

SZEMLE – ISMERTETÉSEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Magyar Nyelv jubileumára

A történet 1903. őszén kezdődött, amikor a napilapokban és a Magyar Nyelvőrben Felhívás jelent meg Nyelvtudományi Társaság alapítására. Idézet a Felhívásból (az eredeti írásmód szerint): „Minden tudománynak – sőt minden segédtudománynak – van nálunk messze kiterjedő társas szervezete, csak a magyar nyelvnek nincs, a mely mindnyájunkat leginkább érdekel. Pedig a magyar nyelvtudománynak már dicső múltja van, vannak hosszú időre terjedő hagyományai, küzdelmei, diadalai. Ez a tudomány mind tárgyával, mind eddigi eredményeivel érdemet szerzett rá, hogy szabadon működő, állandó és széleskörű társulással szolgáljuk további fejlődését... Azt akarjuk, hogy mindenki hozzáférhessen s a maga módja szerint hozzájárulhasson a nyelvtudomány és a nyelvművelés munkájához, hogy közös igyekezettel megmentsük nyelvünk lappangó és veszni indult kincseit. E végre elhatároztuk, hogy lelkes közönségünk támogatásával megalakítjuk a magyar *Nyelvtudományi Társaságot*. Ezzel olyan intézmény alapjait rakjuk le, mely felölelhet mindent, a mi a magyar nyelvnek történetével, szellemével és tudományos megismerésével kapcsolatos” (Nyr 32: 465–466, MNy 1: 44).

A Magyar Nyelvtudományi Társaság alakuló közgyűlését 1903. december 19-én tartották (MNy 1: 45–47). Ezen 43-an jelentek meg. Szily Kálmán megnyitó beszéde után egyhangúlag elhatározták a Társaság megalapítását és elfogadták az alapszabályt. A bürokrácia malmai abban az időben is elég lassan őröltek, mert a belügyminiszter csak 1904. május 2-án erősítette meg az alapszabályt, s ezt követően 1904. október 22-én került sor a tisztválasztó közgyűlésre, amelyen Szily Kálmán¹ választották meg a Társaság első elnökének (alelnök lett Szinnyei József, titkár Tolnai Vilmos, jegyző Gombocz Zoltán).

¹ Ma már talán kevesen tudják, hogy Szily Kálmán (1838–1924) elsősorban fizikus volt (többek közt a kísérleti fizika professzora a Műegyetemen), aki azonban A magyar nyelvújítás szótárával és a Nyelvtudományi Társaság meg a Magyar Nyelv megalapításával a magyar nyelvtudomány történetébe is örökre beírta a nevét.

Az újonnan megválasztott elnök felolvasta Semsey Andor² levelét, amelyben a tudós és mecénás kétezer koronát adományozott a Társaságnak „azzal a kikötéssel, hogy saját külön folyóiratát már 1905 elején indítsa meg, részlet-kérdések megfontolását s a megindítás módozatainak megállapítását a Társaság t. választmányára bízván” (MNY 1: 94).

A harminc tagú választmány nem is késlekedett, mert már október 29-i ülésén döntött a folyóirat megindításáról, november 26-i ülésén pedig azt is eldöntötte, hogy a folyóirat neve Magyar Nyelv legyen (MNY 1: 285).

A Magyar Nyelv első száma 1905. januárjában jelent meg, és ezt még ugyanabban az évben kilenc további szám követte, összesen 480 lap terjedelemben (Szerkesztők: Szily Kálmán, Zolnai Gyula és Gombocz Zoltán). Az első szám beköszöntőjében az Elnök a „Mit akarunk?” kérdésre így válaszolt: „Meg akarjuk a művelt közönséggel ismertetni a magyar nyelvtudomány fontosabb eredményeit, mind a nyelvtörténet, jelentéstan és szófejtés, mind a hang- és mondat-tan terén”. Már ebben a számban megjelenik a „Társasági ügyek” c. rovat, amely a Társaság életének és tevékenységének hű krónikásként mind a mai napig elmaradhatatlan része a Magyar Nyelv számainak. Jelen írásom adatai is mind innen származnak.

Az említett október 29-i választmányi ülésen arról is döntöttek, hogy a felolvasó üléseket keddenként fogják tartani (ez a gyakorlat máig megmaradt), és 1905. február 14-én elhangzott az első előadás. Az ugyanekkor tartott III. közgyűlésen a Társaság külföldi nyelvészeket (Hugo Schuchardt, Wilhelm Thomsen, E. N. Setälä) választott tiszteleti tagjaivá. Az 1905. március 7-i ülésen megalakították a Népnyelvi Bizottságot, amely azután az amatőr gyűjtők tevékenységét irányította, és döntöttek arról, hogy a MNY-ben megjelent fontosabb tanulmányokat különnyomatként is kiadják. Így indult meg a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai c. sikeres sorozat.

A MNY első kötetében megjelent írások közül érdemes megemlíteni Pápay József: Reguly Antal Emlékezete c. tanulmányát (MNY 1: 97–109, 146–160), amelyet legalább minden finnugristának ismerni kellene, valamint Gombocz Zoltán témája miatt is ingyenségnek számító cikkét: A régi magyar ételnevek eredetéről (MNY 1: 160–168, 254–261).

A Társaságnak 1905 végén már 696 tagja és előfizetője³ volt, így Szily Kálmán a második évfolyam első számában büszkén írhatta: „Társaságunk tagjai a lefolyt évben oly mértékben felszaporodtak s folyóiratunk köré annyi előfizető sorakozott, hogy semmit sem kellett Semsey Andor adományából elköltenünk s

² Semsey Andor (1833–1923) természettudós, mineralógus, aki földbirtokainak jövedelméből nagylelkűen támogatta a tudományos kutatást.

³ A két kategóriát azért lehet összevonnai, mert a tagok tagdíjuk fejében kapták a folyóiratot, tehát tulajdonképpen előfizetők is voltak.

az egészszet alaptőkénkhez csatolhattuk, sőt még ezen felül is jelentékeny összeggel szaporíthattuk a Társaság vagyonát. Társaságunk és folyóiratunk léte ez idő szerint tehát biztosítva van” (MNy 2: 1–2).

Az 1905. évi számadás mindenben alátámasztja Szily állítását, hiszen a Társaságnak 11 ezer korona bevétele volt (ebből 7 ezer tagdíjából és előfizetésekből), és mintegy 6500 korona kiadása. Így a MNy nyomtatásán kívül jutott pénz a szerzői tiszteletdíjakra és a tisztségviselők díjazására is (MNy 2: 141). Az 1906. évi első szám címlapján már látható a Társaság emblémája a „Nyelvében él a nemzet” felirattal.

Ugorjunk most harminc évet és lapozzunk bele a MNy 30. évfolyamába (1934). A lapot ekkor Gombocz Zoltán, Melich János és Pais Dezső szerkeszti. a Társaság elnöke Szinnyi József, alelnökei Gombocz és Melich, titkára Jakubovich Emil, jegyzője Laziczius Gyula. Ebben az évben párosával összevonva öt száma jelent meg a lapnak 336 oldal terjedelemben. A megjelent írások közül kiemelendő Gombocz Funkcionális nyelvszemlélet c. tanulmánya (MNy 30: 1–7).

A Társaság helyzete a csökkenő bevételek ellenére kielégítő: 378 tagja plusz 298 előfizetője van, éves bevétele 10 ezer pengő, de ennek kevesebb, mint fele a tagdíj. Az államtól 550, az MTA-tól pedig 1000 pengő támogatást kap a Társaság, amelynek kiadásai közel 8 ezer pengőt tesznek ki (ebből nyomdaköltség 4570, írói tiszteletdíj 675, tisztségviselők díjazása 580 pengő). Az MNyTK már a 33. számánál tart és megjelent a MNy első huszonöt kötetének mutatója is.

A Társaság havonta rendez felolvasó üléseket, amelyek közül finnugristaként Setälä májusi (A finnugor fokváltakozásról) és Lakó György decemberi (A lívek helyzete) előadását említeném meg.

A II. Világháború a Társaság helyzetét is megrendítette. Így a MNy 1946. évi 42. kötete (Szerkesztette: Pais Dezső) mindössze egy (összevont) füzetben jelent meg, 96 lapon. A Társaság elnöke ekkor Zsirai Miklós volt, alelnökei Bárczi Géza és Pais Dezső, titkára Kniezsa István, jegyzője Lakó György. Ebben a számban olvashatjuk az 1944. és 1945. év krónikáját. 1944-ben a Társaság csak két felolvasó ülést tartott, Budapest ostromakor a Múzeum körúton tomboló tűzvészben elpusztult az irattár, a pénztárkönyv és több már kinyomtatott kiadvány. Nem kevés civil kurázsiról tett tanúságot a választmány, amikor úgy döntött, hogy „... zsidó tagjainkat továbbra is tagoknak tekinti, és nekik a tagilletményt, a Magyar Nyelvet továbbra is megküldi. Úgyszintén legelső között állást foglalt a magyar nyelvtudomány terén érdemeket szerzett zsidó kutatók mentesítése érdekében és megbízta az elnökséget, hogy ez ügyben az illetékes helyen járjon közbe. Az elnökség akciója annak idején teljes sikerrel is járt” (MNy 42: 85).

1945-ben már hat felolvasó ülés volt, és jól jellemzi az akkori helyzetet, hogy a választmány külön köszönetet mondott Györke Józsefnek a Széchenyi

Könyvtár főigazgatójának, hogy a téli hónapokban fűtött helyiséget biztosított a felolvasó ülésekhez. A háború következménye az is, hogy „tagjaink számáról nincs tiszta képünk” (MNY 42: 89).

A fentiekén kívül a 42. kötet anyagából kiemelném Zsirai Miklós köszöntőjét Pais Dezső 60. születésnapja alkalmából, valamint a Szily-jutalom (díjazott: Czeglédy Károly) és a Szinnyei-emlékérem (kapta a fiatalon elhunyt Pais Károly) odaítéléséről szóló jelentéseket. Ezek is azt bizonyítják, hogy a Társaság a rendkívüli körülmények ellenére igyekezett fenntartani normális működését.

A Magyar Nyelv 50., jubileumi kötete 1954-ben jelent meg két füzetben, 520 lapon (összevont 1–2. és 3–4. szám, szerkesztők: Pais Dezső és Benkő Loránd). Némi szomorúsággal állapítottam meg, hogy a címlapról ekkorra már eltűnt a Társaság emblémája. Megmaradt viszont a Társasági ügyek c. rovat, s benne beszámolót olvashatunk a május 25-én tartott közgyűlésről. Lakó György főtítkári jelentéséből megtudjuk, hogy ekkor a Társaságnak csak 226 tagja volt (Igaz, a taglétszám ha lassan is, de növekedett.), hogy egy év alatt 26 felolvasó ülést rendeztek, hogy a Társaságnak van adminisztrátora, de nincs saját helyisége, és emiatt nehézségekbe ütközik a kiadványok terjesztése. Apróság, de a korra nagyon jellemző, hogy a MNY ára nem volt megállapítva külföldiek részére, s ezért azok nem fizethettek elő rá. Jó hír, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai már a 84. számnál tartott, és készült a MNY 25–50. köteteinek mutatója, továbbá, hogy az 1954. szeptember 23. és 25. között megrendezett III. Országos Nyelvészkongresszus szervezésében a Társaság is részt vett.

A közgyűlésen új vezetőséget is választottak. Elnök: Kniezsa István, társelnökök Zsirai Miklós és Németh Gyula. Az öt szakosztályt (magyar, finnugor, szlavisztikai, általános nyelvészeti és orientalisztikai) pedig egy-egy alelnök képviselte a vezetőségben.

Végül vessünk egy pillantást a MNY legutóbbi teljes évfolyamára, a 99-re (2003). Ez négy füzetben jelent meg, felelős szerkesztő Benkő Loránd, aki ezzel a kötetrel ötvenéves szerkesztői jubileumát ünnepelheti. Szerkesztő Juhász Dezső, aki munkájában a nyolc tagú szerkesztőbizottságra is támaszkodhat. A címlap színe számomra egy kissé rikítónak tűnik, a feliratok pedig jellegtelennek. Nagy örömmel olvashatjuk viszont a hátsó borítón, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai már a 215. számánál tart, hogy a Társaság kiadott két tucat nyelvemléket, és önkéntes népszerű gyűjtő-pályázatot is meghirdetett.

A kötet immár angol nyelvű összefoglalóval is ellátott tanulmányai, cikkei tartalmilag változatosak és magas színvonalúak.

Kiss Jenő főtítkárnak a 2002. december 11-i közgyűlésen előterjesztett jelentéséből megtudjuk, hogy a Társaságnak 650 tagja van és éves bevétele 4,4 millió forint, amelynek közel 80 százaléka az Akadémiától kapott támogatás és csak 9 százaléka származik a tagdíjakból.

Ezek után értékelnem kellene a Magyar Nyelvtudományi Társaság száz évét és a Magyar Nyelv száz évfolyamát. Ez azért nehéz feladat, mert minden méltató megállapítás magától értetődőnek tűnik. Az, hogy az elmúlt száz év eredményei egyértelműen igazolták Szily Kálmánék kezdeményezésének szükséges és hasznos voltát, hogy mennyivel szegényebb lenne a magyar nyelvtudomány a Társaság és folyóirata nélkül, hogy mennyire hálásak lehetünk tudós elődeinknek, akik minden nehézség ellenére megőrizték mindkettőt. Bocsássa meg az Olvasó, ha nem folytatom, hiszen a Társaság mindnyájunké, magyar nyelvészeké, pontosabban mi vagyunk a Társaság, tehát a laudáció magunknak szólna.

Amikor a Nyelvtudományi Közlemények szerkesztőbizottsága nevében gratulálok a Társaság jelenlegi vezetőinek (elnök: Benkő Loránd, alelnökök: Honti László, Nyomárkay István, Szathmári István, főtktár Kiss Jenő) és a folyóirat szerkesztőinek, egyúttal kifejezem azt a meggyőződésemet, hogy vezetésükkel a Társaság tevékenysége és a Magyar Nyelv kiadása töretlenül folytatódik.

Csúcs Sándor

Alekszandr Pavlovics Feoktyisztov 1928–2004

2004. szeptember 6-án rövid betegség után elhunyt Alekszandr Pavlovics Feoktyisztov mordvin (közelebről: moksa) nyelvész, a finnugrisztika, azonbelül a mordvin nyelv(ek) kiváló tudósa.¹ A. P. Feoktyisztov 1928. augusztus 27-én született a Krasznoszlobodszki Kerület Zaberjozovo falujában. Apja tanító volt. Apja példáját követve 1945-től 1948-ig a krasznoszlobodszki tanítóképzőben tanult, majd a Mordvin Pedagógiai Intézet Történelmi-Filológiai Karán folytatta tanulmányait. Ennek sikeres elvégzése után 1952–1955 között finnugor nyelvészaspírálás lett a SZUTA Nyelvtudományi Intézetében (Moszkva). 1955-ben védte meg kandidátusi értekezését. Témája: Категория притяжательности в мордовских языках [A birtoklás kategóriája a mordvin nyelvekben], Szaranszk, 1963. Az alapos monográfia a mordvin birtokos szerkezeteket (genitívus, birtokos személyjelek, habeo-szerkezet stb.) tárgyalja leíró és történeti vonatkozásban. Tekintetbe veszi a rokon nyelvek idevágó szerkezeteit is. Az aspirantúra

¹ A közép- és nyugateurópai tudományosságban mordvin nyelvről beszélünk, amelynek két fő nyelvjárása van: erza és moksa. Az oroszországi finnugor nyelvészetben az erza és a moksa két külön nyelvnek számít. Jelen írásomban a kétféle használat – tekintettel megboldogult kollégánk munkáira való hivatkozásokra – váltakozva fordul elő.

befejezése után a fent nevezett intézetben dolgozott 35 éven át tudományos munkatársi, főmunkatársi minőségben.

A 80-as évek elején nagy változások történetek Feoktyisztoz életében. Meghívják a szaranszki Pedagógiai Intézet docensének, majd két év múlva professzorrá nevezik ki. 1992-től kezdődően először a Mordvin Állami Egyetem moksa tanszékén, majd – haláláig – a finnugor és összehasonlító nyelvtudományi tanszéken működött professzori minőségben.

A. P. Feoktyisztoz érdeklődése és kutatása a mordvin nyelv aktuális kérdéseitől a nyelvjárások, a nyelvtörténet és a finnugor összehasonlító nyelvészet vizsgálatán át az irodalomtudományig terjedt. A mordvin nyelvekre és nyelvjárásokra vonatkozó néhány fontosabb munkája: Мордовские языки и их диалекты [A mordvin nyelvek és nyelvjárásai] 1960; Мокша-мордовский язык [A moksa-mordvin nyelv] 1962; Мокшанский язык [A moksa nyelv] 1966.²

Sok időt szánt a mordvin nyelvjárások tanulmányozására, több mint 500 kutatópontot keresett fel. Feoktyisztoz négy moksa nyelvjárást különböztet meg: nyugati, központi, délkeleti, délnyugati. Ez az újszerű osztályozás sokéves megfigyelésen és gondos elemzésen alapul.

Oroszlánrésze van Feoktyisztoznak a mordvin történeti lexikográfia megteremtésében. 1968-ban jelent meg Истоки мордовской письменности [A mordvin írásbeliség forrásai] című műve. Oroszország, Magyarország, Finnország, Észtország, Németország könyvtáraiban sikerült nagyszámú mordvin kéziratot, régi nyomtatványokat összegyűjtenie. Ezekből nyújt mutatványt ez a kis terjedelmű (mindössze 100 lap), ám tartalmas könyv.

Mint már említettem, Feoktyisztoz kiemelkedő eredményeket ért el a mordvin kéziratoss és nyomtatott nyelvemlékek felkutatásában és publikálásában. A 18. század legkitűnőbb és legterjedelmesebb mordvin nyelvemléke 1785-ből való és Damaszkini püspök nevéhez fűződik. A nyizsnyij-novgorodi (нижегородский) egyházmegye nyelveinek szóanyagát (orosz, tatár, csuvas, mordvin, cseremis) Damaszkini irányításával szeminaristák állították össze. Ezen szógyűjtés mordvin–orosz anyagát Русско–мордовский словарь (Русско–мордовская часть) címmel A. P. Feoktyisztoz tette a kutatás számára hozzáférhetővé. A több mint 200 éve archívumokban őrzött szótár adatai nagy jelentőséggel bírnak a mordvin nyelv kutatása számára.

Előrendű helyet foglal el a szerző publikációi sorában Очерки по истории формирования мордовских письменно-литературных языков [Vázlatok a mordvin írásbeliség és irodalmi nyelvek kialakulásának történetéhez] című monográfiája. Az irodalmi nyelv problémáit a 18. század elejétől a 19. század végéig követi. A mordvin írásbeliség elválaszthatatlan az orosz írásbeliségtől: a mordvin

² A. P. Feoktyisztoz viszonylag teljesen mondható munkásságjegyzékét 2003-ig bezáróan I. Finno-Ugristika [Финно-угристика] 5/2003: 8–29. Szaranszk.

írásbeliség az orosz grafikai normára épül. 1917-ig mindössze 100 könyvet és broszúrát adtak ki moksa és erza nyelven. A forradalom előtti mordvin irodalom szótárakat, nyelvtanokat, fordításokat, folklór szövegeket, tankönyveket stb. tartalmaz. A. P. Feoktyisztov monográfiája ezek beható elemzésének van szentelve.

A magyar–szovjet tudományos együttműködés keretében készült *Основы финно угорского языкознания* [A finnugor nyelvtudomány alapjai] című mű mordvinokról szóló terjedelmes fejezetét (Мордовский язык, Moszkva 1975. 248–345) A. P. Feoktyisztov írta. A munkaközösség által kidolgozott szerkesztői elveket követve mutatja be a szerző a mordvin nyelvek leíró és történeti nyelvtanát. A részletkérdésekben számos új eredményről számol be. L. még *Мордовские языки* [Mordvin nyelvek]. *Языки народов СССР. III. Наука, Москва. 1966. 172–220.* Egyetemi hallgatók, tudományos kutatók számára jó áttekintést nyújt magyar nyelven közzétett összefoglalása: *A moksa-mordvin nyelv alapjai* (oktatási segédanyag). Budapest 1999.

Feoktyisztovot a mordvinban meglevő török jövevényszavak kérdése is élénken foglalkoztatta. Ezek száma több mint 200, többnyire tatár kölcsönzésekkel van dolgunk (a mokzában a török elemek száma jóval nagyobb mint az erzában). A mordvin–orosz nyelvi kapcsolatokkal is foglalkozott.

A 90-es években A. P. Feoktyisztov bibliafordítással is kezdett foglalkozni. Ő fordította le Szent Márk evangéliumát: *Маркось корясь евангелия*. Stockholm – Helsinki 1995. A kiadványban neve az akkori szokásnak megfelelően (óvatosságból?) nem kerül említésre (de I. *Finno-Ugristika* 5/2003: 26).

A. P. Feoktyisztov mint tanár is jelentős volt. Vezetése alatt 14 kandidátusi disszertáció készült. Szaranszkon kívül számos külföldi egyetemen tanított vendégtanári minőségben (Helsinki, Turku, Budapest, Bécs). – Különböző nemzetközi tudományos társaságokba hívták meg rendes vagy levelező tagnak: Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság (Budapest), Finnugor Társaság (Helsinki), Finn Irodalmi Társaság (Helsinki), Societas Uralo-Altaica (Göttingen) stb.

Alekszandr Pavlovics Feoktyisztov kutatói tevékenységének fő irányai: a mordvin irodalmi nyelvek kialakulása és fejlődése, a mai viszonyok vizsgálata, dialektológia, lexikológia és lexikográfia, jövevényszó-kutatás.

Főbb emberi vonásai: jóság, joviális humor, a kollégákhoz, barátokhoz való hűség és ragaszkodás. A kedves kolléga és barát elvesztése miatt érzett fájdalommal és gyásszal írom e sorokat. Közeli barátai közvetlenül Szásának, a fiatalabb generáció tagjai (pl. Magyarországon) Szása Bácsinak hívták őt. A Vele eltöltött feledhetetlen együttlétek emléke, szeretetreméltó alakja mindazok szívében él, akik őt tisztelték és szerették. Nevét a finnugor nyelvtudományban művei fogják megőrizni.

Harmatta János (1917-2004)

2004. július 24-én, életének 87. évében, alkotóerejének teljében, egy gyors lefolyású váratlan betegség következtében elhunyt Harmatta János, az ELTE BTK Indoeurópai Intézetének tanára.

Harmatta János egyetemistaként és az Eötvös Collégium tagjaként klasszika filológiát és magyart hallgatott, de érdeklődése már akkor messze túlterjedt a kötelező anyag elsajátításán. Nyelvészeti érdeklődésétől vezettetve klasszikus filológusként tanulmányozni kezdte a latin és a görög ókori keleti indoeurópai rokonyelveit, mindenek előtt az indo-iráni nyelvek ágához tartozó szanszkritot, illetve óperzsát és az avesztai nyelvét, de finnugor tanulmányaiban elmélyedvén érdeklődéssel fordult a török nyelvek felé is. Később ókori nyelvi tájékozottsága kiegészítése céljából foglalkozni kezdett néhány ókori sémi nyelvvel is, így a héberrel, az arámmal és a szírral is, de jártasságot szerzett az ókori ékírásos szövegek olvasásában is. Ezt akkoriban még meg lehetett tenni, ma azonban a szakirodalom mértéktelen földuzzadása idejében már nem. Ennek a széles tájékozottságot mutató, polihisztor tudós típusnak tehát föltehetőleg ő volt az egyik, ha nem a legutolsó képviselője.

Ezek ismeretében nem csoda, hogy Harmatta János már 1947-ben habilitált, majd 1952-ben, Szemerényi Oszvald külföldre távozása után, harmincöt éves korában kinevezték a megüresedett tanszék vezetőjének és egyetemi tanárának.

Harmatta János azonban nyelvészeti képzettségét és nyelvészeti tanulmányait, elődjétől eltérően, nem tekintette öncélnak, hanem egy magasabb szándéktól vezérelve kiegészítette régészeti ismeretekkel is. Indoeurópai nyelvészként érdekelte az indoeurópai népek vándorlásának, az indoeurópai őshaza meghatározásának a problémája. Úgy gondolta, hogy pusztán a rokon szavak összehasonlítása és a hipotetikusan megállapított hangtörvények tanulmányozása sehová sem vezet, ha azokat nem tudjuk szembesíteni a régészek föltárta valósággal, illetve az indoeurópai népek szétválásának, vándorlásának és nyelvük fejlődésének tanulmányozása belső érvek alapján félreecsúszhat, ha az így elért eredményeket nem szembesítjük a finnugor nyelvészet eredményeivel.

Harmatta János előadásaiban és cikkeiben ezért a másoknál sokszor csak absztrakt matematikai játéknak látszó indoeurópai nyelvészet megtelt étellel. Tőle az egyes szavakról meg lehetett tudni, hogy az milyen típusú házat, ekét, koronát, uralkodói gyakorlatot, városépítési elvet takart, azok mikor és hol jelentek meg, merre terjedtek el. A csillagos alakokkal való műveletek nála mindig kapcsolatban maradtak a régészek föltárta valósággal.

A finnugor nyelvészet eredményeire támaszkodva, a finnugor nyelvekben megtalálható indoeurópai szavak átvételéből, az átvételek valószínű forrásaiból következtetve ő már évtizedekkel ezelőtt több ezer évvel korábbra tette az indoeurópai népek szétválásának idejét, mint ahogyan azt a szakma iskolai bölcsessége akkor még tartotta. Azóta a szakmai konszenzus Harmatta János véleménye irányába mozdult el, mára pedig már egészen közel került ahhoz.

Harmatta János páratlan kiterjedésű tudását azonban elsősorban a magyar őstörténetének a kutatásához szorosan hozzátartozó, de mégis nemzetközi érdeklődésre számot tartó steppetörténeti kutatásoknak rendelte alá. A népvándorlás országútját jelentő steppe a Dunától Kínáig, a Dzsungáriai Kapuig tart. Erre az óriási kiterjedésű területre számos nomád nép érkezett, továbbá, mivel ezek a szomszédos letelepült népeknek rengeteg problémát okoztak, a területre vonatkozóan sok, különféle nyelven írt forrás keletkezett. E vizsgálatai során nyelvészeti kutatásait, nyelvtörténeti megállapításait mindig a történeti kutatások szolgálatába tudta állítani.

Részben a steppére vonatkozó kutatásai, részben egyéni érdeklődése magyarázza az iráni nyelvek irányában megmutatkozó kiemelt érdeklődését.

Már fiatalon, klasszika filológusként, elkezdett foglalkozni Hérodotos művének negyedik könyvével, amelyben a steppén lakó iráni népek leírása található. Az iráni népek azonban hatalmas területen voltak elterjedve, a steppétől kezdődően Észak-Indiáig, Kína határaitól a görögök lakta kis-ázsiai partvidékig. Ez az iranisztikai érdeklődés motiválta élete során azokat a határterületeket is érintő kutatásait, amelyek a görög nyelv szubsztrátumaként ismert pelaszg nyelvre vonatkoztak, és amelyek során kimutatta, hogy a pelaszgra jellemző hangváltozások azonosak a kisázsiai nyelvek hangváltozásaival.

Iranisztikai kutatásai azonban mégis elsősorban két terület kutatásában csúcsosodtak ki. Először a frissen megtalált baktriai föliratok megfejtéséből vette ki részét. Közép-Ázsia, pontosabban Afganisztán területén került elő egy olyan szövegegyüttes, amelyet görög betűkkel írtak ugyan, de egy korábban ismeretlen iráni nyelven. A nyelv megfejtése számos nehézségbe ütközött. A nehézségek természetét és mértékét jól mutatja az a tény, hogy a szövegek első fordításai még csak távolról sem hasonlítottak egymásra. A fordítók közti konszenzus kialakításáért Harmatta János saját fordításai révén sokat tett.

Később, nyugdíjba vonulása előtt és után hosszan foglalkozott a szogd levelekkel. Kutatásai hozzájárultak a levelek több nyelvi problémájának, a hozzájuk kapcsolódó nyelvtörténeti kérdéseknek a tisztázásához.

Mindkét szövegegyüttes esetében nyelvészeti kutatásait történeti vizsgálatok is kiegészítették.

Harmatta Jánosnak azonban nemcsak saját kutatásai voltak jelentősek. Fontos szerepet játszott több magyar szótár létrejöttében. Szorgalmazta a Györkössy

Alajos kezdte, de félbemaradt ógörög–magyar szótár befejezését Kapitánffy István és Tegye Imre részvételével, továbbá hosszú időn keresztül fölügyelte és koordinálta a középkori magyar latinság szótárának elkészítését. Az előbbinek csak az ókortudományon belül, ez utóbbinak azonban sokkal szélesebb körben van jelentősége. Mára már mindkét mű pótolhatatlannak számít. A szótárak készítése idején nemzetközi lexikográfiai kongresszust rendezett, ennek anyagát önálló kötetben publikálta.

Harmatta János részben saját munkássága, részben a másoknak adott inspirációi révén a magyar nyelvtudomány közelmúltjának egyik kiemelkedő alakjává vált. Ma az ókortudományban tevékenykedő pályatársak nagy része, az iranisztikában és indológiában tevékenykedőknek pedig mindegyike benne látja mesterét.

Maróth Miklós

Tolcsvai Nagy Gábor: A magyar nyelv szövegtana

Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 2001. 380 o.

Tolcsvai Nagy Gábornak a magyar stilisztika számára biztató távlatot jelentő munkája (A magyar nyelv stilisztikája 1996) után ugyancsak sok mindenben újat adó szövegtana jelent meg. Ismertetésemben – ugyanúgy, mit a stilisztikájáról írt értékelésemben (Szemiotikai Szövegtan 12: 356–359) – szintén az újnak a kiemelésére és méltatására törekszem. És ami így kiemelendő, összefügg azzal, hogy a szerző hogyan reagál a szövegtan mai nagy és nyitott kérdéseire. Ezek egy részéről könyvének céljáról és tartalmáról szólva a szerző már a rövid bevezető fejezetben tájékoztat.

1. A szövegtannal való foglalkozás növekvő intenzitását azzal magyarázza, hogy „az európai kultúrák és részükként a tudományok az elmúlt évtizedekben mind erőteljesebben a szöveg jelensége felé fordultak” azért, hogy minél többet lehessen megtudni a valóság egyre több területén általánosuló kommunikáció „alapegységéről, a szövegről” (7).

Munkájának célja az, hogy „a szöveget mint alapvetően nyelvi és értelmi műveletet és e művelet eredményét” mutassa be, hogy „a szöveget dinamikus jelenségként írja le, amely értelemszerkezetével valamilyen összetett kommunikációs célt szolgál egy kulturális közegben és egy beszédhelyzetben” (7).

A vizsgálat elméleti alapja a korábbi „megközelítések eredményeit összegezve és hasznosítva alapvetően a kognitív nyelvészet és a kognitív tudomány”, ha több

elméleti lehetőséget említ is meg, mindig megmarad a kognitív keretben (7).

Minden bizonnyal a szövegtan nagy kérdéseivel való foglalkozásra utal az a megjegyzése, hogy a szövegtani jelenségek tárgyalása „a felmerülő kérdéseket helyezi középpontba” (7), és ezek a „felmerülő kérdések” összefüggnek azzal, ami az újat jelenti a szövegtanban.

Már ennyi előre jelzésből is kideríthetjük azt, hogy szövegtanában lényeges és sajátos is (1) a kognitív szemlélet, ebből következően (2) a szövegnek az értelemképzés alapegységeként való felfogása és (3) a problémákra való összpontosítás.

A könyv felépítése, fejezetekre osztása megfelel a jelzett témák tárgyalásrendjének. Négy nagy részre tagolódik: 1. a szövegtan elméleti megalapozása, 2. a vehikulum, a szöveg fizikai megnyilvánulása, 3. a szövegértelem létrejöttének tagolódása: mikro-, mezo-, és makroszint, 4. a szövegtan tágabb összefüggései.

Ezen a négy részen belül a kognitív elmélet két alfejezetben szerepel külön témaként: a kognitív elméleti keret térhódítása a szövegtanban (28–36), a kognitív nyelvészet (44–50). A kognitív szemléletből adódó fő vizsgálati tárgyat, a szövegértelmet kifejtő harmadik rész (115–330) a törzsanyagnak majdnem kétharmadát teszi ki, és így is jelzi a kérdés fontosságát.

2. A kognitív elmélet jelentőségét a szerző abban látja, hogy „a nyolcvanas évektől kezdve a szövegtani kutatások középpontjában a kognitív folyamatok állnak” (36), és hogy „a mai szövegkutatás kognitív keretben igyekszik leírni a szöveget” (37).

És ezt a helyzetet azzal hozza összefüggésbe, hogy a szövegtan elsősorban a kognitivitás révén vált multidiszciplináris tudománnyá. Azzá lett egyrészt azzal, hogy a szöveget „a világról való tudás összefüggésében kívánja modellálni” (36), és ez „a világról való tudás” több tudománynak is témája. Másrészt pedig azzal, hogy „a különböző tudományokból származó eredményeket” a kognitív tudomány „fogja össze” a szövegkutatás számára (33). Tehát a kognitív jelleg a multidiszciplinaritás magyarázata.

A kognitivitás szövegtani lényege és egyben produktivitása a szerző szerint abban áll, hogy egységes elméleti keretet biztosít a szöveg különböző szempon-tú, irányú megközelítései számára.

És mindennek foglalata egy fontos kettősség, ami alapkérdés és egyben elsőleges értékű textológiai kategória. A szerző a szöveget szerkezetként és műveletként mutatja be. Mindkettőnek fontos és közös sajátossága az, hogy a kognitivitásnak megfelelően mentális modellek. A szerkezet (struktúra, produktum) olyan mentális modell, amely a szöveg „különböző összetevőit statikus entitások struktúrájaként írja le”, ezzel szemben a művelet (procedúra, produkció, processzus) „az a mentális folyamat, amely ezeket a struktúrákat létrehozza” és dinamikus jellegükben ismeri fel (43).

Ugyancsak elméleti alapkérdésként és jellegzetes kognitív kategóriaként szerepel az előbbiekkal szorosan összefüggő értelemszerkezet, amelyet fontos sajátosságai miatt külön, a következő alfejezetben ismertetek.

3. A szerző felfogásában a kognitivitásból adódik a szövegnek az értelemképzés alapegységeként való felfogása. És így ez mint elsődleges vizsgálati tárgy szintén a kognitív elmélet fontosságáról tanúskodik már csak azért is, mert a fentebb említett két kategóriával, a szerkezettel és művelettel többek között az kapcsolja össze, hogy szintén mentális modell: „a szöveg értelemszerkezete a szöveg létrehozásának és megértésének folyamatában jön létre a beszélőben vagy a hallgatóban mint mentális modell” (43).

Maga a szövegértelem a szöveg értelmének, „jelentésének” valamilyen „összetett reprezentációban való elrendezése”, ami a beszélő vagy a hallgató elméjében történik (318). Ebből adódik a szöveg értelemszerkezete, ami nem más, mint „a szöveg strukturált értelme” (318).

Ennél is továbbmenően a szöveg az értelemképzés alapegysége, amely (a fentebb már említett) szerkezetként és műveletként a világ megismerésének, az önmegértésnek az eszköze (68, 74).

Ilyen alapon jut el a szerző a szövegértelem létrejöttének a tagolódásához, a szövegek nagyságrendi kérdéséhez, annak a felismeréséhez, hogy a szövegek felépítésében három szint különíthető el. Elkülönítsük és bemutatásuk a szöveg „szerkezeti és műveleti jellemzőinek az együttes megközelítését célozza” (119).

Az első a mikroszint, jellegzetes formája két elemi nyelvi egység szövegtani kapcsolata, például a deixis vagy a névmási koreferencia.

A második a szöveg mezoszintje, a közepes méretű, például a mondat szintű egységek szövegtani kapcsolata, mint amilyen a szövegtopik és a szövegfókusz megoszlása vagy a metafora mint koherenciaszervező egység.

A harmadik a szöveg makroszintje, az egész szövegre kiterjedő kapcsolat szerkezete, például a szöveg értelemszerkezete, a szövegvilág, a tér- és időjelölés vagy a szöveg stílusa mint a szövegértelem része.

4. A kötet elméleti irányultsága már az eddig ismertetett kognitív problémajelzésekben megnyilvánul, például a szerkezeti vagy a műveleti megközelítés kérdésirányainak kifejtésében, ahol az a kérdés is felmerül, hogy „vajon tudomány-e a szövegtan” (51). Persze vannak más típusú kérdések is, amelyek természetesen is összefüggnek a „kognícióval” és ugyanakkor sajátos vonásai a szerző textológiai felfogásának. Ezek közül ötöt említek meg.

Az egyik a szövegtan multidiszciplinaritásának megítélése. Az eltérő felfogások közül a szerző azt fogadja el, hogy „a szövegtan több különböző tudományág eredményeit integrálja (58), vagyis nem különíti el a szövegtant, a nyelvészetet és a szövegtan társtudományait (56), mert szerinte ezek egyszerre érvényesülnek (53),

Egy másik ehhez hasonló probléma a nyelvi és a nem nyelvi (pl. a beszédhelyzetből eredő) összetevők kapcsolata (59). Itt a vitapontot az a kérdés jelenti, hogy ez a kétféle összetevő egymástól független elemként vagy pedig párhuzamosan, egymást irányítva hozza létre a szöveget (59). A szerző ez utóbbi véleményt fogadja el, vagyis azt, hogy a nem nyelvi összetevők igen fontos szerepet játszanak párhuzamosan a nyelvekkel (59).

Idetartozó fontos – de sajnos alig vitatott – kérdés az, hogy a szöveg lehet-e langue (rendszer) jelenség is. Örvendünk, hogy a szerző ezt szóba hozza. Igaz, csak közvetve, hisz a szóban forgó kérdésre és megítélésére jól ismert tágabb keretnek a taglalásából következtethetünk: a nyelvi rendszer és a nyelvhasználat elkülönítése Saussure vagy Chomsky alapján. Úgy véli, hogy „nemcsak ez a választási lehetőség, létezik” (53), „a kérdésre mind a funkcionális nyelvtan (Halliday és Givón munkáiban), mind a kognitív megközelítések más választ adnak ... mindkettő a saussure-féle pozitívista dichotómiát más keretben” kívánja meghaladni (53). A szerzőnek ez a véleménye feltehetőleg azt jelenti, hogy a kognitív nyelvészet fel kívánja oldani és fel is tudja oldani a rendszer és a használat elkülönítését.

Más forrásokból (pl. *Officina Textologica* 5: 112–124) is tudjuk, a szerző számára fontos kérdés a szöveg és a szövegtípus összefüggése. A kiindulópont a típusba való besorolás: „a beszélő vagy a hallgató az általa létrehozott vagy megértett szöveget többnyire besorolja valamilyen típusba” (338). Elvi és módszertani jelentősége van annak, hogy a szövegtípus nagy mértékben meghatározza szövegszintű és az alsóbb szintű alkotóelemek szerkezetét, jellegét, így például a mondatokét.

A szerző mint a szövegtan mellett a stilisztikának is aktív művelője fontos elvi kérdéseket vet fel könyvében a stilisztikával való kapcsolatteremtésben. Ezek közül itt a legfontosabb a stílusra vonatkozik.

Sokatmondó megállapítása az, hogy a szöveg stílusa a szövegértelem része: „a stílus a szövegértelemnek a nyelvi megformáltságból eredő összetevője” (324), amely a beszélő „közléselemeit a befogadóban attributív módon valósítja meg” (324), azaz a stílushatás az esetek többségében nem fogalmi jellegű, hanem abból fakad, amit a befogadó a szövegnek tulajdonít (324). Némileg más megfogalmazásban „a stílus értelemképző szerepe szövegszinten érthető meg” (322), de a szerző azt is hangsúlyozza, hogy a stílus „a nyelvi horizontok összjátékában alakul ki a mindenkori nyelvi interakció során”, amelynek a szöveg csak egyik, igaz megvalósító összetevője, a többi jórészt pragmatikai tényező (322).

5. Tolcsvai Nagy Gábor szövegtanában kognitív alapon közelíti meg a szöveg elméleti kérdéseit, és ezekből kiindulva írja le a magyar nyelv szövegtani tulajdonságait.

A szöveget értelmi egységnek tekinti. Vizsgálata interdiszciplináris, sőt multidiszciplináris jellegű. Az értelmi egységként felfogott szöveg tanulmányozásában figyelemmel van a szövegtan tudományközi kapcsolataira, de mindig megmarad a kognitív keretben. Ezzel összefüggő pozitív sajátossága az is, hogy a szövegtan mai középponti témáira összpontosít, így könyve jelentős mértékben és mindenképpen produktív módon elméleti irányultságú.

Kétségtől nagy érdemének tekinthetjük gondolkodásra készítő probléma-felvetéseit és velejáráját, a sok mindent újraértelmező polémikusságát, valamint a kérdések tárgyalásának célrágottságát és következetes igazodását az alapul szolgáló elvekhez,

Legnagyobb érdeme az, hogy – ugyanúgy, mint az 1996-ban megjelent stilisztikájában – a szövegtanában is egy új, egy sajátosan kognitív szövegelmélet bontakoztat ki, amely egyre jobban gazdagodik, formálódik, és így halad a kiteljesedés felé. És hogy ez lehetséges, azzal is megvilágíthatjuk, hogy a már meglévő alapgondolatból kifejlesztett összefüggésrend mindenben megfelel az elméletalkotás, az általános tudományelmélet igényes szempontjainak. És az is lehetséges, hogy egy ilyen új szövegelmélet és stíluselmélet egyesítése egy sajátos „szövegstilisztika” kialakításához vezet.

Szabó Zoltán

Tamás Forgács: Ungarische Grammatik.

Edition Praesens, Wien 2001. 456 o.

A magyar nyelv szabályainak megvilágítása, szerkezetének és működésének megtanítása nem magyar anyanyelvűek számára mindig nehéz feladatot jelentett az elméleti és gyakorlati nyelvtudomány művelőinek. Ha Keresztes László 1992-ben elkészült nyelvtanának német fordítását (Praktische ungarische Grammatik) nem nyelvtudományi, hanem nyelvoktatási szakkönyvnek tekintjük, akkor megállapíthatjuk, hogy utoljára 1968-ban jelent meg nyelvtudományi szakkiadványként tüzetesebb magyar nyelvtan németül (József Tompa: Ungarische Grammatik). Ennek rövidebb változata (Praktische ungarische Grammatik) ugyan 1972 óta több kiadásban is megjelent, ám részben technikai-terjesztési, részben tartalmi okok miatt nem volt képes a magyar nyelv rendszere, nyelvtana iránt a német nyelvterületen megmutatkozó nyelvtanulói érdeklődés maradéktalan kielégítésére. A nyelvtanulók igényei és a tankönyvkínálat között fennálló és növekvő

feszültséget jól jelezte Szent-Iványi Béla először 1967-ben, az egykori NDK-ban megjelent nyelvtanának (Der ungarische Sprachbau) 1995-ös hamburgi újkiadása, valamint egy még régebbi munka, Lotz János 1939-ben megjelent nyelvtanának (Das ungarische Sprachsystem) Décsy Gyula gondozta 1988-as bloomingtoni új kiadása.

A fenti kedvezőtlen helyzet kialakulásában persze a hazai nyelvtani kutatás és a szakirodalom helyzete is lényeges szerepet játszott, s ezért sokan reméltük, hogy a Magyarországon a kilencvenes években szinte sorozatban megjelent, de eltérő szakmai utakat bejáró újabb nyelvtani összefoglalások egyik eredményeként a német nyelvű olvasók is hamarosan újabb keletű magyar nyelvtant vehetnek a kezükbe. Forgács Tamás itt tárgyalt könyve e várakozásunknak vet véget. A szerző személye két fontos feltételnek rendkívül szerencsésen felel meg: egyrészt a magyar nyelv ismert kutatója és egyetemi oktatója, másrészt egykori göttingai magyar lektorként olyan nyelvoktatásbeli magyar-német helyszíni tapasztalatokkal is rendelkezik, amelyek elengedhetetlenül szükségesek a nyelvtankönyv anyagának életszerűvé tételéhez. Öröndetes, hogy szerző a kézirat elkészítését OTKA támogatással végezhetette, terjesztési okokból talán előnyös, hogy a könyv egy viszonylag kevésbé ismert, de nem magyar kiadónál jelent meg Bécsben. Jellemző, hogy még a címlap tervét is a szerző készítette el (magyar lektorként nyilván megszokta, hogy ha gyorsan jót szeretne felmutatni, akkor mindent magának kell elkészítenie), ám az olvasóban ott bújkál a kérdés, hogy a könyv tartalmától, színvonalától függetlenül vajon – a szerző személyén kívül – tényleg ezek voltak-e a legmegfelelőbb megoldások. Ez a kétkedés csak fokozódik annak láttán, hogy a könyvet – legalábbis névvel – nem lektorálta sem szakmailag sem nyelvileg senki, márpedig véleményem szerint egy ilyen fajsúlyú és adatokban ennyire gazdag munkát a tartalmi-szakmai kérdésektől függetlenül már csak a filológiai és nyomdatechnikai pontosság miatt is mindenképpen szükséges lett volna ellenőriztetni valakivel. A technikai, előállítási kérdéseknél maradvá azt is meg kell jegyeznünk, hogy az eredeti A4 formátumú kéziratoldalakat kicsinyítve visszaadó könyvoldalakon hatalmas nyelvi anyagmennyiség olvasható, de a kisebb betűkkel nyomtatott megjegyzések, lábjegyzetek már csak meglehetősen nehezen vehetők ki, a nyelvi példaanyagot szolgáltató kurzivált betűk (különösen a z – 181) pedig már-már az olvashatóság határát érintve sínylik meg a kiadó számára nyilván egyszerűbb előállítási technika következményeit.

Az előszó szerint a kéziratot a szerző 1998 és 2000 eleje között készítette el, a könyv tartalmilag a szövegtan kivételével a nyelvtan minden területét átfogja. Szándékai szerint kettős célt követ, egyrészt kedvcsinálóként, gyakorlati nyelvtanként szeretné az „elfogulatlan” nyelvet tanulókat grammatikai ismereteik fejlesztésében szolgálni, másrészt viszont a nyelvészeti, nyelvtudományi kutatásokat is megfelelő színvonalon kívánja informálni a magyar nyelvtudomány aktu-

ális álláspontjáról. E szerkesztésbeli kettősség természetesen önmagában is konfliktusokat hordoz, hiszen a kétféle olvasókör képzettsége, motivációja alapvetően eltér egymástól. A nyelvész szakember a szakszavak ismeretében könnyebben érti meg a sokszor fölöttébb komplikált összefüggéseket, magyarázatokat és föltehetőleg hiányolja a vitatott kérdések alaposabb taglalását, a részletező, továbbbírányító szakirodalmat a könyvben. A nyelvet tanuló diákok ezzel szemben elijesztheti a szakmailag pontos, ám éppen emiatt sokszor körülményes fogalmazás, a szakszavak használata és a gyakran felbukkanó elméleti fejtegetések. A fenti kettős cél követése eredményeként az egyébként fontos ismétlések, de legalábbis az utalások száma kényszerűen növekszik a könyv szövegében. Az a körülmény pedig, hogy a magyar nyelvten megvilágításához elengedhetetlenül szükséges a történeti anyag, a diakrón háttér figyelembe vétele és a vele való érvelés, tovább nehezíti a különböző szerzői és olvasói szempontok közötti harmónia elérését. Ráadásul bevallottan pedagógiai célzatú munkáról van szó, tehát nem csupán a nyelv leírásának, de megértésének szándéka vezérelte a szerzőt, amikor a magyar nyelvet a némettel való konfrontatív egybevetés formájában magyarázza. A címlapon egy hatalmas G-betű nyitott szájával szinte lenyeléssel fenyegeti az aprócska Magyarországot, s így mintegy tréfásan riogatva jelzi, mekkora feladattal kell szerzőnek és olvasónak egyaránt megküzdenie a magyar nyelvten taglalása során.

Forgács Tamás munkájának kézzel fogható eredménye egy az olvasó mindenkori konkrét szándékától, érdeklődésétől függetlenül is tiszteletet parancsolóan gazdag, világos, érvelő, megvilágító és helyenként diskurzív, de nem polemikus magyar nyelvten, amely a magyar nyelvtudomány fejlődésének elmúlt évtizedeiben elért strukturalista és generatív szemléletű eredmények bevonására is törekedett. Természetesen elképzelhető más szempontok szerint megírt magyar nyelvten is, de úgy vélem, Forgács Tamás eljárása és megoldásai egyaránt olyan átfogó és színvonalas koncepció jegyében születtek, amit föltétlenül méltányolnunk kell. A magyar nyelvten tagolt, a lapszélén számokkal jelzett egységekben szerepel a könyvben. A szerző összesen 480 fejezetbe tömörítette a magyar nyelv grammatikáját, ami önmagában is hatalmas szám és arra utal, hogy a pedagógiai, gyakorlati nyelvoktatási célok szem előtt tartása ellenére a szerző – legalábbis könyvének szerkezetét, arányait tekintve – mégiscsak teljességre törekvő, a magyar tankönyvírás huszadik századi hagyományait követő, a gimnáziumi magyar nyelvtankönyvnek megfelelő művet készített el.

A könyv tartalomjegyzéke már önmagában tíz oldalra rúg, áttekinthetőségét bizonyos értelemben nehezíti a talán túlzottan részletező numerikus rendszer, pl. 4.2.3.3.5 (= néhány határozórag jele). A könyv végén rövidítésjegyzék, szakszómutató és röviden felsorolt további szakirodalom található, ám – gyakorlati és pedagógiai célok eléréséhez – rettenetesen hiányzik a nyelvtenban illusztrációs

céllal fölhasznált magyar szavak mutatója! Ez két okból is fájdalmas. Egyrészt Forgács Tamás igen nagyszámú, jól kiválasztott példán mutatja be a jellemzőt, és a különlegeset, mind a „rendest”, mind a „rendhagyót” a magyar nyelv rendszerében. Másrészt tapasztalataim alapján állíthatom, hogy a nyelvet tanulók többségükben sajnos nem fogják automatikusan tudni, hogy amikor valami egyszerű közlésre kényszerülnek (pl. *Adja vissza a pénzem!*), akkor az Imperativform der Verben mit Verbalpräfixen fejezetet /109/ kell felütniük a könyv 103. oldalán. Bizonyos, hogy a terjedelmi keretek is beleszóltak a mutatók összeállításába, de újabb kiadás esetében mindenképpen meggondolandó lenne esetleg néhány részletező, történeti háttérinformáció elhagyása árán és a tördelésnél „bennmaradt” üres oldalrészek (199) felhasználásával a szómutató elkészítése.

Forgács nyelvtana a hangtantól a morfológián és a szótanon keresztül a kapcsolódó morfémák, a szóképzés és a mondaton vizsgálatáig terjed, szinkrón leírásban ügyesen használva a történetileg is jól dokumentált magyar nyelv nyújtotta diakrón magyarázó körülményeket. Szakkifejezéseit a latin alapján választotta meg, de sokszor azok köznyelvi német megfelelőit (Laut/Phonem) is fölhasználva írja le a jelenségeket. Hiányzó német szakkifejezések esetében a szerző gyakran ötletes és pontos elnevezéseket vezet be (paradigmatisches Besitztzeichen 'birtokjel'; Implikative Konjugation a *-lak/-lek* rag megnevezésére; a szóvégi, morfológiailag törvényszerűen bekövetkező *a-á* és *e-é* hangváltozásokat (*fa ~ fá-*) párba állítva „Wechselvokal”-nak nevezi stb.). Hasznos optikai megoldás, hogy a könyvben a lapok szélén külön jel, fölemelt mutatóújj figyelmeztet a – német olvasó esetében – különlegesen nehéz nyelvtani jelenségekre. Nagyon lényeges és sikeresen alkalmazott eleme a nyelvtannak a jelenségek táblázatos összefoglalása. A könyv magyarázatainak a szabályostól az eltérő felé haladó logikája, az ezek illusztrálására, szembeállítására kiválasztott példamondatai, példái néhány kivételtől (pl. a 46 oldalon a *mijóma* helyett talán megtette volna a gyakoribb *televízió* is) eltekintve jók, bár a didaktikai célkitűzés ellenére nagyon hamar igen komplikált magyar példamondatokat találunk az illusztrációk között: *Látom a fiút, a gyors-a-t.* (34).

Forgács munkájának szemléleti alapja természetszerűleg a magyar nyelvtudomány álláspontja és terminológiája, amiből persze adódhatnak gondok, különösen azon olvasók esetében, akik nem ezen terminológián nőttek fel. A magyar ragjel-képző (Flexionssuffix-Zeichen-Derivativsuffixe) hármasság világos elkülönítése után következik a könyvben a nyelvtani jelenségek magyarázata, sok esetben általános nyelvtudományi fogalmak (morféma, morf, zéró morféma, allomorf, a mondatnyi fejezetben pedig az összetett mondat típusainak) magyarázatával egyetemben, bár szerintem mindez inkább valamely általános nyelvészeti tankönyv feladata lett volna. A szerző mindezt abban a meggyőződésben teszi, hogy olvasója ismeri és képes feldolgozni a sokhelyütt igen tömény

szakmai információmennyiséget. A magam tapasztalatai alapján azonban tartok attól, hogy a magyar nyelvet tanuló „átlagos” egyetemi hallgatónak a terminológia és szemlélet ismerete híján nehéz olvasmányt jelent Forgács Tamás nyelvtana.

A nyelvtankönyvek gyakorlati, a nyelvtanulást segítő értelmét szerintem azon lehet a legkönnyebben lemérni, ha megvizsgáljuk, hogy sikerülhet-e segítségükkel egy nem magyar anyanyelvűnek érthetően, gyorsan és maradandóan megmagyarázni, hogy – noha a gyorsabb tanulás érdekében a magyar nyelv esetében is egyedül a nyelvben fennálló formai hasonlóságokra, analógiás vonásokra hagyatkozhat –, a *sár, vár, pár*, formailag szinte azonosnak tekinthető három magyar főnevet pl. három, gyökeresen különböző alakban kell többes számban használnia. Forgács nyelvtana alapos információkkal igazítja el az olvasót az efféle kérdésekben, bár folyamatos olvasmányként – tartalmának ismeretében – csak nagyon keveseknek ajánlanám. Persze a magyar nyelv komplikált szerkezete nem róható föl a szerző hibájául.

Az „Ungarische Grammatik” jól kivehetően a szerző átgondolt koncepciója alapján tárgyalja a magyar nyelv rendszerét. Méltó bírálata csak egy hasonló, de más elgondolás jegyében született munka elkészítésével lenne lehetséges. Megjegyzéseimet éppen ezért kiegészítésnek, az együtt gondolkodás lenyomatának szánom csupán, de bízom abban, hogy a könyv remélhető további kiadásaiban nyomuk maradhat. Az alábbiakban háromfajta észrevételt fűzök a könyvhöz. Az első észrevételek (1) alapvető, koncepcionális kérdéseket érintenek, de nem kívánják kérdésessé tenni a Forgács választotta megoldásokat. Megjegyzéseim második csoportjába (2) a vitatható, kérdéses esetek, alternatív javaslatok tárgyalása tartozik, a harmadikba (3) pedig a szerintem egyértelműen javításra szoruló hibáké, aholis különbséget teszek a nyomdahibák (3/a) és a német nyelvű/fogalmazási hibák (3/b) között.

(1) A mai magyar nyelvi normához képest korábban használt, vagy jelenleg hallható nyelvi-nyelvtani változatokat egyetlen koherens és lezárt rendszerben lehetetlen lenne összefogni. A ma beszélt magyar nyelv rendszere, amely a múlt sokszor egymással ellentétes tendenciáinak töredékeit, maradványait is tartalmazza, igen gyakran kerül ellentmondásba a szinkrón leírások törvényeivel. Ebből következik az az igazságtalan „aránytalanság”, hogy minél többet vesz figyelembe a szerző könyvében a mindennapi nyelvhasználat elemei közül gyakorlati céloktól vezérelve, annál nagyobb szüksége lesz az elkerülhetetlen eltérések, „rendhagyások” részletesebb megmagyarázására, annál terjedelmesebb és egyben komplikáltabb lesz munkájának a szerkezete és a rendszere is.

A szerzőnek nem sikerült feloldani a magyar nyelvtanok azon kellemetlen jellegzetességét, hogy az alapvetően szigorúan megfogalmazott szabályokat azonnal a nagyszámú kivétel felsorolása követi a szövegben. A magyar nyelvtanok indokolt történeti magyarázó háttere, a stilisztikailag fontos, de enyhén dohos

példamondatok száma itt is néha túllépi az indokolt mértéket: a „Verbalnomen-Verb” ragozása (*A környezetvédelmi bizottság kidolgozta jelentést a sajtó megszellőztette.*) szinte megszűnt, helyette általánossá vált az *által* névutós formák morfológiailag sokkal egyszerűbb használata (64). Ugyanígy, filológiai-lag indokolt, de a nyelvtanulási gyakorlati célokat tekintve nyugodtan kihagyható lenne a régies igeidőalakokat tárgyaló /121/ fejezet.

Az esetek száma (/9/ fejezet, 23) a magyarban azért olyan magas, mert mi hagyományosan esetnek tekintjük azt, ami más grammatikai rendszerekben nem az! Ebből következik az az elrettentő hatású adat, miszerint a magyar főneveknek 756–882 alakváltozata lehetséges. Éppen didaktikai okok miatt azonnal hozzá kellene tenni, hogy a legtöbb idegen nyelvben az ugyanilyen számú jelentést hasonlóképpen nagyszámú változat fejezi ki, ám ezek nem föltétlenül és kizárólag magán a főnéven koncentrálnak. A német nyelv például esetenként akár négy szőelemet is felhasznál a *házainkból*-féle szintetikus magyar formáknak megfelelő alakok visszaadásakor: *aus unseren Häusern heraus*.

Jellegetesen magyar megfigyelés, miszerint a magyar esetében a franciával, vagy az angollal szemben „konzekvens írásmód”-dal van dolgunk (22). A helyesírás azonban – mindenkori belső logikájától függetlenül – kizárólag megegyezés kérdése, ezért saját hagyományai alapján az angol meg a francia éppen a maga írásmódját érzi konzekvensnek és a magyart teljesen érthetetlenül bonyolultnak. A helyesírási részben (21) éppen ezért föltétlenül utalni kellene a latin ábécé továbbfejlesztésére használt belső logika – egyébként a németével azonos – következetességére (magánhangzók: csak mellékjelek, mássalhangzók: csak írásjelkombinációk).

A mondattannál föltétlenül utalni kellett volna arra, hogy a mondatelemek (szintagmák) belső szórendje a magyarban szigorúan kötött, ugyanakkor a mondatelemek egymás közötti sorrendje (szintaxis) a mondat fókusza függvényében ennél szabadabb, s ez a kétszintű szabályozottság-szabadság viszony kelti az a benyomást, hogy a magyar mondat szórendje szabad. Ebben a fejezetben nagyon hasznos a kapcsolódások tárgyalásakor a kötőszavak (Konjunktionen) és a hozzájuk tartozó utalószavak (Korrelate) egymás mellé rendelése (*hogy, ahogy – úgy, akképp/en/*)!

(2) A /118/ fejezetben a táblázatoknál a megjegyzésekben a korábban használt „Adverbialpartizip” terminus helyett hirtelen „Partizip IV” áll (111–113). Ezt követően a /122/ pontban kategorikusan megint az áll, hogy a magyarban három particípiumforma létezik. Szerintem három, de inkább csak két melléknévi igenévről (Partizip) beszélhetünk ma.

A 138. oldalon hirtelen megjelenik a jelzővel kapcsolatban a „partitivische Bedeutung”, a partitívuszi jelentés fogalma (*Az áru hitványa nem kelt el.*). Régi alak, szerintem kihagyható.

A 31–32. oldalon az *i-í* hangpár egyértelműen palatális hangként szerepel, ami fonetikailag ma igaz is, de a hangrendi illeszkedést tekintve az *i-í* hangzópár semlegesnek tekinthető, hiszen csak az egyetlen *i/í* hangot tartalmazó szavaknál kell külön megtanulni, hogy az adott szó palatális vagy veláris szóként viselkedik.

Nem esik szó a bevezetésben a magyar nyelvre jellemző hangtani törekvésről, a (legalábbis bizonyos) mássalhangzók spontán, vagy morfológiai alapon bekövetkező torlódásának elkerülésére.

A 178. oldalon a /179/ fejezetnél a diákoknak érdemes lenne magyarázatként megjegyezni, hogy a magyar nyelv a jelek szerint különbséget tesz a mennyiségileg behatárolt (kvantifikált) és a mennyiségileg be nem határolt többség (többes szám) között. Az előző esetben a (határozott vagy határozatlan) mennyiséget kifejező szó jelzi a konkrét többes számot, a főnév ezért nem áll többes számban (*nyolc, sok* stb. *ház*), az utóbbi esetben a főnév többes jele csak az egynél nagyobb, de nem kvantifikált/kvantifikálható mennyiségre utal (*házak, kezek, öregek* stb.). A kérdő névmás (*hány, mennyi*) kvantifikációra irányul, ezért úgy viselkedik, mint a kvantifikáló szóelemek: utána egyes számban állnak a főnevek.

A 188–189. oldalon elmarad annak a kimondása, hogy a Superlatív és az Elatív alakok mindig határozott névelővel járnak (*a legszebb, a legeslegjobb*) együtt.

A *csakhogy* határozószó (268) a nyugtalanság érzése mellett ellentmondást is kifejezhet: *Hazaszaladtam, csak h o g y már későn.*

A 269. oldalon az *ugye* német megfelelői közé a *nicht wahr* alakot is fölvenném és – mivel a magyar szónak semmiféle ilyen stiláris értéke nincsen – kihagynám a németben kifejezetten regionális érvényű és emiatt erősen nyelvjárási *gelt* szót.

A 276–277. oldalon a szóképzés tárgyalásakor is érdemes lenne a keletkező szavak pontosabb kategorizálására a másutt egyébként a könyvben felbukkanó *nomen actionis, nomen agentis, nomen possessoris* stb. terminusokat használni.

A 302–303. oldalon a /309/ fejezetben a visszaható igékről részletes, tudományosan érvelő kitérő olvasható. Szerintem a kitérőt ki lehetne hagyni a könyvből.

A 313. oldalon az *-onc/-enc/-önc* képzőnél utalni kellene a képzett alakok többé-kevésbé ma is érezhető negatív jelentéstartalmára (*tan-onc, lel-enc, küld-önc*).

A 320. oldal táján, a /323/ fejezetnél, a szóösszetételek tárgyalásakor Forgács szembeállítja saját, új rendszerét a korábbi nyelvtankönyvek szemléletével. Bár mindez informatív, érdekes és tudományosan is magyarázható, de igazában nem illik a leíró célú tankönyvbe.

A 363. oldal 2. példamondata *Péter túlélte Auschwitzet*. Szerintem egyelőre még inkább *Auschwitzot* mondunk, de sokkal jobb lenne más példamondatot választ(hat)ani.

(3) Szerintem nem túl szerencsés megoldás a magyar nyelvi rendszerező kísérletek azon hagyományát követni, hogy az igék többségét egy kisebbség (az ikes igék) meghatározását követően iktelen igéknek, ragozásukat ennek megfelelően, németül „*ik - l o s e - K o n j u g a t i o n*”-nak (87) nevezzük.

A Halotti Beszédet (20) a hagyományos német *Leichenrede* (szó szerint 'hullabeszéd') helyett talán jobb lenne a *Grabrede* 'sírbeszéd' formában lefordítani.

A magyar ható igékneve hol *Möglichkeitssverb* (49), hol *possibilitives Verb* (72), a korábbi nyelvtanokban általában a szerintem inkább érthető *Potentialform (des Verbs)* megnevezés szerepel.

A túlzófok, vagy az *absoluter Superlativ* terminus *Elativ*-ként való megnevezése zavarokat okozhat, mivel azonos nevű esetragunk is van. Talán jobb lett volna a túlzófokot *Exzessiv*-nek nevezni.

Az /57/ pont tárgyalásakor nem esik szó arról a döntő körülményről, hogy a magyarban a főnévi igenév ragozása (*be kell vásárolnotok*) csak segédigés, a szerző terminológiájában *Modalverb*-szerkezetekben fordul elő (64).

A 109. oldalon, az ikes igék ragozásánál /117/ az szerepel, hogy az első és a második személy esetében gyakorta (*oft auch*) a tárgyatlan igeragozás személyragjai fordulnak elő. Szerintem nem gyakran, hanem a köznyelvben, vagyis inkább *umgangssprachlich*.

A *j*-hang birtokos személyragozásunkban megfigyelhető ellentmondásos viselkedésének megmagyarázására nonszensz (értelmetlen) szavak morfológiai viselkedését is vizsgálja a könyv, akkor a példaként felsorolt szavakat (*för-je*; *vádz-ja*) a kikövetkeztetett történeti alakok (*) mintájára valamilyen további mellékjellel kellett volna feltüntetni (136).

A 150. oldal táján rengeteg utaló fordulat (*wie bereits gesagt*; *wir haben darauf hingewiesen*; *wie erwähnt*) szerepel, ami rontja a könyv stílusát.

(3/a) Adatokban, mellékjelekben ilyen gazdag, két nyelv szabályait is figyelembe venni kénytelen és ilyen terjedelmű, illetve a leírt módon előállított könyv esetében szinte bizonyos, hogy a figyelmes olvasó sok nyomdahibára bukkan. Ezek részben egyszerű elírások (a 107. oldalon pl. a táblázatban a helyes *nötm/fött-em* alak helyett hibásan *nött-ek/fött-ek* áll), kihagyott jelek (pl. a 39. oldalon a *Reispulver* példaszó második félidézőjele hiányzik), részben pedig a nyilván többszöri átdolgozásból fakadó pontatlanságok, keveredések (pl. a 85. oldalon a /89/ fejezetben a módjelek között a *Konjunktiv* jeléről esik szó, holott a megelőző összefoglalásban és a táblázatban is (helyesebben) *Konditional*-ról volt még és csak szó. Ennél sokkal szebb, hogy a 113. oldalon a /120/ fejezetben a *t*-tövű igék tárgyias ragozását bemutató táblázat nagyon fontos példaigéjének (*szeret!*) egyes szám első és második személyű alakjainál, vélhetőleg a nyomda szegedi (pontosabban *szögedi*) illetőségű ördögének köszönhetően a helyes *szeret-em*, *szeret-ed* alak helyett ez áll: *szeret-öm*, illetve *szeret-öd*. Az efféle tech-

nikai hibák közé sorolom azt is, hogy a példamondatok között felbukkanó irodalmi idézetek többnyire (pl. a 352. oldalon – Arany J.) a szerző megjelölésével szerepelnek, de pl. a 342. oldalon két József Attila idézet után nem szerepel a szerző neve. Ugyanez áll a közmondásokra is, helyenként jelzi a könyv, hogy a mondat közmondás, helyenként (420) nem. A sort kisebb jelentőségű esetekkel folytathatnám, de ennek az egyéni és nyilván bővíthető listának a bemutatására csak egy további, javított kiadás esetén lenne értelme. Ami összegyűlt, azt mindenesetre eljuttatom a szerzőhöz.

(3/b) A német szövegre is részben igazak a fentiek. Egyrészt itt is előfordulnak nyilvánvaló elírások (pl. a 345. oldal első példamondatában a *Marie* névből az utolsó betű hiányzik), az átdolgozásokból fakadó különbségek a magyar és a német példamondatok tartalma között (pl. a 166. oldalon a 3. német példamondatban 4 helyett 6; ugyanott a 8. német példamondatban *Der Hund* helyett *Das Kind*-nek kellene állnia), elválasztási hibák (a 233. oldal alján *Ungari-sch* áll *Unga-risch* helyett), zavaró tévesztések (a 244. oldal közepén a táblázat fölött nyilvánvaló sajtóhiba: *Präposition* áll *Postposition* helyett), stilisztikai kellemetlenségek (a 299. oldal első bekezdésében 11 soron belül háromszor fordul elő a *mitunter* megszorító fordulat) és –szerencsére ritkán- nyelvi hibák is (pl. a 381. oldal első példamondata helyesen *Das eignet SICH noch als Staubtuch.* kellene legyen; a 422. oldal utolsó sorában *wegen des Imperativs*-nak kellene állnia *wegen dem Imperativ* helyett, stb.).

Az imént felsorolt „apróságok” természetesen nem érintik a szerző által elvégzett munka lényegét. Forgács Tamás nyelvтанában a fiatalabb magyar nyelvész-nemzedék szakmai hagyományokat és újabb felismeréseket sikeresen ötvöző, szintézisre törekvő teljesítményét köszönhetjük. A könyv nem hiányozhat a magyar nyelvet oktató intézetek, szakemberek könyvtárából és remélhetjük, hogy segítségével a szélesebb külföldi tudományos közvélemény, a magyar nyelvvel nem hivatásszerűen foglalkozó szakemberek köre is az eddigieknél sokkal pontosabb képet alkothat nyelvünk sajátos vonásairól.

Fazekas Tiborc

Új magyar tájszótár

Főszerkesztő B. Lőrinczy Éva. Szerkesztő Hosszú Ferenc.

Akadémiai Kiadó, Budapest. 1979–2002.

I: A–D. 1053 o., II: E–J. 1175 o., III: K–M. 1341 o., IV: N–S 1008 o.

1. A magyar szótáriródalom jeles műveinek sorában fontos helyet foglalnak el a tájszótárak. Az 1838-ban a Magyar Tudós Társaság által kiadott Magyar tájszótár óta – melyet valójában a tervbe vett nagyszótár egyik előmunkálatának tekintettek – számos különféle jellegű tájszótár jelent meg, melyeknek értékeléséről itt természetesen el kell tekintenem. Mindenképpen ki kell azonban emelnem Szinnyi József egyszemélyes művét, az 1893 és 1901 között két kötetben megjelent Magyar tájszótárt (MTsz), hiszen az Új magyar tájszótár (ÚMTsz) ennek a jelentős alkotásnak a szerves folytatása.

Mivel a Nyelvtudományi Közlemények hasábjain eddig nem jelent meg ismertetés az ÚMTsz korábbi köteteiről, szólni kell a szótár keletkezésének körülményeiről is. Szinnyi szótára az általános tájszótárak közé tartozik, így gyűjtőterületének az egész magyar nyelvterületet tekintette: az 1890-ig különféle tudományos folyóiratokban és egyéb publikációkban közzétett anyagot gyűjtötte össze és közölte a tájszókincs iránt érdeklődő olvasókkal. Tőle származik a lényegyet tekintve még ma is érvényes csoportosítás, mely szerint alaki, jelentésbeli és valódi tájszókról szokás beszélni.

A huszadik század első felében összeállított regionális tájszótárak, például Csúry Bálint Szamosháti szótára vagy Bálint Sándor Szegedi szótára mellett számos nyelvészeti és néprajzi folyóiratcikk, kiadott és legalább annyira számos kiadatlan munka tartalmazott nyelvjárási lexikális anyagot. Ennek összegyűjtésére és egy újabb általános tájszótár formájában való kiadására érett meg az idő 1950 körül. A munkálatok 1950 júniusában kezdődtek el a debreceni egyetemen Bárcki Géza irányításával, majd az ELTE II. számú magyar nyelvészeti tanszékén folytatódtak. Innen került át a szótár mint „tervmunka” a Nyelvtudományi Intézetbe, ahol 1960 végén fejeződött be az anyaggyűjtés, melynek során mintegy 600.000 cédula gyűlt össze. Az első kötet (A–D) 1979-ben jelent meg, a második (F–J) 1988-ban, a harmadik (K–M) pedig 1992-ben. A 2002-ben napvilágot látott negyedik kötetet (N–S) a főszerkesztő, B. Lőrinczy Éva már nem vehette kézbe, mert annak az évnek a tavaszán végtelen türelemmel és hősiesen viselt hosszú betegség után elhunyt. A munkálatok azóta Hosszú Ferenc irányításával folynak, s a még hiányzó ötödik, befejező kötet szerkesztett, nyomdakész kézírata 2004 nyarára elkészült – most már csak (!) a kiadásra kell a pénz előteremteni...

Joggal kérdezheti az olvasó: ha a gyűjtőmunka már 1960-ban befejeződött, miért csak húsz év múlva jelent meg az első kötet, és még miért nem jelent meg

az utolsó? Erre aligha lehet rövid választ adni, de koncepcionális meggondolások és az elengedhetetlen előszerkesztési munkálatok mellett általában a pénzügyi feltételek és az ezzel szorosan összefüggő személyi lehetőségek többnyire nem kedvező irányú változásai játszották a legfontosabb szerepet. Összességében elmondható, hogy az ÚMTsz állatorvosi lóként magán hordozta a tudományfinanszírozás minden betegségét. Erre a főszerkesztő, B. Lőrinczy Éva több írásában is felhívta a figyelmet (l. pl. 1995: 585–589). A sok ezer cédulán rögzített, majd szócikkékké szerkesztett rengeteg adat azonban a nyomtatásban való megjelenés előtt sem maradt holt anyag, hiszen számos publikációba, közöttük például A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárába és az Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen-be is beépült.

2. Lássuk hát akkor magát a szótárt! Az 1979-ben megjelent első kötet elején találjuk a szótár történetét röviden összefoglaló előszót (7–10), majd a használatot elősegítő tájékoztatót (11–21). Ez utóbbiban a szótár jellegét alapvetően meghatározó lexikológiai és lexikográfiai kérdésekről olvashatunk. Megtudhatjuk, hogy az alaki tájszók közül nem vették föl címszóként azokat a szavakat, „amelyekben valamelyik nyelvjárásra általában jellemző vagy nagy területen ható és sok morfémára kiterjedő hangtani jelenség valósul meg” (11). Címszóként tehát nem szerepel pl. a *bizon*, a *föd*, a *gyerök*, a *níz* (a megfelelő szócikkben alakváltozatként természetesen megtalálhatjuk ezeket is), viszont (utaló)címszóként állnak a következő alakok: *bial* 'bivaly', *bív* 'bö', *bohter* 'bakter', *csán* 'csinál', *dzsüker* 'gyökér', *evedzik* 'evez', *ferső* 'felső', *gebel* 'kebel' stb. Hasonlóképpen rostálásra volt szükség a jelentésbeli tájszóknál, viszont az összegyűjtött anyagban megtalálható tulajdonképpeni tájszók minden előfordulása magától értetődően bekerült a szótárba. Igen fontos vonása a műnek, hogy közli a nyelvjárási jellegű állandó szókapcsolatokat, frazeológiai egységeket is, melyeknek segítségével bepillantunk a népnyelvi „panelek” színes világába. Egy-két példa ezekre: *bogározik az esze* vagy *kavillál az esze* 'elkalandozik az esze', *megcsábult az eszében* 'megbolondult', *beleadja a garast* 'beleszól valamibe', *haragnak megbánás a vége* stb.

Az Új magyar tájszótár utalásszerűen hivatkozik az 1970-es évek eleje előtt megjelent regionális tájszótárakra, valamint A magyar nyelvjárások atlaszára, az Őrségi és hetési nyelvatlaszra és a Kolozsvár környékének népnyelvét rögzítő térképlapokra. Ezek anyagát a szótár nem közli, valójában nem is közölheti: ezzel olyan mértékben megnőtt volna a tervezett szótár terjedelme, hogy a kiadás szinte lehetetlenné vált volna. Érthető tehát ez az eljárás, és ahol bőven találunk egyéb adatokat is, ott kisebb a hiányérzetünk, ha a szócikk végén a kettős virgula után csak a szótári rövidítéseket látjuk. Így például a *csoda* címszónál, ahol számos adatot találunk a különféle jelentésekre, a puszta utalást az ormánysági, a szlavóniai, a szegedi, a szamosháti és a csángó szótárra, valamint a nagy

nyelvatlaszra viszonylag könnyen elfogadjuk. Nehezebb a helyzet akkor, ha egy címszónak csupán egyetlen adata van, s az is csak az említett szótárak egyikében található meg: a *cséerkusze* főnévről csak akkor tudunk meg valamit, ha sikerül kézbe vennünk a csángó szótárt [‘szarka’], a *dercélődik* igéről pedig akkor, ha föllapozzuk az ormánysági szótárt [‘<jószág> nyugtalankodik, ide-oda járkál’], a *csimpaorrú*-hoz pedig a Magyar nyelvjárások atlaszának súlyos köteteit kell megmozgatni [‘píszé’]. Lexikográfiai szempontból természetesen érthető a szerkesztési gyakorlat: azonos minőséget azonos mércével kell mérni. Az ilyen „atlaszas vagy szótári egyadatos” szavaknál – éppen az ÚMTsz jobb használhatósága érdekében – talán mégis kivételt lehetett volna tenni.

3. Számos más szótárhoz hasonlóan ez a mű is önálló és utaló szócikkekből áll. Ez utóbbiak alapvető feladata, hogy a saját betűrendi helyükön szereplő különböző hangalakváltozatoktól az olvasó eljusson ahhoz az önálló címszóhoz, ahol a szó a maga teljes nyelvi valóságában „kibomlik”, pl. *csana*, *csanáj*, *csenál*¹, *cselán*, *csuhány* stb. a *csalán* önálló címszó alatt található meg.

Az önálló szócikkek mindegyike kötelezően tartalmazza a következőket: félkövérrel szedett köznyelvi (vagy köznyelviesített) helyesírású címszó; szófaji minősítés; tájszóadatok; ezek földrajzi lelőhelye, illetve forrása; a szó jelentése(i). Pl. az *iszonkodás* főnév *iszankodás* változata Berettyóújfaluban járatos, az adat a 326-os számú forrásból való, míg az *iszonkodás* változat a Nagy-Sárréten ismert, és a 395-ös számú forrásból való; a szó jelentése: ‘csúszkálás a jégen’. Látható tehát, hogy a szótár minden adat esetében közli ezek földrajzi hovatartozását: ez egy jó általános tájszótár esetében elengedhetetlen adalék! Olyannyira, hogy ha nem sikerült a forrásokból kideríteni egy-egy szó elterjedtségi területét, az adat – helyeselhető módon – nem került be a szótárba. Itt kell feltétlenül szólnunk a szótár bevezető részének három nagyon fontos egységéről. Az egyik a szótárban előforduló földrajzi nevek jegyzéke (61–133). Ez a hetven lapot meghaladó lista tartalmazza a szócikkekben előforduló összes földrajzi nevet, azaz a helység, a megye és/vagy a tájegység nevét. A jelenlegi országhatárokon kívül eső helyeknél az illető állam hivatalos nyelvén is szerepel a név; pl. N.bánya = Nagybánya: Baia Mare, Románia. 9 c2.

A számok pedig azokra a térképlapokra utalnak, amelyek szintén szerves részeket alkotják az ÚMTsz-nek. Ezen a 23 térképlapon megtalálhatjuk az összes tájegységet és települést, ahonnan adatok kerültek a szótárba, s ezzel is jelentősen megerősödtek a mű szóföldrajzi vonásai. Ezek a térképek jól mutatják a Kárpát-medence magyar nyelvterületét a 20. század első felében: láthatjuk például a mai északi államhatáron kívül húzódó széles sávot, valamint azt is, hogy a Mezősége és Dél-Erdélyben kevés településről gyűlt anyag – nyilván azért, mert a magyarság már akkor is jobbára szigeteket alkotva élt azon a nagy területen.

A bevezető részek harmadik fontos egységét az adatok forrásainak jegyzéke alkotja (23–60). A feldolgozott 2393 tétel szoros betűrendben követi egymást, és mindegyik kapott egy azonosító sorszámot: ezt találhatjuk meg a szócikkben, s ennek alapján kereshetjük meg a forrást és ismerhetjük meg bibliográfiai adatait. Ezek között igen fontos helyet foglal el az adott mű kiadási éve, hiszen ennek ismeretében nagyjából időhöz is tudjuk kötni az adatokat. A forrásoknak ilyen módon történő jelölése meglehetősen szokatlan a magyar szótárírodalomban, hiszen általában valamilyen rövidítést alkalmaznak a források azonosítására. Itt azonban ez kivitelezhetetlen lett volna, hiszen olyan sok szerző nevét, mű címét és lelohelyét kellett volna rövidíteni, hogy azt igen dús „rövidítőfantáziával” is csak nehezen lehetett volna megoldani. Ráadásul a terjedelem sem lett volna ettől rövidebb, és az az olvasó, aki az adatok forrására is kíváncsi, így is könnyen megtalálhatja azt.

Ez a három rész tehát meglehetősen fontos segédeszköz a szótár használatában. Fel is lapozhatjuk ezeket könnyen, ha éppen az első kötet egyik szavának forrására és földrajzi elhelyezkedésére vagyunk kíváncsiak. De ha már a második vagy további kötetek szavaira vonatkozó ilyen adatokat keresünk, bizony kézbe kell venni az első vaskos kötetet is. Célszerű lett volna ezeket a részeket külön füzetben publikálni, miként azt Takács Lajos is szövé tette 1981-es recenziójában (*Ethnographia*), s miként arra van is példa a nemzetközi gyakorlatban: egyebek mellett az ausztriai bajor-osztrák nyelvjárások szótárának vagy a Battaglia-féle monumentális olasz nagyszótárnak a forrásjegyzéke külön füzetben is megjelent.

A szócikkek egyik kötelező része a jelentés megadása. Itt annyi megszorítást kell tennünk, hogy az alaki tájszóknál, amelyeknek a jelentése teljesen azonos a köznyelvben megtalálható alakéval (pl. *csalán*, *petrezselyem* stb.), ez a rész elmarad. Más esetekben azonban mindig van jelentés – a kérdés pusztán az, hogy könnyen megtaláljuk-e? Mivel a jelentések egységére semmilyen jel (sem betű, sem pedig szimbólum) nem utal, meg kell találnunk az adatközlésben az utolsó kerek zárójeles egységet, amit követ a jelentés, vagy azt a félkövér virgulát vagy sorszámot, ami előtt állhat a jelentés. Talán elmondhatom magamról, hogy gyakorlott használója vagyok az ÚMTsz-nek, de a jelentések „kihalászása” bizony gyakran okoz (elviselhető) nehézséget.

4. A fentiekben említett kötelező részekon kívül számos más információt is tartalmazhatnak a szócikkek. Így például a jelentések után találhatóunk példamondatokat is, ha azok a szóban forgó jelentést bizonyítják. Gyakran nehéz helyzetben lehetnek a szótár írói, szerkesztői, amikor el kellett dönteniük: kell-e példamondat, s ha igen, vajon kellően bizonyító erejű-e az idézett mondat. A *begyüremkedik* 'begyürödik' esetében szerintem jó a példamondat: *Amint leűt, begyüremkedett a szoknyája széle*. Ezzel szemben a *babos* 'tarka fejű, pettyes,

foltos juh' esetében alig-alig van funkciója a példamondatnak: *Eriggy fogd meg aszt a babost*. Persze nehéz kérdés az, hogy legyenek-e a tájszótárakban példamondatok, s ha igen, milyenek. Erre vonatkozóan többen is állást foglaltak az utóbbi évtized dialektológiai szakirodalmában, l. például Hegedűs Attila (1996, 2002) és Kiss Jenő (1995, 2002) véleményét.

Ugyancsak fentebb említettem, hogy az ÚMTsz gazdag anyagot tartalmaz különféle állandósult szókapcsolatokból is. Ezek közül az értelmezett szókapcsolatok természetesen mindig annál a jelentésnél állnak, amelyekre a szókapcsolat vonatkozik. Például az *idő* szó 'időjárás' jelentésénél találhatjuk a következőket: *feltámad az idő* 'vihar kerekedik', *megnyersül az idő* 'esősre fordul az idő' és még sok-sok mást. Ugyancsak az egyes jelentésekhez kapcsolódnak a különféle szitkozódások (*Áldom disznó teremtette!* a *disznó* alatt), szójárások (*Né igyunk ritkán, hanem nagyokat!* az *iszik* alatt) és szóláshasonlatok (*Mindég visz, mint a güzü* 'telhetetlenül gyűjt' a *güzü* alatt). A szólások (*jég van annak a hóna alatt* 'szívtelen, rideg') és közmondások (*Farkas a szőrét elhullatja, de a természetét megtartja.*) azonban a vezérszó szócikkének a végén (pontosabban az adatközlő rész végén) állnak, hiszen ezeket nem lehet egy-egy jelentéshez besorolni.

A szócikkeket igen gyakran zárja egy olyan rész, amely az adott címszóra vonatkozó különféle utalásokat tartalmaz. A félkövér kettős virgula után először a már többször emlegetett regionális szótárakra történik utalás, majd azokra az összetételekre, amelyekben a címszó utótagként áll, illetve azokra a címszavakra, amelyek alatt az adott tárgycímszó valamilyen frazeológiai egység részeként szerepel. Ezekon kívül egyrészt a szócikkeken belül az egyes jelentések végén, illetve a szócikkek legutolsó helyén állhatnak Vö.-vel bevezetett szavak: ezek utalnak azokra a szócikkekre, amelyekkel a tárgyszócikk valamilyen módon összefügg. Állíthatjuk, hogy ez a rész fontosságában alig marad el az adatközlő résztől, hiszen ennek segítségével nagyon pontosan felderíthetjük azokat a lényeges és mély lexikológiai összefüggéseket, amelyek az ÚMTsz egyes kötetinek adatai között léteznek. Ezáltal is világossá válhat mindenki számára, hogy egy jó adatközlő szótár nem egymásra hajigált, így-úgy összeszerkesztett szavakból áll, hanem fáradságos és pontos elemző munka eredménye.

5. Minden szótárnak, de az adatközlő jellegűeknek különösen fontos követelménye, hogy a szócikkek egységes szerkezetűek legyenek, s ez tipográfiai szempontból is látható legyen. Nos, az ÚMTsz a szócikkek szerkezeti egységességét tekintve kitűnő szótár, az egyes szócikkek tartalmi egységei jól elkülönülnek egymástól. Ezt azonban a tipográfia nem támogatja eléggé – különösen mai szemmel nézve nem. Hozzá kell azonban tenni, hogy ez a szótár az első kötet szerkesztésekor és kiadásakor teljesen illeszkedett a 35–40 évvel ezelőtti lexicográfiai-tipográfiai gyakorlathoz: elég ehhez kézbe venni bármilyen magyar,

német, olasz, angol, holland vagy bármilyen más szótárt. A fő szempont a tömör grafikai kép (hasáb) kialakítása volt, a hangsúly a szócikk belső tipográfiai tagolására esett. Ezt persze itt is megtaláljuk a félkövér számokkal, betűkkel és virgulákkal, különféle jelekkel és kurziválással, de nyilván könnyebb lenne a tájékozódás, ha a szócikkek fő tartalmi egységei bekezdéssel is elkülönülnének egymástól, nagyjából úgy (vagy még jobban), mint a TESz-ben (l. még ehhez a jelentésekről fentebb írtakat). Ez nyilván soha meg nem valósuló óhaj marad, két okból is. Egyrészt négy kötet már ilyen formában jelent meg, s az ötödik is így fog, mert – ez a második ok – többkötetes művek szerkesztési-tipográfiai elveit nem lehet (de legalábbis nem szokás) megváltoztatni még akkor sem, ha az egyes kötetek megjelenési ideje között hosszú évek telnek is el, lásd például a Grimm-féle német nagyszótárt, a Horvát akadémiai szótárt vagy az Erdélyi magyar szótörténeti tárat.

6. Az ÚMTsz megjelenésének több évtizedes elhúzódása miatt adódik a kérdés: vajon milyen lehet a szótárban feldolgozott adatok kronológiai értéke? A tájszótárak alapvetően szinkrón szótárak, bár esetükben a szinkrónia alsó határait máshol célszerű meghúzni (ha ez egyáltalán lehetséges). Tudjuk, hogy a nyelvjárássok lexikális állománya általában archaikusabb, mint a köznyelvé, de nyilván az egyes nyelvjárásokon belül is van „életpályája” egy-egy szónak: ma is teljesen általános, elavulóban levő, már csak a passzív szókészletben fordul elő, csak bizonyos helyzetekhez kötődik stb. Ezeknek a jellemzőknek az ismeretében állapíthatjuk meg, hogy egy tájszótár anyaga a mindenkori jelenhez képest milyen korú szókészletet, illetve ezen keresztül milyen fogalomkészletet tartalmaz. Az ÚMTsz munkatársai ebből a szempontból rendkívül nehéz helyzetben voltak, több szempontból is. Egyrészt a gyűjtés hetven év anyagára terjedt ki – ez még a szókészlet esetében is a szinkrónia határait feszegeti. Másrészt a források általában vagy szinte sosem utalnak arra, hogy az anyaguk melyik korszakra érvényes. Ezek után természetesen az ÚMTsz sem tehetett mást: kénytelen-kelletlen eltekintett az ilyen jellemzők megadásától. Így azt mondhatjuk, hogy a szótár a 20. század első felében élt magyar parasztság szó- és kifejezőkészletét adja, tükrözve életmódját és kultúráját is. Tekintve, hogy az elmúlt néhány évtizedben a nyelvjárásokat is erős fogalmi-szókészletű változások érintették, az ÚMTsz címszavainak egy jelentős része a történeti szótári szóállományba csúszott át.

Mindez természetesen nem csökkenti azokat a nyelvészeti értékeket, amelyek a szótárban fölhalmozódtak. Ezek között a lexémaszintre jellemző minden jelenségre százával (ezrével?) találhatunk példákat. Így a *hív* igénél a következő fonetikai változatokat: *hé, héj, hí, hij, híl, hin, hivu* – mind történeti, mind leíró fonetikai-fonológiai szempontból igen érdekes és értékes adatok. A morfológia területéről említhetem a különféle képzéseket: *borzé, borzi* 'borzas', *borcsa* 'borocska', *bezzegel* 'ingerel, piszkál valakit', *ellábít* 'eloston; ellop', *gyürköl*

'gyömszöl' stb. Jelentéstani vizsgálatokhoz is bőven kínálnak anyagot az ÚMTsz szavai: *feladja magát* 'láthatóvá válik', *gatyá* 'fatörzs elágazó része', *holdújság* 'az újhold megjelenésének ideje' stb. És természetesen a frazeológiai kutatásoknak is igen gazdag forrása lehet a szótár, mint arra fentebb már utaltam.

7. A szótár szóanyagának érthető módon igen sok néprajzi vonatkozása is van, s ezért nem véletlen, hogy a mű egyik lektora (Kázmér Miklós, Kiss Lajos és Szathmári István mellett) Balassa Iván volt. Az ÚMTsz etnográfiai jelentőségét emeli ki Gunda Béla az első kötetről a Magyar Nyelvőrben 1980-ban közzétett recenziójában, így én itt csak két szót említek: *csíramálé* 'kicsírázott és megtört búzából és kukoricalisztból készített édes lepényféle', *hadaró* 'a karikás ostor szíjfonatának a nyélhez kapcsolódó, vastag része'.

Az eddig írtakból talán kiviláglik, hogy az ÚMTsz nem pusztán nyelvjárási adatok ábécébe rendezett halmaza, hanem valóságos adatbázis – bár még nem abban az értelemben, ahogy azt manapság, a számítógépek világában értjük. Meggyőződésem, hogy (több más adatközlő nagy magyar szótárral együtt) az ÚMTsz-t feltétlenül elektronikus kódolt adatbázissá kellene átalakítani, mert nyelvészek, néprajztudósok, de akár írók, tanárok, a magyar népi művelődés iránt érdeklődők is így érhetnék el azt a rengeteg információt, amely ebben a korszakos tudományos és tudománytörténeti jelentőségű műben megtalálható.

Az Új magyar tájszótár – miként több más nagy lexikográfiai alkotás (pl. A magyar nyelv értelmező szótára, A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, az Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen vagy a készülő Akadémiai nagyszótár és még sok más) – hosszú ideje tartó kollektív munka eredménye, melyet a főszerkesztő és a szerkesztő neve fémjelez. Ez a szótár azonban nem jöhetett volna létre annak a több tucatnyi munkatársnak a tevékenysége nélkül, akik gyakran méltatlan körülmények között végezték a nagy figyelmet és kitarást igénylő munkájukat. Közülük itt csak azoknak a nevét említem, akik az évekig tartó előkészítő munkálatokban, illetve az eddig megjelent négy kötetből legalább háromban akár szócikkíróként, akár más minőségben közreműködtek:

Balogh Éva Rózsa, Balogh Lajos, Bánki Judit, P. Eöry Vilma, Fiers Márta, Gyenese Ilona, Ittész Nóra, Jancsó Katalin, Kéthely Anna, Kiss Csilla, Kóródi Bence, Kovács Teréz, Lakatos Erika, R. Lovas Gizella, Marosi Annamária, S. Meggyes Klára, Cs. Nagy Lajos, Piriti Mária, T. Somogyi Magda, Szabó Márta, Szathury Csabáné, Villó Ildikó, Vitányi Borbála, Völgyi Piroska.

Gerstner Károly

Irodalom

B. Lőrinczi Éva (1995), Kutatásfinanszírozás – alulnézetből. Magyar Tudomány 1995/5: 585–589.

- Hegedűs Attila (1996), Három tájszótárról. MNy 1996: 216–218.
Hegedűs Attila (2002), Változó szókészlet – változatlan tájszótárak. MNy 2002: 147–155.
Kiss Jenő (1995), Észrevételek a hazai regionális lexikográfiáról. MNy 1995: 170–178.
Kiss Jenő (2002), Tájszótárírás és tájszótárak. Nyr 2002: 391–416.

Egy új modern magyar nyelvtörténetről

Magyar nyelvtörténet. Szerkesztette: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc.
Osiris Kiadó, Budapest. 2003. 950 o., 6 térkép.

1. A magyar nyelv történetét egészében feldolgozó tankönyv, kézikönyv 36 évvel ezelőtt jelent meg Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán jóvoltából (Bárczi – Berrár – Benkő 1967), hacsak nem számítjuk az alapvetően más célú és jellegű, egyébként igen értékes, színes és a tudományos igényeknek is tökéletesen megfelelő, Bárczi Géza által írt áttekintést, mely „A magyar nyelv életrajza” címmel jelent meg (Bárczi 1963).

A magyar nyelvtörténet jelenlegi új feldolgozását és megjelentetését számos körülmény indokolta a hosszú évek elteltén kívül. Elég arra hivatkozni, hogy a nyelvtörténeti kutatások elmélyítését és gyorsítását az elmúlt évtizedekben megjelent olyan alapvető művek is serkentették, mint a TESz, a MSzFE az EWUng, a SzT, a különböző forráskiadványok megjelenése (a Magyar Nyelvtudományi Társaság nyelvemlék-sorozata), a Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár kötetei (Jakab 1978–2002), a magyar finnugrisztikai kutatások előre haladta (l. Honti 1982, Rédei 2002, Csúcs – Honti – Salánki – Varga 1991 stb), s mindezek előtt kellett volna megemlítenünk a magyar nyelvtörténeti kutatások egyik legnagyobb vállalkozását: A magyar nyelv történeti nyelvtanát (Benkő 1991–95), melynek munkálataiban számos kitűnő kutató – többek közt a jelen tankönyv szerzőinek egy része – vett részt, de más, egyéni kutatóktól származó úgynevezett részmunkálatok is figyelmet érdemelnek (pl. az egyes Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek szerzői: a Bárczi, Benkő, D. Bartha, Berrár, Kniezsa által készített kismonográfiák, bár ezek már 1967 előtt megjelentek, vagy Benkő 1988 stb.).

Leginkább indokolható azonban e munka megjelentetése azzal, hogy a magyar nyelvtörténeti elméleti és forráselemző kutatások olyan jelentős mértékben fejlődtek mind volumenükben, mind színvonalukban, hogy már emiatt is fel kellett frissíteni, sőt váltani az évtizedek során mind szemléletükben, mind anyagukban „megállt”, de hosszú évtizedeken át kitűnő szolgálatot tett ún. egyetemi

tankönyvet (MNYT), illetve kézikönyveket, az egyetemi magyar nyelvészeti füzeteket (hangtörténetet, tótant, szókincset, szóképzést stb.).

Dicséret illeti tehát a szerkesztőket, Kiss Jenőt és Pusztai Ferencet, de a kitűnő szerzőgárdát is, mert igen jelentős, kiemelkedően fontos és nagyívű munkára vállalkoztak. Úgy vélem – s talán előre is bocsáthatom –, feladatukat valamennyien kitűnően oldották meg.

2. A kötet ugyancsak jelentős terjedelmű: 950 oldalt foglal magába. Lássuk kissé közelebből a kötet felépítését, szerkezetét, tartalmi vonatkozásait!

2.1. A mű a Kiss Jenő által írt Általános kérdések címen a nyelvtörténeti kutatások elméleti és módszertani kérdéseit tárgyalja (11–68). Bevezetése a nyelvtörténet szempontjából fontos fejezeteket tartalmaz, mint a szinkronia és diakronia értelmezésének, a korszakolásnak az elvi kérdéseit. Itt annyiban hoz újat a tankönyv, hogy az ómagyar kor korai és kései korszakának olykori említésén túl elkülöníti az 1772-től számított időszakon belül az újmagyar és az újabb magyar kort, így tehát a nyelvtörténetet egy napjainkig tartó folyamatként szemléli. Mivel csupán a magyar nyelv külön életének kezdeteitől tárgyalja a nyelvtörténetet, így érdeklődésén kívül marad az uráli, finnugor és ugor együttélés korszaka. A nyelvtörténet forrásai közé a nyelvemlékeket, a mai nyelvet, a rokon nyelveket, a régi magyar nyelvkönyveket (bár ezek is nyelvemlékek) és szerencsés módon, terminológiai újítással a kontaktusnyelveket sorolja. Mindenképpen szükségesnek tartotta Kiss Jenő, hogy a modern általános nyelvészeti kutatások ismeretének birtokában szóljon olyan kérdésekről, mint a nyelvi változások négyféle elméleti magyarázati lehetősége: újgrammatikus, strukturalista, transzformációs-generatív és szociolingvisztikai/pragmatikai szemlélet. Ez utóbbiak ugyan elsősorban a szinkrón kutatások terén divatosak, de a nyelvtörténeti változások egészére is kiterjeszthetők. Fontosnak vélem, hogy a nyelvrendszer-tani sajátosságok figyelembe vételének és a társadalmi környezet nyelvre gyakorolt hatásának együttes szempontja az irányadó a történetiség vizsgálatában. Számos kérdés (a nyelvi változások lehetséges és szükséges volta, a nyelvi változások és a változatosság, a nyelvi újítás stb.) nyer új megvilágítást ebben a bevezetésben, de tizenhat más probléma is szóba kerül (miért változik a nyelv, mi változik a nyelvben, hol változik a nyelv stb.), amelyek élénk érdeklődésre tarthatnak számot a hallgatóság körében.

2.2. Kiss Jenő elméleti fejtegetései után a magyar nyelvtörténet korszakainak (ősmagyar, ómagyar, középmagyar, újmagyar és újabb magyar) sorrendjében dolgozzák fel a szerzők több nagyobb fejezetre osztva az anyagot: a helyesírástörténet, hangtörténet, morfématörténet, szókészlettörténet, szófajttörténet, szó szerkezet-történet, mondattörténet és szövegtörténet kérdéseit. A kötetet végül Pusztai Ferencnek az említett korokhoz külön-külön nem kötődő jelentéstana (Szójelentés-történet 853–893) zárja. A szerzők komplex áttekintést adnak ko-

ronként elkülönítetten, azaz az egyes korokon belül külön-külön vizsgálják választott tematikájuknak megfelelően a jelenségeket. Az ősmagyar, ómagyar, középmagyar, újmagyar és az újabb magyaron belül a helyesírástörténetet, a rovásírást (Korompai Klára), a hangtörténetet (E. Abaffy Erzsébet), a morfémátörténetet (Sárosi Zsófia), a szókészlettörténetet (Zsilinszky Éva), a szófajttörténetet (D. Máta Mária), a szószerkezet-történetet (Horváth László), a mondat-történetet (Gallasy Magdolna, az összetett mondatokét Haader Lea) és a szöveg-történetet (Gallasy Magdolna) dolgozzák fel a szerzők. Ez a tárgyalásmód azzal indokolható a szerkesztők és a szerzők szerint, hogy egy koron belül együtt, egyazon „égbolt” alatt jelennek meg a nyelv valamennyi tartományának jelenségei és elemzése. Ez a módszer oktatásmetodikai szempontból, illetve a hallgatóság szemléletének alakítása szempontjából védhető, másrészt a szükségleteknek (tantervnek) megfelelően a tananyag szemeszterekre osztható. Logikailag is indokolható eljárás, a magam részéről azonban szintén fontosnak tartanám a fejlődési vonal megláttatását is, pl. az őmagyartól az újabb magyar korig, tehát kérdés, nem lett volna-e jobb megoldás az azonos tananyagrészeknek a korszakok egymásutánjában való kifejtése. Bár az is elképzelhető, hogy mint tanár például az egységes hangtörténeti vagy morfémátörténeti stb. fejlődés megismertetése érdekében csak a hangtani vagy morfematikai részek korokon átívelő összekapcsolását tekinteném feladatommak, s elhagyhatnám az egyes korok más területeit (szófajttörténetet, mondat-történetet stb.). A tanítás során tehát mindkét lehetőség fennáll, hiszen az egyes területek a szerkesztők-szerzők jóvoltából egyrészt jól elkülönülnek egymástól, másrészt szervesen kapcsolódnak is egymáshoz.

2.3. Örvendetes, hogy a szerzők tudományos szakterületük kiváló kutatói és a jelekből ítélve tanárai is, az általuk írt könyvfejezetek ugyanis feltétlenül ezt tükrözik. Noha nyilván más-más habitusú, némileg más-más szemléletű kutatók, a szerkesztés jóvoltából, s a nyilván egyeztetett szerzői elvekből és módszerekből következően az olvasó, a (főiskolai, egyetemi) hallgató érdekeit és elvárásait is gondosan számba vették, sőt kéziratukat hallgatókkal, de kutatókkal is előzetesen véleményeztették. Ezért mondható el, hogy a munka rendkívül jól felépített, áttekinthető és a mindenkori témához igazodó, színes értekező prózában megírt tudományos kézikönyv, terjedelmes, de kitűnő felsőoktatási tankönyv.

2.4. A könyv nagy érdeme továbbá, hogy nem igényli az esetleges kisebb monográfiák párhuzamos használatát, mert a helyesírástörténettel kezdve a legmodernebb szövegtörténetig minden, a tanítás, sőt a kutatás szempontjából fontos területet felölel. A szerzők kiválasztása is nagy gondosságra vall.

2.5. Módszertani szempontból meggondolandó, nem lett volna-e jó egy-két különösen vitatott kérdés (a tövégi magánhangzók eltűnésének körülményei, veláris *j*, *-lak/-lek* igei személyrag, a tárgyaz ragozású *látot* > *látod* alakulása, az ősi **-m* akkuzatívuszrag eltűnése, s a mai *-t* előzményének kialakulása, az össze-

tett mondatoknál a parataxis-hipotézis stb.) tárgyalása után felsorolt bibliográfiai adatoknál jelölni, melyik szerző milyen problémával foglalkozik az említett tanulmányban (mint ahogy a MNyT-ben is látható), mert ebben az esetben keresgélés nélkül, gyorsan kiválasztható lenne az éppen szükséges tanulmány.

3. Az egyes fejezetek megbízható képet, a mai kor színvonalán álló ismereteket nyújtanak a jelzett témaköréről.

3.1. A helyesírástörténetről ugyan aligha van írivaló az ósmagyar korban, de azért a korabeli – akár más (kazár, héber) – írásbeliséggel való kapcsolat művelődéstörténeti szempontból némi figyelmet érdemelhet, s ugyanez mondható el a székely rovásírásról is. Igazán érdemi mondanivalót az ómagyar kor helyesírástörténetének kezdeteiről olvashatunk (a korai és kései ómagyar nyelvemlékek, a mással- és magánhangzók jelöléséről, a mellékjeles és mellékjel nélküli írásmódról) nagyszerű példaanyaggal és táblázatokkal kiegészítve (285–291). Örvendetes, hogy a korábbi kutatások által elhanyagolt, szövegtagolással kapcsolatos jelölések is előkerülnek. A középmagyar kor helyesírási problémái közül Korompai Klára joggal fordít figyelmet a misszilisek helyesírására, mivel ezzel ösztönözheti a hallgatót vagy kutatót ezen nyelvtörténeti forrás(ok) további kiaknázására. Bár a misszilisek helyesírása nem foglalható közös rendszerbe, tárgyalásuk mégis helyénvaló (580). Érdemi észrevétel, hogy párhuzam észlelhető a misszilisek és a kancelláriai helyesírás, illetve a mellékjel nélküli helyesírású kódexek között. A könyvnyomtatás elterjedése és az ehhez kapcsolódó helyesírástani kérdések rendszeres tárgyalásának komoly figyelmet szentel a szerző (korai magyar nyomtatványok, protestáns, katolikus helyesírás, valamint annak bemutatása, hogy miként jut szóhoz már ebben a korban a szóelemző elv; 589). Minden fejezetben találunk egy-egy érdekes észrevételt (a mai felkiáltójel pl. ebben a korban jelentkezik először stb.; 594). Az újmagyar korban a felvilágosodás idejének szellemi mozgalmai a magyar nyelvet a művelődés fejlesztésének központi kérdésévé teszik, így tehát joggal kerül a helyesírás a tudományos érdeklődés előterébe. Nagyon értékes áttekintést ad a szerző az akadémiai helyesírás előzményeiről, a helyesírás elveinek kialakulásáról (a kiejtés és a szóelemzés elvéről, a „jottista–ipszilonista háború” kérdéseiről (702–703), a Magyar Tudós Társaság első helyesírási szabályzatáról (1832), melynek hangjelölési javaslatai – amint Korompay Klára rámutat – már nagyon közel állnak a maihoz. De érdeklődéssel olvasunk az újabb magyar kor helyesírási folyamatairól is, a *c*, illetve a *dz*, *dzs* hang maival egyező jelölésének kezdetéről, a nagyköjtőjel meghonosításáról, illetve az 1954-es, 1984-es szabályzat elemzéséről. Igazán nagyszerű azonban a hangrendszer és a hangjelölési rendszer történeti összefüggéseinek a feltárása, illetve ezeknek táblázatos bemutatása (786–787).

3.2. A kötet kitűnő hangtörténeti fejezeteit E. Abaffy Erzsébet írta. Az ós- és ómagyar kor hangtörténetének máig nem tisztázott sok fontos kérdését

sikerült megoldania már korábbi tanulmányaiban is, itt pedig rendkívül alapos, átfogó, az összefüggésekre rámutató, perspektivikus összefoglalást találunk a különböző korok hangtörténeti jelenségeiről, változási irányairól. Minden kor elején megrajzolja a fonémarendszert, az ősmagyarnál feltétlenül támaszkodva a finnugor, illetve ugor (főleg Honti-féle) kutatásokra.

Gondot fordít a veláris *j* ősmagyar kori meglétének bizonyítására, majd defonologizálódására, eltűnésére az ómagyar korban, a *c* hanghelyettesítésére, a *p*, *t*, *k* > *b*, *d*, *g* fonologizálódására stb., a magán- és mássalhangzó-rendszer módosulására, a tendenciaszerű és az asszociációs hangváltozásokra, sőt ezek okaira. Az okok között a korábbiaknál nagyobb teret kap a hangsúly szerepének figyelembe vétele és újszerű a fonotaktikai szabályok figyelembe vétele is, vagy a nyelvjárások már korán megnyilvánult keveredésének változást okozó szerepe (107–112). Egyértelműen tisztázza a szavak fonológiai szerkezetét az ősmagyar kor elején, illetve a magán- és mássalhangzórendszer hasznos táblázatokkal is illusztrált módosulásait stb.

Igen változatos hangtani jelenségeket észlelünk az ómagyar kor elején, E. Abaffy Erzsébet sorra veszi a tendenciaszerű hangváltozásokat (a vokalizációt: $\beta > v$, $\gamma > h$, $d\acute{z}s > gy$, $\acute{\chi} > j$; a mássalhangzók eltűnését, a palatalizációt (lj , tj , dj , nj , $n > ny$, $t > ty$) stb. Az ómagyar kor igen jelentős hangváltozások időszaka, éppen ezért üdvözölhető, hogy a szerző rendszerszerűen vázolja fel a magán- és mássalhangzó-változásokat, hangsúlyozva, hogy a korban hét mássalhangzó keletkezik (*c*, *zs*, *v*, *h*, *ty*, *gy*, *dz*). A magánhangzórendszer tulajdonképpen azonos marad az ősmagyar korival, de ez nem jelenti azt, hogy az egyes szavakon belül is változatlanág uralkodik, hiszen az ún. nagy magánhangzó-változási tendenciák (a veláris *g* módosulásai, a tövégi magánhangzók eltűnése, a labializáció, a nyíltabbá válás stb.) alaposan átformálják a magánhangzórendszeren belüli viszonyokat. (Igen súlyos sajtóhiba csúszott a 318. oldal alján levő táblázatba, ahol az *o* hang tévesen a veláris illabiális sorban kapott helyet.) Példás rendszerességgel kerülnek elő a hangváltozások egyéb esetei is: a nyúlás, a pótlónyúlás; ez utóbbinál a bibliográfiai adatok között célszerű lett volna megemlíteni Szilágyi N. Sándor nagyon is gondolatébresztő cikkét (1976: 126–136), a talán túlságosan is röviden tárgyalt kétnyíltszótagos tendencia, a hiátus, a kettőshangzók, a szóvégek viselkedése s a szavak fonotaktikai jellemzőinek változásai stb. A tövégi magánhangzók eltűnését leíró részletek között talán nem lett volna papírporcsékolás, ha az általa most elvonásnak említett jelenségnél megemlíti – nem névhez kötötten –, hogy az ún. sorvadásos elmélettel szemben új szempont került elő a hangtörténetben, mely szerint a csonka *tő* (*szem*, *kéz* stb.) funkcionális morfológiai úton is létrejöhetett (*szēm̄s + i > szēm̄j > szēm̄e ~ szēm̄i > szēm̄e ~ szēm̄i > szēm* stb.). De nem kerülnek el figyelmét a középmagyar kor mássalhangzórendszerének mó-

dosulásai (596–600), az új fonéma, a *dzs* megjelenése, az *l ~ ly ~ j* változatok kialakulása, az *n ~ ny* váltakozás, a *t, d, n, l* + palatális magánhangzó kapcsolatban a mássalhangzók jésítetté válása (599) és más ritkább esetek sem. A magánhangzóknál arra hívja fel a figyelmet, hogy bizonyos labializációs folyamatok játszódhatnak le (*i > ü, ë > ö*), ez a labializáció azonban – figyelmeztet E. Abaffy Erzsébet – elválasztandó az ómagyar kori labializációtól. Megemlíti továbbá, hogy Debrecen városának 16. század végi jegyzőkönyveiben számos *ö-ző* forma bukkan fel, melyek erősen elütnek a korabeli debreceni *e-ző* nyelvjárástól. Csak az érdekesség kedvéért jegyzem meg, hogy a sátoraljaújhelyi Kazinczy Ferenc Levéltár 16. századi jegyzőkönyvei hasonló jelenséget tükröznek, pedig itt is nyilván illabializáló (*e-ző*) beszélt nyelvi környezettel számolhatunk. Kiderül, hogy a középmagyar kor nyelve is meglehetősen tagolt volt (labiális, illabiális, nyíltabbá, zártabbá válási folyamatok is észlelhetők). Talán leginkább érdemes figyelni az *e > ä* nyíltabbá válásra, a hosszú magánhangzóknál jelentkező *ē > é* kettősségre, melynek esetleg olyan érdekes változásbeli előzményei is lehetnek, melyeket a vizsgálatok eddig még nem tisztáztak. A kutatás eredményét, illetve a középmagyar kori hangtani viszonyokat jól mutatja be az a táblázat, mely eléggé nem dicsérhető módon szemléletesen ábrázolja a középmagyar kor végi mássalhangzó-, illetve rövid- és hosszúmagánhangzó-rendszert (606, 609). Az új magyar kor már igen nagy hasonlóságot mutat a mai magyar nyelvvel, de bizonyos hangtani jelenségek mégis említést érdemelnek (a *ly* eltűnése, a *dzs*-k számának szaporodása, és hogy a nyolc elemű: *u, o, a, ü, ö, i, ë, e* rövidmagánhangzó-rendszert csupán egyetlen tendenciaszerű hangváltozás érintette, a nyílt *e*-zés). A nyelvjárási változások bonyolult, de eléggé jól elkülöníthető magán- és mássalhangzótípusokat eredményeztek, melyeket igen szemléletesen tárgyal a szerző (713–718). Az újabb magyar kor már szinte alig hoz változásokat a magyar hangrendszerben. A legnagyobb változások – a kutatások szerint – a regionális köznyelvben jelentkeznek, ahol visszaszorulóban vannak a szembetűnő nyelvjárási sajátosságok (*i*-zés, *ö*-zés, illabiális *ä*-zás).

3.3. A morfématörténet cím már önmagában is jelzi, hogy a Magyar nyelvtörténet nemcsak lényegében, hanem terminológiájában is csatlakozik ahhoz a paradigmaváltáshoz, amely a nemzetközi szintéren eléggé általánosnak mondható. Így a nemzetközi tudomány vagy legalább az uráli nyelvtudomány vérkeringésébe talán könnyebben kapcsolódhat be a magyar nyelvtörténeti kutatás is. Ez természetesen nemcsak a morfématikára, hanem a többi területre nézve (szófajttörténet, szószerkezet-történet, mondattörténet, szövegtörténet stb.) is igaz.

Nyilvánvaló, hogy a morfématörténeti részben tárgyalásra kerülő tematika igen szoros összefüggésben van a TNYt-nal, hiszen ezen fejezetek szerzője azonos az ottanival. A tankönyv azonban tömörebben, rövidebben tekinti át az

egyek kérdésköröket, s részben módszertani szempontból is más elveket követ. A morfématika ebben a kézikönyvben szerencsésebb helyzetben van, ugyanis közvetlenül kapcsolódhat a megelőző hangtörténeti fejtegetésekhez. Ezért is találó, amikor Sárosi Zsófia azt írja, hogy „a történeti tőtan = hangtörténet, szóban elbeszélve” (129). Az ősmagyar kor kezdetén – mint tudjuk – a szótövek rövid magánhangzóra végződtek, de a szerző itt arra hívja fel a figyelmet, hogy a tövek korántsem őrződtek meg változatlanul, mivel már ebben a korban az egykori egyalakú tőnek akár három, sőt olykor négyféle alakja is lehetett attól függően, kapott-e toldalékot vagy sem. A tőrendszer másik ágán diftongusra végződő töveket is találunk, s vokalizálódásuk után olyan tövek jönnek létre, melyek tulajdonképpen máig megőrződtek (a *kapu* : *kapút* kivéve). A toldalékok vizsgálata során kellő mértékben támaszkodik a finnugor kutatások eredményeire (funkcióik, alaki jellemzőik számbavétele során), illetve számol a szuffixumok hasadásának lehetőségével is stb. Nagyon jó táblázatokkal segíti a szerző a végzések bemutatását. Gondol arra az általános nyelvészeti tételre is, hogy a szórend (SOV) bomlásával egyre nagyobb szükség van az alaki kitevők létrejöttére, hogy a mondatot alkotó szavak grammatikai funkciói egyértelműek legyenek. Az egykori uráli alapnyelvi analitikus mondatszerkezet helyén már az ősmagyar korban megindul a szintetikusabbá válás folyamata, mely az indoeurópaival szemben a mai napig jellemzője a finnugor nyelveknek, s így a magyar-nak is. A mű az eddigiekben nem mindig egyértelműen tisztázott kérdéseket tesz rendbe világos okfejtéssel (E/1 -k, -lak/-lek, E/2 -l, -sz, E/3 -n; *látot* > *látod* stb.). A -lak/-lek rag elemei etimológiai értelemben tisztázottak talán, de továbbra is homályban marad, honnan van az, hogy a *kérlek*, *várlak*-féle alakok (E/2. sz.) tárgyra mutatnak. Hasonló jelentéstani párhuzamosságot sehol a finnugor nyelvekben nem találunk (l. Kulonen 1993: 98). Arra is kitér a szerző, hogy a határozott és általános igeragozás kialakulása már az ősmagyarban megkezdődött. A vitás, nem megoldott kérdések exponálása szerencsés, hiszen a tárgy jelölt vagy jelöletlen volta, a finnugor *-m akkuzatívusz eltűnése, illetve a -t magyarban való megjelenése – azonos funkcióban – valóban problematikus jelenség.

Az ősmagyar kori állapotok vizsgálata során a monoftongusok szóvégi megrövidülésének a magyar tőrendszer változására gyakorolt hatását, illetve elsősorban a tővéghangzók eltűnésének következményeit vizsgálja. Nyomon követi továbbá a szuffixumok fejlődését, gazdagodását, a múlt és jövő idő formai elemeinek kialakulását, a ragváltozatok keletkezését stb.

Találónak tartjuk a raghasadás, képzőhasadás stb. kifejezéseket, mert így a szóhasadás mellé szervesen építhető be a nyelvtanba a toldalékok hasadása is (370).

A középmagyar kor morfématörténetének tárgyalása során megállapítja, hogy az ősmagyar kor végére, a középmagyar kor elejére kialakult a szótövek rendszere, mely tulajdonképpen megegyezik a maival. Legfeljebb az analó-

gia kiegyenlítő hatásával (611) számolhatunk olykor (*káve* : *kávé*).

Egyes képzők kihalása mellett – írja a szerző – új képzők (pl. *-aj/-ej*, *-dogál/-dégél/-dögél* stb.), de különösen mozzanatos és gyakorító képzők keletkezésével találkozunk (a 17–18. században). Az *-nd*-s jövő idő (pl. *követendí*) aligha marad életben, s a múlt idők is egyszerűsödnek. S mint megjegyzi, egy-egy igen régi tőtípust (*bíró* : *bírák*, *idő* : *idén*) már csak a hagyomány tart életben (719), vagy igazában az sem.

Az új magyar korban az analógia jut leginkább szóhoz a tövek alakításában. A törendszeren belül – szinte természetes módon – egyszerűsödés figyelhető meg.

A tőtípusok életében az újabb magyar kor sem hozott újat, hacsak azt nem vesszük, amit a magyar helyesírási szabályzatok a maguk körében már korábban is jeleztek, hogy tudniillik az *ó ~ o*, *í ~ i*, *é ~ e* váltakozás egyes idegen szavakban szinte helyesírási szabállyá, s részben beszélt nyelvivé is vált (*periódus* : *periodikus*, *útpus* : *tipikus*, *kolléga* : *kollegialitás* stb.). Ugyancsak rámutat bizonyos képzők (*i*) nagy divatjára, a *-nál/-nél* más ragok rovására (*-bant/-ben*, *-kor*) történő terjedésére, határozószók (*címén*, *esetében* stb.) névutóvá válására, a ragokkal kapcsolatos funkciómegoszlás kezdetére (*konyhában* – *konyhára*).

Általánosabb érvényű megjegyzést is tesz, amikor azon véleményének ad hangot, hogy a középmagyar kortól, az újmagyar kor kezdetétől az egységes köznyelv megteremtésére irányuló tudatos törekvések kezdődnek meg.

3.4. A szókészlettörténet változásainak, jellemzőinek bemutatása nagyon árnyaltan jelenik meg, mivel azokat Zsilinszky Éva úgy veszi sorra, ahogy a szókészleti elemek az egyes nyelvtörténeti korokban nyelvünkbe behatoltak. Ez tehát egy kiegyensúlyozott, közvetlen kapcsolatot vázol fel a történeti-társadalmi és a nyelvi változások között. A szerző rendkívül alapos és pontos képet ad a szókészlet kialakulásáról, változásairól, az ősmagyarától kezdve az újabb magyar korig. Nem könnyű ezt az ívet részletekbe menően megrajzolni, de dicséretesen eleget tud tenni ennek a magas tudományos elvárásnak. Azt hiszem viszont, hogy az alapnyelvi eredetű szavak tárgyalása talán túlságosan is rövidre sikerült (mindössze tizenkilenc sor). Tisztában vagyunk azzal, hogy a finnugor tanulmányok során ez a szókincsréteg még előkerül, de a magyar szókészlet szempontjából egy-két érdekes dolog még talán említést érdemelt volna (pl. a finnugor és a belső keletkezésű szókincs gyakorisága a beszélt vagy az írott szövegekben).

A szókészlet tárgyalása igen alapos és körültekintő munkán alapul. Az ikerszavakat a szóösszetételeken belül, tulajdonképpen hagyományosan tárgyalja, noha – nézetünk szerint – lényeges különbség van a szóösszetételek és az ikerszavak között abban, hogy itt a két szó között semmilyen grammatikai viszony sincs, másrészt az ikerszavak egyik vagy mindkét tagja önállóan (jelentés nél-

küli) alak, harmadrészt a mellérendelő szóösszetételek tagjai vagy hasonló (azonos) vagy ellentétes (szembenálló) értelműek, ami természetesen egyáltalán nem mondható el az ikerszavakról.

Külön említést érdemel, hogy a szerző végre nemcsak a magyarba átvett jövevényszavakról szól, hanem az idegenbe átadott szókészleti elemekről is (190), és helyet biztosít valamennyi szóalkotási mód tárgyalásának. Ez a fejezet igen értékes része – akár művelődéstörténeti szempontból is – a tankönyvnek.

Az ó m a g y a r korra térve már bőséges példákkal tudja bemutatni a szerző a korabeli szókészlet valamennyi területét, szóalkotás módjait stb. Öröndetes, hogy az idegen eredetű elemek tárgyalása során a személynevekről és a földrajzi nevekről is szól. Mint látjuk, már megjelennek a vándorszavak, a tükörszavak is. A k ö z é p m a g y a r ban tulajdonképpen hasonló tárgyalásmódot követ, szigorú rendben jelezve a magyarba került szavak sorát, a szóteremtéssel, szóalkotással keletkezett szókészleti elemeket. A szóalkotás körében – mint új jelenséget – a rag- és jelszilárdulást is említi. A szerző szerint az új m a g y a r kor azért is jelentős a szókészlettan szempontjából, mivel a kor kezdetére kialakult az írott nyelv köznyelvi változata, másrészt a nyelvújítás kori információáramlással járó nyelvi igény hatott a szókészlet növekedésére is. Az új a b b m a g y a r kor igazán új jelenségekkel nem rukkol elő, de a szerző néhány finom elemzése alapján kiderül, hogy növekszik a jelentéssűrítő szóösszetételek száma, és felgyorsult a szókészlet új elemeinek beépülése az összetétel-alkotásba (elsősorban a *drog* szó, vagy hozzátehetjük az *euro-*, *bio-* stb; a *gyorsír*-félék is tovább szaporodnak, és feltűnnek – nagyobb számban – az angol szavak is: *sort*, *stencil*, illetve *komputer*, *penicillin* stb.). A szavak jelentésszámának vizsgálata ilyen összefüggésben újszerű, hiszen éppolyan nagy szerepe van a nyelvi kommunikáció során, mint a szavaknak. Nagyon jól szemléltető táblázatokat találunk a jelentésszámok alakulásáról, eredet szerinti megoszlásáról stb. (812–814). Elismerést érdemel a szókészlet nyelvhasználat szerinti bemutatása is, mely a szociolingvisztikai szempont érvényesítéséhez visz közelebb. A nyelvjárási és a társadalmi változatok szókészletének elemzése mellett figyelmet érdemel továbbá a köznyelvi szókinccs alakulásának nyomon követése.

3.5. A szófajttörténeti fejezetek nemcsak magyar, hanem finnugor (uráli), sőt általános nyelvészeti szempontból is értékesek. Sok olyan – a gondolkodás fejlődése és működése szempontjából is – érdekes és elméleti szempontból fontos kérdés merül fel vagy közvetlenül, vagy közvetetten ebben a fejezetben, amelyek okvetlenül érdeklődésre tarthatnak számot. Ezeknek a fejezeteknek a szerzője, D. Máta Mária természetesen – amint írásából kiderül – tisztában van azzal a nemzetközi és finnugrisztikai elméleti háttérrel, amely nélkül a szófaji sajátágok és jelenségek magyar nyelvtörténeti összefüggésben sem tárgyalhatók színvonalasan és eredményesen. Kiderül ez a tőle felhasznált, jelzett szak-

irodalomból is. A szerző az ősmagyarról rajzolja meg a szófajok kialakulását, fejlődését az újabb magyar korig. Foglalkozik a szófaji változással általában, a többszófajúsággal, új egyszófajúsággal, egyes szófajok (pl. névutók) szóértékének megszűnésével. A rokon nyelvi háttér segítségével tárgyalja az alapszófajokat (igenévszókat, igéket, igeneveket, névszókat), az ősmagyar kor eleji határozószókat, a szófajok (pl. a határozószók) ősmagyar kori változásait, a kettős szófajúságot stb. Rendkívül jó szemléltető táblázatokkal is kísért fejtegetéseket olvashatunk a különféle névmásokról, névutókról, kötőszókról, s az e korban kialakuló partikulákról. Az is dicséretes, hogy a megadott szakirodalom – mind a magyar, mind a nemzetközi – a lehetőségekhez képest teljes és rendkívül alapos, s azt is megjelöli, melyik szófaji kérdéssel foglalkozik a megadott forrás. Az ősmagyar korban – fejt ki a szerző – a szófaji rendszerben több lényeges változás következett be (létrejönnek a névelők, bizonyos igenévfajták: *-andó/-endő*, *-val/-vel*, *-atta/-ette*, kiterjedtté vált a határozószók, igekötők, névutók, kötőszók, módosítószók és partikulák rendszere). A kettős szófajú ige-névszók visszaszorulnak. A határozószók körében fontos szerepet játszottak a szóösszetételek (*ittegyel*, *ittegyen*, *ottogyan*, *ottolyal*; *amott*, *emide*, *az hol* – *ahol* stb.) s részben a viszonyzókat. A középmagyar korban a szófaji rendszerben nagy változások már nem történnek, viszont egy új szófaj: a névutó-melléknév létrejöttére figyelmeztet D. Máta Mária. Számos érdekes nyelvi változási jelenségre is utal (az igenévszók száma apad, újabb ige-névszó párok csak ritkán keletkeznek, az igeneves szerkezetek helyére olykor mellékmondatok lépnek, szófajváltás pedig leginkább az igenevek körében megy végbe; 634). Kutatásai alapján az is kiderül, hogy a személyes névmások hangtani variánsai egységesülnek, bizonyos formák nyelvjárási szintre szorúlnak (*mü*, *mink*, *tü*, *tik ü*, *ük* stb.). Részben ehhez kapcsolódik, hogy ebben a korban alakulnak ki a magázás során használt személyes névmások (*kend* ~ *ked*, *maga*; új személyes névmás: *jómagam*; az *engem* – *engemet* kettősség stb.). Az ekkor létrejövő névutó-melléknévek (*alatti*, *kívüli*) szófaji rendszerünk legújabb elemei. A középmagyar szófaji rendszer egész állapotáról, rendszeréről is jobbnál jobb, konkrét adatokkal illusztrált fejtegetéseket olvashatunk. Az újmagyar korban sem történnek lényeges változások a nyelvi rendszerben, de bizonyos formák mégis nagyobb gyakoriságra tesznek szert (pl. az *Isten adta* (*gyermek*), illetve a határozóraggal is megtoldott *jár-t-om-ban*-félék). Érdekesség, hogy ebben az időben formálódik ki az *én* személyes névmás ún. szerénykedő használata (*csekélységem*, *szerénységem*; *ami engem illet*), s az udvarias megszólítás egyik szava lesz az *ön*, *önök*. Az újabb magyar kor szófaji állományában már szintén nem történnek lényeges változások, a fogalomjelölő szófajok állománya viszont jelentősen bővült (824). Bizonyos párhuzamos névmási formák közül többnyire az egyik válik általánossá (*rěám*, *rěád*, *rěá* > *rám*, *rád*, *rá* vagy *bennök*, *nálok* > *bennük*, *náluk* stb.).

Kutatásainak értékes része, amikor kifejti, hogy ősi, legrégebb igekötőink (*be, meg, le* stb.) perfektiváló szerepe növekszik, sőt újabb igekötők (*agyon, abba* stb.) is keletkeznek. Nélkülözhetetlenül fontos, igazi tanári vénára valló jó összefoglalást olvashatunk a szófajokról (828–830), teljesen világosan elkülönítve láthatjuk, melyek voltak az egyes korok nyelvtörténeti szempontból legfontosabb eseményei.

3.6. A *szó szerkezet-történet* című fejezeteket Horváth László írta meg. Az ősmagyar és más korból származó szintagmákat a közöttük levő viszony alapján – nézetünk szerint talán az egyetlen, elméleti szempontból elfogadható módon – három csoportba osztja: hozzárendelő, alárendelő és mellérendelő. Az egyes korokon belül az iménti sorrendben tárgyalja a szerkezeteket, mivel legfontosabbnak a hozzárendelő, azaz az egymással egyenrangú és egymást kölcsönösen feltételező formát tartja, majd az alá-, illetve mellérendelés következik. Az *alany mint az ige bővítménye* címen tárgyalt téma finnugor háttérre támaszkodik – nagyon helyesen –, de talán túlságosan is tömör, úgyhogy kissé bővebb és példákkal jobban illusztrált (egyetlen példa, a *fagy* szerepel ebben az összefüggésben) fejtegetés helyénvalóbb lett volna (238). A tárgyas, határozós és jelzős szerkezetek kifejlődésének rajza már bővebb, részletesebb és sokkal jobban érthető (239–245). A mellérendelő szerkezetek bemutatása – nézetem szerint – túlságosan rövidre sikerült.

Az ómagyar kori szerkezetek tárgyalása alapos és kellőképpen részletes, az *alany* és az *állítmány* kifejező eszközeinek gazdagodása jól szemléltetett. Az is öröndetes, hogy az *alany* és *állítmány* különböző (alaki, határozottságbeli stb.) egyeztetései alapos bemutatásban részesülnek (pl. 434–436, 442 stb.), s az egész fejezet – beleértve a határozói és jelzős szerkezetek elemzését is (436–474) – igen jól megválogatott és „beszédesebb” példatárral büszkélkedhet. A középmagyar korban a szintagmák szintjén – amint jelzi – nincs különösebb változás, legfeljebb nyelvhasználati változások volnának tetten érhetők, erre vonatkozó kutatások azonban nincsenek. Dicséretes módon figyelmet fordít a szerző a szemantikus határozókra, illetőleg az aszemantikus vonzatokra (s általában a vonzatok váltakozására, váltására, eltűnésére), s ezek végső soron új szempontok érvényesítését jelentik. Az újmagyar kor nyelvi eseményeinek bemutatása igazi újdonsággal már nem szolgál, de két fontos dolgot, a középmagyartól való eltérést szóvá tesz. Az egyik a köznyelv szerepével, jelentőségével kapcsolatos különbség, a másik a reformkor – sok vonatkozásban feltárt – nyelvi sajátosságainak számba vétele, illetve gyors nyelvi gazdagodásának értékelése. Ezekre – szerencsére – találunk példát a fejezetben (760–767). Az újabb magyar kor első évtizedeinek nyelvi viszonyai ismertek, de – amint Horváth László mondja – nincsenek megfelelően feltárva (831), szemben a kor második félszázada nyelvi állapotának alaposabb ismertségével, nyelvi működésével, széleskörű kommunikációs szerepével.

3.7. A mondat történet megírása nagy hiányt pótol, hiszen csak túlságosan régi – bár értékes – forrásművekre hivatkozhatunk (Berrár 1957, illetve a MNyT-nek szintén tőle származó mondattani része Bárczi – Benkő – Berrár 1967: 389–485). Több résztanulmány is megjelent, de elsősorban a TNYt eddig megjelent kötetei érdemelnek figyelmet, amelyek eredeti gyűjtéseken alapuló igen jelentős és meglehetősen nagy terjedelmű mondattani fejezeteket tartalmaznak (Benkő 1991/I: 585–751; 1995/II/2: 17–757), tankönyvként azonban szinte lehetetlen lenne őket használni.

Gallasy Magdolna és Haader Lea viszont gyakorlott kézzel és jó érzékkel vállalta a mondat történet megírását (Haader Lea „csak” az összetett mondatokra összpontosított). Egyszerű mondat természetesen minden időben volt a magyarban, és kategóriája nem sokat változott az idők folyamán, de – amint Gallasy is kifejti – ez nem jelenti azt, hogy akár az ősmagyar korban is ne történtek volna változások az egyszerű mondat szerkezetében, a belső tagoltság és szerkesztettség tekintetében vagy akár az összetett mondat felé történő elmozdulás irányába. Az ősmagyar kori egyszerű mondat viszonylag gyakoribb és tömörebb szerkezetű volt, de – amint Gallasy megállapítja – éppúgy volt bővített és bővítetlen mondat is (251). Az ősmagyar mondat szórendje az SOV lehetett, amint arra a finnugor kutatások alapján rámutat (253), de hozzáteszi, hogy a szórend már az ősmagyarban variálódhatott (SVO). Helyesnek tartható, hogy a modalitás szempontjából is vizsgálja a mondattani sajátosságokat. Az pedig különösen fontos megjegyzés, hogy a szóbeliségnek (és a nem verbális közlésnek) is nagy volt a szerepe. Haader Lea világosan látja és fogalmazza meg, hogy a parataxis elmélete nem tartható. Ez azonban nem zárja ki azt – mondja –, hogy mindkét fajta mondatösszetételt a szöveg mondataiból származtassuk (260). Teljesen eredeti, új gondolata a szerzőnek, hogy „az összetett mondatok kialakulásának, valamint további változásainak menete elsősorban a grammatikalizációnak nevezett folyamatokkal jellemezhető: kategóriaváltásokkal az önállóbb szerkezetektől, elemektől a kevésbé önálló irányába. Ezek (...) az alábbi sémában foglalhatók össze: szöveg (diskurzus) > [szintaktizálódás >] szintaxis > [morfologizálódás >] morfológia” (260). A grammatikalizáció mellett – folytatja a szerző – az összetett mondatok változásait előidéző okok között szerepet játszottak az elliptikus folyamatok, a szimmetriára való törekvés és az analógia (260–261). Helyesen hívja fel a figyelmet arra, hogy a magyarban és a rokon nyelvekben a korai nyelvtörténeti korokban az igeneves szerkezetek gyakorisága volt a meghatározó, az ún. alárendelő tartalmak kifejezését a mondat ragozott igéjéhez tartozó, bővítményes igenevek képesek voltak ellátni. Kifejti továbbá, hogy a grammatikai eszközökkel is megkülönböztetett alárendelő tagmondat együttesek szerveződése, kialakulása az ősmagyarban mehetett végbé. A szintaktikailag is jellemezhető alárendelő mondatok keletkezését igen

finom elemzésekkel vezeti le (uo.). Az alárendelő mondatok rendszerének táblázattal is illusztrált felvázolása teljesen megbízhatónak látszik, alapos, mély mondattani elemzéseken alapszik (265). Az ó m a g y a r k o r b a n – különösen annak első szakaszában – javában folytatódik az ősmagyarban kialakult mondat szerkezet belső kibontakozása. A szórend variálódási lehetőségei tágulnak, az ősi SOV elmozdul az SVO (VO) irányába. Sok fontos észrevétel fogalmazódik meg az egyszerű mondat kapcsán, főleg a mondatrészek szórendi helyére vonatkozóan (alany + állítmány, állítmány + alany, tárgy és ige stb.). Az egyszerű mondatok szerkezetében – amint erre finom elemzéseiben Gallasy Magdolna figyelmeztet – a korai ómagyar kortól gyakori a két kötött bővítmény szereplése. Konkrétan kimutatja, hogy az „alany – állítmány – tárgy” szórend sokkal gyakoribb az „alany – tárgy – állítmány” sorrendnél. A tárgy is tartalmazó mondatokban a kései ómagyarban már az „alany – állítmány – tárgy” sorrendűek voltak többségben. Az összetett mondatok ómagyar kori rendszerét igen széles körűen, szép példaanyagon mutatja be Haader Lea, szinte mindennél többet tükröz a korai szövegemlékek (HB, KT, KTSz, ÓMS) alapján készített táblázat arról, hogy mely típusú mellékmondatok maradtak fenn ebből az időből (több típust említ: alanyi, állítmányi, tárgyi, célhatározói, jelzői, időhatározói, mód- és állapothatározói, fokhatározói, oksági viszonyú és feltételes; 501–502). Ezek az első, bő anyagban, alapos elméleti felkészültséggel leírt és jellemzett nyelvi sajátosságok a korabeli magyar mondatok rendszeréről (500–506). Az ómagyar kori mellérendelő mondatok kapcsán azt kell megemlíteni, hogy a szerző itt két változást észrevételez: a kötőszókészlet alakulását, másrészt a következő és magyarázó mondatok változásait (551). Majd arról értekezik, hogy a k ö z é p m a g y a r k o r folyamán már az egyszerű mondat fő jellemzői nem változtak meg, változások a tagolásban, a modalitás szerinti mondatfajták jelölésében (kérdőjel, felkiáltójel) észlelhetők csupán. Arra is felhívja a figyelmet, hogy a korstílus jegyei (pl. barokk) árnyalják az egyszerű mondat építkezését. Az összetett mondatokban az alaptaggal kapcsolatos változások észlelhetők (új lexémák, frazémák jelennek meg alaptagként: *beszél vmit, felnyomoz vmit* stb.). Jellemző lesz a kötőszók változása (l. pl. *mert* 'hogy' ~ *hogy*), a palatális utalószó visszaszorulása. Feltűnik a beékelődött főmondatok felszaporodása, a sajátos jelentéstartalmú mondatokban a kötőszók módosulása látható, egyszerűsödik például a hasonlító mondatok kötőszóhasználata, a feltételesség fő kifejezője a *ha* kötőszó lesz, ez válik a leggyakoribbá. A mellérendelő mondatokban továbbra is szapora az aszindéton. Az egyes szerzők nyelvhasználatát – amint a szerző: Haader Lea rámutat (686) – sokszor már társadalmi helyzetük, vallási hovatartozásuk, azaz szociokulturális beágyazottságuk irányítja. Az új m a g y a r k o r során az egyszerű mondat – alapvonásait illetően – alig változik. A helyesírási rend viszont kialakult (mondathatárok jelölése, a moda-

lítás szerinti megkülönböztetés stb.). Az összetett mondatok terén sincs igazi változás, a korábbiakhoz képest legfeljebb a használatukban vannak különbségek (a rövidegre, frappáns kifejezésre törekvés, az ismétlődés elkerülése).

Az újabb magyar kor lehetőséget teremtett arra, hogy a modern hangrögzítés révén kiterjeszthetők a vizsgálatok a mondatok intonációjára, ezek kommunikatív szerepére stb. A mondatok formálását az írott nyelvben már szigorú normák irányítják, ezt az iskola és a társadalom is elvárja. Vannak mondattani regionális különbségek is – amint arra Gallasy Magdolna is utal –, de ezek természetesen nem ma alakultak így, hanem ezeket főleg a beszélt nyelvi hagyomány formálta. A beszélt nyelv hatása az összetett mondatokban is észlelhető. A tagmondatsorrend vizsgálata során derül ki, hogy pl. a *hogy* kötőszós alárendelt mondatok gyakran az összetett mondat elejére kerülnek. A mondatátszövődéssel kapcsolatban azt fogalmazza meg, hogy bár korábban sem volt ismeretlen, de most mintha jelentős gyarapodást mutatna az írott nyelvben is.

3.8. A szövegtörténet egyetlen korábbi magyar nyelvtörténetben sem szerepelt még tananyagként, hiszen tudományos kutatások sem folytak ezen a területen. A szövegtannak mint tudományterületnek a szinkroniában való kifejlődése azonban ráterelte a figyelmet a mondatnál nagyobb nyelvi jelenségek, a szövegek vizsgálatára, kézenfekvőnek látszott tehát a szerzők számára, hogy a legrégebb időtől kezdve, a diakrónia követelményeinek eleget téve felmérjék, milyen ősmagyar, ómagyar stb. szövegtörténeti jelenségek érhetők tetten a magyar nyelvi kultúrában, a magyar írásbeliségben stb. Az alapot természetesen már a TNyt-ben megtaláljuk (szöveggrammatika címen vö. Benkő 1991/I: 753–781; 1995/II/2: 759–834), ott azonban nem koronként elkülönítetten és nem az oktatás követelményeinek rendelték alá a téma tárgyalását. Meg ott természetesen szöveggrammatika a fejezetek címe, s nem szövegtörténet.

A szövegtörténet tehát a szövegjellemzők változásaival foglalkozik. Helyes, hogy tisztázza a szöveg tankönyvben használt fogalmát. A szöveg a szerző, Gallasy Magdolna szerint nyelvi, beszélt és írott változatú szövegfajtákban és szövegtípusokban létezik, és kommunikációs, pragmatikai kötöttségű (268). A szövegtörténet a szöveg diakrón megközelítését jelenti. Nézetem szerint itt természetesen inkább elméleti megfontolásokkal, eszmeifuttatásokkal élhetünk, hiszen az ősmagyar nyelv korából egyetlen sor magyar szövegre vagy élőnyelvi megnyilatkozásra még utalás sincs, s a rekonstrukció lehetősége a legjobb esetben is minimális. Az ősmagyar korban legfeljebb egy esetleges elképzelt szöveg általános vonásairól, bizonyos szövegjellemzőiről lehet feltehető vagy sejthető gondolatokat megfogalmazni. Nyilván voltak élőszóbeli szövegfajták, rítusok, hiedelmek stb., de ezek formális elemeire nem tudunk igazán rámutatni. A magyarok csatakiáltása (*húí, húí*) az egyetlen közvetetten megőrződött szövegfajta (273), s hasonlókat a rokon nyelvekből – ebből a korból legalábbis – nem tudunk

felmutatni, legfeljebb egybevető szövegvizsgálattal lehetne feltevéseinket valószínűbbé tenni, hiszen sok szöveg eléggé régiesen megformálnak tűnik pl. a hantiban, manysiban stb., de a kalevalai dalok szövegei is igen archaikusak. Az ómagyar kor már rendelkezik szövegekkel, s a szövegmondatok belső szerkezete és a mondatkapcsolódások már nyomon követhetők, de több bizonytalanság is észlelhető. A mondatathárok és a kapcsolódások jelöltsége fokozódik ugyan, de korántsem olyan mértékben, hogy ezek az átmenetiségek ne lennének jellemzők. Igen jó áttekintést olvashatunk a nem folytatásos, a tagolatlan szövegmondat változásairól, a folytatásos szövegmondat és a kötőszóhasználat alakulásáról, a szövegszerkezetről és a ritmikai kohézióról (562–568). Alapos, finom szövegelemzések alapján kialakul bennünk egy kép az ómagyar szövegek jellegéről, szövegjellemzőiről. Ilyen vizsgálatok a finnugor nyelvészetben (pl. finn, észt stb.) – tudomásom szerint – nem találhatók, márcsak azért sem, mert összefüggő anyanyelvi szövegemlékekkel ebből az időből (10–14. század) nem rendelkeznek. A középmagyar korból nem állnak rendelkezésünkre szövegtörténeti kutatások, de mivel mondat- és stílustörténeti vizsgálatok vannak, ezek alapján bizonyos következtetések levonhatók. Ami viszont konkrétum, hogy ebből a korból vannak már tudományos szövegeink. Főleg jogi, aritmetikai, orvosi, botanikai, történeti, földrajzi és nyelvtani munkák jönnek létre, ezek képviselik azt a szövegalkotási módot – írja Gallasy Magdolna –, mellyel a tudós emberek szólni tudnak a szakmabeliekhez és a kívülállókhoz. Megjelenik tehát a magyar tudományos stílus. Az újmagyar kor igen nagy változásokat hozott – fejt ki a szerző. Ez pedig összefügg a felvilágosodás és a reformkor szellemi mozgalmaival, a magyar nyelvhasználatnak és a magyar nyelvű kultúrának a kiteljesedésével, az irodalmi és a köznyelv történetében bekövetkezett változásokkal. Általában a publikálás, a nyomtatott művek hatalmas méretű szaporodása formálja a fejlődő köz- és irodalmi nyelvet, a nyelvhasználatot. A különféle műfajok megjelenése, naplók, hírlapírás, irodalmi igényű levelezés stb. valamennyien a szövegtörténet megtestesítői. Egyetérthetünk azzal, hogy az újabb magyar kor tulajdonképpen az informatika kora, ez pedig nagy változást idéz elő a nyelvhasználatban, elsősorban a szövegek körében. Új típusú szövegek keletkeznek, számolnunk kell a médiumok további hatásával is, a kommunikációs formák megváltozásával, újak belépésével (SMS, mobiltelefon stb.). A tankönyv rávilágít arra, hogy átalakulóban van az írott formájú beszélt nyelv stb. Új jelenségek tűnnek fel a nyelvváltozatokban, s az elektronikus technika hatása a szövegszerkesztésre is erőteljesebb lehet a jövőben.

4. A könyv végén Pusztai Ferenc hasznos, értékes és érdekes összefoglalóját olvashatjuk a szójelentés-történet egész problematikájáról (851–893). Ő azonban nem az egyes korszakok egymásutánjában tekinti át a szójelentést, hanem

összefoglalóan szól a jelentésváltozások külső és belső okairól, a motiváció megváltozásáról, a műveltségváltások, a tabuk és a magatartási szabályok jelentésváltozást elindító szerepéről, illetve a jelentésváltozások típusairól. A könyvnek ez a része is nagy hiányt pótol, tudniillik a szójelentéstan tankönyvszerű, átfogó, világos összefoglalása ilyen sok szempontúan nem található meg máshol. A terjedelemhez képest különösen örvendetes, hogy számtalan fontos kérdést tárgyal, nemegyszer új megvilágításba helyezve (pl. az egy- és többalakú, egy- és többjelentésű szavak, névátvitel, jelentésátvitel stb.). A mezőkapcsolatok, a szóhangulat változásai, a szófajváltás okozta jelentésváltozások vagy a konkrét–absztrakt, illetve absztrakt–konkrét fejlődés tárgyalása feltétlenül elismerést érdemel. Talán nem ártott volna mégis – Hajdú Mihály értékes, fontos kutatásai ellenére is – szólni két-három oldalon a tulajdonnevek jelentéstörténetéről, illetve a nevek jelentésproblematikájáról is, mivel ez általában érdeklődésre tart számot a hallgatók körében.

5. A kötetet igen alapos válogatott irodalom zárja, valamint a források és a rövidítések felsorolása. A tárgymutató különösen fontos, hiszen egy igen terjedelmes könyvről van szó, az eligazodás miatt tehát nélkülözhetetlen ez a rész. A nagyon szép térképek a könyv legvégén segítenek a nyelvi-nyelvtörténeti tájékozódásban.

Ezt az ismertetést nem az egyes korok szerint állítottuk össze, hanem a témakörök korokon átívelő összefüggéseit vettük sorra. Ezzel azonban nem azt a látszatot akarjuk kelteni, mintha a tankönyvnek is ezt a beosztást, felépítést kellett volna követnie.

6. Egészében véve nagy hiányt pótol a hatalmas, elismerésre méltó alapos-sággal és nagy elméleti megalapozottsággal megírt modern magyar nyelvtörténet. A szerzők valamennyien kiváló ismerői, kutatói és tanárai az általuk választott témakörnek. Jól ismerik szakterületük nemzetközi, finnugor (uráli) szakirodalmi hátterét is, imponáló elméleti és tudomány módszertani, illetve oktatásdidaktikai magabiztossággal igazodnak el az olykor bonyolult kérdésekben is, s ami ennél fontosabb, úgy látom, avatottan képesek eligazítani a nyelvtörténet aktuális kérdéseiben az egyetemi/főiskolai hallgatót vagy más érdeklődőt, sőt igen sok helyen az oktatók és a kutatók számára is segíthetnek az eligazodásban, esetleg sugallnak szemléletalakítást, további elmélyülésre való késztetést vagy akár szemléletváltást is. Az egész magyar nyelvtörténetnek kiváló összefoglalása ez a mű.

A szerkesztőknek és szerzőknek a legnagyobb elismeréssel gratulálunk és köszönjük a jelentős munkát, az odaadást, a vállalást és annak magas szintű teljesítését.

Nyirkos István

Irodalom

- Bárczi Géza (1963), *A magyar nyelv életrajza*. Gondolat Kiadó, Budapest. Reprint 1996: Custos Kiadó, Budapest.
- Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán (1967), *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó, Budapest. = MNyT
- Benkő Loránd (1988), *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Benkő Loránd (szerk.) (1991–1995), *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. I–II/2. Akadémiai Kiadó, Budapest. = TNyt
- Berrár Jolán (1957), *Magyar történeti mondattan*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Csúcs, Sándor – Honti, László – Salánki, Zsuzsa – Varga, Judit (1991), *Statistik der ur-lischen Lautentsprechungen*. Linguistica series B. Documenta. 1. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Honti, László (1982), *Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Jakab László (szerk.) (1978–2002), *Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár 1–10*. Debrecen.
- Kulonen, Ulla-Maija (1993), *Johdatus unkarin kielen historiaan*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Szabó T. Attila (1993–1997), *Erdélyi szótörténeti tár*. I–IV. Kriterion Kiadó, Bukarest. 1975–1984. V–IX. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1993–1997. = SzT
- Szilágyi N. Sándor (1976), *Az ómagyar kori pótlónyúlás és a tövégi rövid magánhangzók lekopásának néhány kérdése*. NyIrK 20: 126–136.

Jukka Mäkisalo: Grammar and Experimental Evidence in Finnish Compounds

University of Joensuu, Joensuu. 2000. 179. o.

Jukka Mäkisalo műve – mely egyben doktori disszertációja is – egy bevezető tanulmányból és öt cikkből áll: ezek közül az első kettő tisztán nyelvészeti (grammatikai, leíró), a maradék három pszicholingvisztikai tárgyú. A bevezetőben Mäkisalo a tiszta nyelvészet („autonomous linguistics”) és a pszicholingvisztika kapcsolatát vizsgálva azt állapítja meg, hogy az utóbbi nem lehet meg az előbbi nélkül, míg ez fordítva nem igaz: a nyelvtan (adott esetben a generatív nyelvtan) leíróképessége önmagán áll vagy bukik, nem szükséges az érvényességét kívülről (pl. a mentális folyamatokkal) igazolni. Ilyen értelemben Mäkisalo munkája inkább pszicholingvisztikai, hiszen a leíró nyelvtani műben nem lenne helye pszicholingvisztikai vizsgálatnak, és a könyv felépítése is arra utal, hogy a

leíró és elméleti nyelvészeti részek a leírt pszicholingvisztikai vizsgálatokhoz nyújtanak elméleti háttérrel. A recenzensnek azonban az a benyomása, hogy a leíró-elméleti megfigyelések nemcsak terjedelmükben, hanem jelentőségükben is felülmúlják a pszicholingvisztikai vizsgálatokat.

A bevezetőben a tiszta nyelvészet és a pszicholingvisztika kapcsolatáról szóló elmélkedés után Mäkisalo azokra a kérdésekre tér ki, amelyeket külön cikkekben vizsgál. Az első ilyen kérdés az összetétel helye a nyelvtanban: a lexikonban vagy a szintaxisban. Spencert idézve rámutat, hogy a probléma alapja a „szó” fogalmának tisztázatlansága. Abban általában egyetértés mutatkozik, hogy a szóösszetétel semmiképpen sem tartozik a morfológia magjához. Ryder pedig arra mutat rá, hogy a lexikont és a nyelvtant nem lehet élesen elválasztani egymástól. Elterjedt az a felfogás is, hogy a morfológia megoszlik a lexikon és a nyelvtan között, de van egy figyelemreméltó kérdés, mely a generatív nyelvtan alapjait feszegeti: mi akadályozza meg, hogy a szintaxis belépjen a lexikonba, ha nem maga a morfológia fogalma?

Két érv szól az összetételek lexikonba sorolása mellett: az egyik a sajátos jelentés, de sajátos jelentésű idiómák is vannak, így ezt a feltételezést el kell vetnünk; a másik a hangsúly. A szintaxisba sorolás mellett szól, hogy az összetételek ugyanúgy több szóból állnak, mint a szintaktikai szerkezetek; a produktív, szabályos összetételi módok a tagok elemzésére kényszerítenek minket; vannak olyan összetételek, melyek nagyon közel állnak hasonló szintaktikai szerkezetekhez (*atom bomb* – *atomic bomb*); a deverbális összetételekben világos összefüggés van a tagok szemantikai viszonya és az utótag igetövének argumentumszerkezete között; az endocentrikus összetételekben a tagok sorrendje megegyezik a szintaktikai szerkezetekben megfigyelhető sorrenddel (pl. a franciában – szemben az angolal vagy a finnel – a fej áll elől).

A következőkben röviden kitér a produktivitás kérdésére, és megállapítja, hogy legcélszerűbb az összetételek morfológiai felépítése alapján felállított típusok produktivitását vizsgálni. Baayen egy adott forma produktivitásának mérésére azt javasolja, hogy egy nagy korpuszban osszuk el az adott formájú hapax legomenonok számát az összes ilyen formájú alak számával. A finnben az összetételek produktivitása igen magas, mert egy nagy, napilapok szövegeiből álló korpuszban az összetételek 58%-a csak egyszer fordul elő. (A recenzens számára ez a mérési módszer egyáltalán nem meggyőző, hiszen nem csak alkalmi neologizmusok fordulhatnak elő hapax legomenonként, hanem ritkán használt ősrégi formák is – másfelől a neologizmusok gyakran válnak divatossá, gyakran használttá, de egy alkalmi forma is felbukkanhat többször ugyanabban a szövegben.)

A finnben a nominális (tő-) és deverbális (szintetikus) összetétel közötti különbség még markánsabb, mint általában más nyelvekben: az utóbbiban nem csak a tagok szemantikai határozható meg világosabban, de az előtagot geniti-

vusraggal kell ellátni. A két típus között átfedés van, pl. *koti + hoito* 'otthon + gondozás = házi gondozás', *kodin + hoito* 'otthon-Gen + gondozás = háztartás'. A nominális összetételeknél is lehetséges mind a nominatívusi, mind a genitívusi előtag, tendenciaszerű különbség van jelentéseik között.

Egy harmadik típusú előtag is előfordul a finnben, a mássalhangzós tö. ¹ Mäkisalo amellett érvel, hogy a mássalhangzós tö nemcsak összetételekben fordulhat elő, és a következő példát hozza: *talon uudenväriseksi maalamis-operaatio* 'ház-Gen új-Gen + színű + Tra fest-Inf3² művelet = művelet a ház új színűre festésére', melynek jelentése teljesen megegyezik a *talon uudenväriseksi maalamisen operaatio* jelentésével (a formai különbség annyi, hogy a festés itt nem mássalhangzós töként, hanem genitívusban áll), és egyikük sem felel meg az összetételekre vonatkozó kritériumoknak (l. lejjebb).

A bevezető végén a szerző az általa végzett kísérleteket, azok előzményeit, elméleti hátterét és eredményeit ismerteti, ezekre az egyes cikkek tárgyalásakor térünk ki. Az első cikk (To what extent compounds are morphological? A review of problems in linguistic theories, 29–60) tudománytörténeti áttekintés, mely azt vizsgálja, hogy a(z amerikai) strukturalista és a generatív nyelvtudomány története során mikor hol helyezték el a szóösszetételt a lexikon, a morfológia és a szintaxis között.

Bloomfield a nyelvtant két részre osztotta: a morfológiára, mely szavakat épít, és szintaxisra, amely ezekből épít frázisokat. Mivel a kettő határa a szó fogalmától függ, az összetételt határesetnek nevezte. Marchand a „syntactical compound” terminust azokra az összetételekre használta, melyek lexikalizációval keletkeztek szintaktikai szerkezetekből (pl. *father-in-law*). A bloomfieldi koncepcióban a lexikon az idioszinkretikus elemeket tartalmazza, ezért az összetételek nagy része, mivel jelentésük nem megjósolható, a lexikonba kerül. Nehéz azonban megérteni, hogy lehet a lexikon ilyen hatalmas, ha nincs semmiféle belső struktúrája. A generatív grammatika éppen ezért feltételezi, hogy a lexikonon belül is vannak (a nyelvtani szabályokhoz hasonló) szabályok.

Chomsky standard elméletében alig létezett morfológia. A szóalakok (ideértve az inflexiót, a képzést és az összetételt is) a szintaxishoz tartoztak, mivel a nyelvtan a mondatok morfémaszerkezetét írta le. Az *Aspects of Theory of Syntax*ban (1965) Chomsky egyértelműen szintaktikainak látta az összetételt. De már korábban, 1960-ban megjelent Robert Lees *The Grammar of English Nominizations* című műve, melyben – az ST-re jellemzően – azt állította, hogy az

¹ Nem minden névszónak van mássalhangzós töve, és amelyeknek van, azok közül sem mindegyik fordul(hat) elő mássalhangzós töként az előtagban.

² Tra – transitívus; Inf3 – 3. infinitívus (valójában a *-minen*, amely leginkább a magyar *-ás*-nak felel meg: valószínűleg sajtóhiba, mert máshol a hasonló szerkezetet Inf3 + DN-nek jelöli, ahol a DN névszóképzőt jelent).

összetételek transzformációval, mögöttes mondatokból jönnek létre. Az összetételeket szintaktikai kifejezésekkel írta le, így pl. a *girlfriend* alany-állítmányi összetétel, mert a *The friend is a girl* mondatból jön létre. Az elméletnek erőssége volt, hogy meg tudta magyarázni bizonyos összetételek többértelműségét (pl. a *snake poison* különböző jelentéseit a *The snake has poison*, *The poison is for the snake* stb. mögöttes mondatokkal). Az elmélet fő gyengéje az volt, hogy nem tudott megfogalmazni olyan korlátozásokat, melyek megszábták volna, milyen elemeket lehet törölni a kiinduló mondatokból. A standard elméletet Chomsky a *Remarks on Nominalization* című cikkében (1970) kezdte módosítani. A módosítás melletti fő érv az volt, hogy amikor egy igéből névszót (igenevet) képzünk, az igére jellemző kapcsolatok megmaradnak (*Tom gave a book to Harriet.* → *Tom's giving/gift a book (to Harriet)*). Chomsky ebből arra következtet, hogy a kapcsolatokra vonatkozó információknak redundanciaszabályokként már a lexikonban meg kell lenniük. A lexikális fejből projekciók indulnak ki, és a különböző lexikális kategóriájú frázisok felépítése hasonló. A képzéseket többé nem lehetett transzformációval leírni.

Roepel és Siegel voltak az elsők (1978-ban), akik először megkülönböztették a nominális és a szintetikus összetételeket: észrevették, hogy vannak összetételek, melyekben a fej alapját alkotó ige kormányozza a tagok kapcsolatát, ezért az ige szintaktikai viselkedését lexikális szinten be kell építeni az ilyen összetételekbe.

Mäkisalo előbb a nominális összetételekre vonatkozó elméleteket tekinti át, mert a frázisstruktúra-nyelvtanban az összetételek leírása elsősorban a tagok szintaktikai kategóriájára (szófajára) épül, és a deverbális utótagú összetételek esetében is időnként kétséges az ige argumentumstruktúrájának a szerepe. Megemlíti Chomsky és Halle (1968) összetételhangsúly-szabályát (Compound Stress Rule), Selkirk (1982) közvetlen generáló szabályait ($N > \{N, A, V, P\}$; $N; A > \{N, A, P\}$; $A; V > P V$), ill. ezzel kapcsolatban a tőelvonás (back-formation) problémáját.

A következő nagy elméleti kihívást a lexikális fonológia, pontosabban Allen Extended Ordering Hypothesis-e hozta: eszerint a szavak fonológiai-morfológiai megformálása különböző szinteken megy végbe (az első két szinten együtt képzés és a rendhagyó inflexió – a két szintet a hangsúlykiosztás választja el egymástól –, az összetétel, végül a szabályos inflexió), és a későbbi szintekről már nem lehet visszatérni az előzőekre. Jellemző például, hogy a összetételi előtagként a pluralia tantumok is egyes számban állnak: *trousers*, de *trouser-leg*, *scissors*, de *scissor-handle* stb. Más esetekben azonban, úgy tűnik, többes számban áll az előtag: *craftsman*, *swordsman* – ezekben az esetekben azonban másról lehet szó, hiszen a jelentés nem utal semmiféle többesre. Az olaszban azonban van olyan példa, amikor a többesjel az összetétel közepén jelenik meg: *cap-i-stazione* 'állomásfőnök'.

A finnben a nominális összetételek előtagja gyakran genitívusban áll: *aallon + harja* 'hullám-Gen + tető: hullámtető', *koiran + koppi* 'kutya-Gen + kunyhó: kutyaház', *rotan + myrkkyy* 'patkány-Gen + méreg: patkányméreg', *kissan + kello* 'macska-Gen + harang: virágfajta'. Mint a példák mutatják, a tagok közötti jelentésviszony többféle lehet. A genitívus produktív³, a hangsúly egyértelműen összetételnek mutatja a szerkezetet, és az előtag általános olvasatú, szemben a birtokos szerkezettel. A finnen kívül más nyelvek is azt bizonyítják, hogy az EOH nem tartható.

Az utóbbi idők generatív grammatikája elsősorban a szintetikus összetételekkel foglalkozott. A legfontosabb kérdés az, hogy hol húzzuk meg a határt a nominális és a szintetikus összetételek között. Nem állíthatjuk, hogy mindegyik deverbális fejű összetétel szintetikus, legalábbis abban az értelemben, hogy az előtag és az utótag szemantikai viszonyát az utótagban található igejelölés határozza meg⁴. A kétféle összetétel között nincs sem szerkezeti, sem szófaji különbség, amely első ránézésre eldönthetővé tenné a kérdést. Az egyes nyelvészek nézetei abban a tekintetben is különböznek, hogy milyen deverbális utótagú szerkezeteket tekintenek szintetikusnak (a *truck driver*, *truck driving* típusokat mindenki, a *hand-made* típust a többség, a *slum clearance*, *machine-readable* típusokat viszont kevesen).

Selkirk (1982) A First Order Projection Principle bevezetésével szűkítette le a szintaktikai összetételek körét. Eszerint egy lexikai kategória minden nem-alanyi argumentumát ki kell elégíteni az első projekciójában. Híres példája a *tree eater*, mely szerinte kétféleképpen interpretálható: 'one who eats trees', ill. 'one who eats in a tree'. Ezek közül azonban csak az első jelentésben lehet szintetikus, mert a második jelentésben nem elégíti ki az argumentumstruktúrát. A $*[[[eater]_{N1} [[of]_P [pasta]_{N2}]_{PP}]_{N'} [in\ trees]_{PP}]_{NP}$ szerkezet pedig azért helytelen, mert az N' -n, azaz az *eater* első projekcióján kívül már nem él az argumentumszerkezet.

Lieber (1983) egyszerűen a konstituensszerkezet alapján különbözteti meg a nominális és szintetikus összetételeket. Lieber szerint az argumentumszerkezet képes arra, hogy átszivárogon (*percolate*) egy domináló csomópontba, de csak akkor, ha annak szintaktikai kategóriája megegyezik (azaz ige). Éppen ezért szerinte a *truck driver* szerkezete nem lehet $[[truck]_N [[drive]_V [er]_N]_N]_N$, mert

³ A többes genitívusban álló előtagok egyes esetekben olyan formában jelennek meg, amelyben önállóan nem: pl. *opettajain + huone* 'tanár-plGen + szoba: tanári szoba' (önállóan: *opettajien*), *nuoriso + asioin + keskus* 'ifjúság + dolog-plGen + központ: ifjúságügyi központ' (önállóan: *asioiden ~ asioitten*). Ezek az esetek azonban ritkák, és általában lexikalizálódtak. Úgy tűnik azonban, hogy Mäkisalo nem csak ebben a vonatkozásban, hanem egyébként sem foglalkozik a többes genitívusban álló előtagokkal.

⁴ Valójában azonban gyakran szinonimaként használják deverbális, ill. szintetikus összetétel terminusokat.

a *driver* mint főnév nem örökölheti a *drive* argumentumszerkezetét, ezért az összetétel szerkezete csak $[[[truck]_N [drive]_V]_V[er]_N]_N$ lehet. Érvelésében nincs tekintettel arra, hogy *truck drive* ige nem létezik.

Grimshaw (1990) Hale ötlete alapján az ige argumentumstruktúrájának struktúráltabb leírását adta. Szerinte az argumentumoknak előre meghatározott hierarchiájuk van, és a legprominensebb, az ágens a külső. Az összetételi előtagban csak a legbelső argumentum jelenhet meg. Azokban az esetekben, amikor az alany jelenik meg előtagként (*dog bite, bee sting, rainfall, bus stop*), nominális összetételekről van szó. Az angolban az *-ing*-képzős alakok tipikusan szintetikus, míg a zéróképzős alakok tipikusan nominális összetételek.

A finnben az ágens is kielégítheti előtagként az argumentumszerkezetet, pl. *linnun + laulu* 'madár-Gen + énekel-DN: madárdal', még hozzá eseményjelentésben is ('a madár éneklése'). A genitívus ragja jelenik meg a tárgyi előtagként is: *palkan + maksu* 'fizetés-Gen + fizet + DN: (bér(ki))fizetés'. A genitívus jelenik meg a frázison belüli argumentumkitöltés esetében is: *Jaanan hiihtäminen* 'Jaana-Gen síelés: Jaana síelése', *auton ostaminen* 'autó-Gen vásárlás: (az) autó (meg)vásárlása'. Kérdés az, hogy vajon a szintaxisban megjelenő esetjelölés hathat-e az összetételen belüli esetjelölésre anélkül, hogy az is a szintaxisban foglalna helyet...

Ha a finnben egy szintetikus összetétel egy újabb összetétel feje lesz, csak nominális összetétel jöhet létre: *työn + tekijä* 'munka-Gen + csinál-DN: dolgozó', *avain + työntekijä* 'kulcs + dolgozó: ?kulcsipari dolgozó', *apteeki + työntekijä* 'patika + dolgozó: patikai dolgozó'. Mindez azt jelenti, hogy a többtagú összetételek csak akkor lehetnek szintetikusak, ha a jobb oldalukon ágaznak el. Mivel két argumentum egyszerre nem tölthető ki az előtagban, a finn *yhdistys + kirja + lahjoitus* 'egyesület + könyv + adományoz-DN' nem lehet 'az egyesület könyvadományozása', sem 'könyvadományozás egy egyesületnek', hanem csak is '(egy) egyesületi könyv adományozása'.

Végül a cikk nem ad egyértelmű választ a címben feltett kérdésre: legfőbb tanulsága éppen az, hogy a kérdésre adható válasz elsősorban attól függ, miképp szemléljük a nyelvtan egészét. Végül különösen a szintaktikai összetételek továbbbi vizsgálatának fontosságát hangsúlyozza, hiszen éppen ez az, amelyben az igető a szintaktikai szerkezetekhez hasonlóan meghatározó szerepet játszik.

A második cikk (Compounds in Finnish: on the Morpho-syntactic and Semantic Criteria, 61–127) a legterjedelmesebb, a kötet harmada. Az írás a finn összetételek empirikus grammatikai leírása. Az összetételek kategóriája meglehetősen heterogén, éppen ezért nincsenek világos definíciós kritériumai. Mivel az olyasféle definíciók, mint az összetétel olyan szó, mely két szóból áll, erősen függenek a szó fogalmától, olyan kritériumokat kell keresni, melyek elkerülik a szó fogalmát. Mäkisalo Rydert követve az összetételeket elsősorban prototipikus

képviselőik alapján próbálja meg leírni. Ryder szerint a prototipikus összetételek elsősorban a tagok közötti prototipikus jelentésviszonyok alapján ragadhatók meg.

Mäkisalo lexikális, morfológiai és szintaktikai kritériumokat egészít ki szemantikaiakkal. Bár fontosnak tartja a fonológiai (prozódiai) kritériumokat, ezek vizsgálatától eltekint, mert a kutatás elméleti alapjaiba és módszerébe nem illeszkedik. Wiikre hivatkozva azt állítja, hogy a finnben (és általában olyan nyelvekben, ahol automatikus és kötött) a hangsúly szerepe a szóhatárok jelölése – mivel az összetétel egy szó, csak egy hangsúly van benne. Később viszont azt állítja, hogy az összetétel tagjai között azért nem érvényesül a magánhangzó-harmónia, mert a tagok között szóhatár van. Az ellentmondást nem oldja fel, pedig viszonylag egyszerű: a szó mást jelent a fonológia különböző összetevői számára (vagy: két különböző tartományra is szívesen hivatkozunk a „szó” kifejezéssel).

A kutatás anyaga viszonylag kis terjedelmű, rádióinterjúkból álló, nyelvjárási (elsősorban fonológiai) elemekkel színezett beszélt nyelvi szöveg. A finnugor transzkripcióban lejegyzett szöveget a szerző irodalmi nyelvi formára írta át, az összetételeket elemeikre törte és elemeztette a FLINTWOL számítógépes morfológiai elemzővel. Az elemzett alakokat az eredeti, transzkripcióban lejegyzett alakokhoz párosította. Az anyagban 756 olyan szerkezetet talált, mely megfelelt valamely összetételi kritériumnak.

A vizsgálat előtt azonban előtesztet végzett, melyben a nyelvhasználók intuíciójára építve vizsgálta, hogy a beszélt nyelvben milyen konstrukciókat éreznek összetételnek. Az egyik rádióinterjú szövegéből eltávolította az összes szóközt és központozást, a nagybetűket kisbetűkre cserélte, és arra kérte az adatközlőket, hogy húzzák be a szóhatárokat. Mivel a finn helyesírás szerint az összetételeket mindig egybe kell írni, várható volt, hogy az adatközlők nem tesznek szóhatárt az összetételi tagok közé. (A recenzensnek erős fenntartásai vannak ezzel a módszerrel szemben. Először is eleve kétségesnek tartja, hogy a beszélőnek veleszületett – vagy a nyelvészajátítással párhuzamosan kialakuló – intuíciója van olyan fogalmakról, mint a szóösszetétel, vagy akár a szó. De ha van is, nagyon valószínű, hogy az írásktatás ezt felülírja: míg a szabály szerint azt írjuk egybe („egy szóba”), ami egy szó, a valóság inkább az, hogy azt nevezzük szónak, amit egybe írunk. Azok az adatközlők, akik viszonylag jól ismerik a helyesírást, oda húzzák be a szóhatárt, ahol a helyesírás szerint szóhatár van. A nyelvhasználóknál – legalábbis a magyaroknál – azonban gyakran megtörténik, hogy azt is külön írják, ami tipikus összetétel (pl. *látványpékség*). Ez utóbbi azonban statisztikailag korrigálható, az előbbi alapján azonban nem meglepő az a végkövetkeztetés, hogy a nyelvhasználók más összetétel-konceptióval rendelkeznének a beszélt nyelvben, mint ami az irodalmi nyelvre jellemző⁵. Az elvi kételyeknek

⁵ Tekintettel az irodalmi és a beszélt nyelv közötti eltérések mértékére önmagában nem ab-

azért sem kell túl sok jelentőséget tulajdonítani, mert nyilván a helyesírás is valamiféle intuíciós alapokra épül, és bárhogy is rendelkezik egy nyelv helyesírása a szóhatárokról, azt valamiféle intuitív egységérzet alapján teszi.)

Ha az összetételeket (adott esetben azokat a szerkezeteket, amelyeket legalább két adatközlő egy szónak jelölt) szintaktikai kategóriájuk és morfológiai felépítésük alapján csoportosítjuk, három eltérő csoportra figyelhetünk fel: az egyikbe olyan szerkezetek tartoznak, amelyeket az adatközlők 71–99%-a egy szónak tartott (N + N, N + A, A + A, N + A, PRON + A, N + NUM, NUM + NUM, ADV + PSP); a következőbe, melyet az adatközlők 34–52%-a tartott egy szónak (NUM + N, NUM + A, ADV + V, ADV + ADV), és végül az utolsó csoportba (PRON + N, PRON + ADV, V + CS, ADV + CS, CC + CS, A + V, PSP + PRON) olyan szerkezetek, melyeket csupán az adatközlők 9–18%-a tartott összetételnek. A csoportok nem mindig egységesek, a NUM + N például a *tuhannesosa* 'ezredrészt' szerkezetnek köszönhetően kerül a középső csoportba, a többi képviselője alapján (pl. *viisi minuuttia* 'öt perc', *puolen vuoden* 'fél évnek a', *yhden miehen* 'egy embernek a'⁶) a harmadik csoportba kerülne; nem egységes a különböző felépítésű NUM-NUM összetételek megítélése sem (a finn helyesírás szerint az összetett számneveket mindig egybe kell írni).

Az előteszt fő eredménye, hogy elég az összetétel szintaktikai és morfológiai struktúráját elemezni ahhoz, hogy a különböző összetételi típusokat meghatározzuk: a prozódia vagy a diskurzus figyelembevételére nincs szükség, bár mindez nem jelenti, hogy az összetételeknek nincsenek ilyen jellemzőik. Az előteszt azt is igazolja, hogy a finnben az N + N, A + N, N + A, A + A szerkezetű összetételek tekinthetőek prototipikusnak,⁷ ezek gyakoriak és megítélésük a nyelvhasználók számára egyértelmű.

A fő vizsgálatban összetételi kritériumokként Mäkisalo a következőket használja: 1. lexikalizált legyen, 2. két szabad morfémából álljon, 3. a tagok sorrendje rögzített legyen, 4. morfológiailag ne lehessen elválasztani a tagokat, 5. a tagok közötti szemantikai kapcsolatot az utótag határozza meg, amely 6. a szerkezet feje, 7. melyet az általános olvasatú előtag határoz meg, 8. az így létrejött összetétel egy új szabad morféma (összetétel) feje lehet, 9. csak az utótag egyeztetődik a szintaxissal, 10. anafórikus szigetet képez, az előtagra nem lehetséges visszautalni.⁸

A lexikalizáltság mérésére Mäkisalo meglehetősen durva módszert választ,

szurd az a feltételezés, hogy az összetételek tekintetében is nagy eltérés lenne. (A rec.)

⁶ A recenzens óvatosan feltételezi, hogy ezeket olyan szövegkörnyezetben érezhették összetételnek, ahol valamilyen sajátos jelentésben állhattak, pl. *puolen vuoden palkka* 'fél éves bér', *yhden miehen työ* 'egyemberes munka'. A *viisi minuuttia* talán olyan szerkezetben állhatott, mint a *Szabad Nép-ötperc*, különben valószínűtlen, hogy bárki egy szónak érezze.

⁷ Mäkisalo az N + V típust is említi, pedig ilyen nem szerepel a felmérésben. Talán sajtóhiba?

⁸ A 108–109. oldalon a számozás a fentitől eltér, de a recenzens csak így tudja értelmezni, és technikai malőrre gyanakszik.

egy összetételt akkor tekint lexikalizáltnak, ha szerepel a *Suomen kielen perussanakirjá*-ban (A finn nyelv alapszótárában). Ugyan maga is megjegyzi, hogy attól még, hogy egy szó nem szerepel a szótárban, lehet lexéma, a recenszens azonban fontosnak tartja hangsúlyozni az ellenkezőjét is. A finnben korlátozás nélkül alkothatók olyan összetételek, melyeknek előtagja valamilyen nemzetiséghez, néphez tartozást jelölő melléknév, utótagja pedig főnév vagy melléknév. A SKPS-ben ezek közül több is megtalálható: *suomalaiskansallinen* 'finn állampolgárságú', *suomalaisperäinen* 'finn származású', *ruotsalaissyntyinen* 'svéd születésű', *ruotsalaisseutu* 'svéd (lakosságú) vidék'. Hasonlóan produktív a genitívusban álló nyelvnév és a *kielinen* 'nyelvű' melléknév kapcsolata: *vironkielinen* 'észti nyelvű', *ruotsinkielinen* 'svéd nyelvű', *suomenkielinen* 'finn nyelvű' stb. Szintén produktív a nominatívusban álló anyagnévi előtagú összetétel, ezek nagy része (*rautapannu* 'vasserpenyő', *rautapata* 'vasfazék', *puuhuonekalu* 'fabútor', *puujäte* 'fahulladék', *kiviaita* 'kőkerítés', *kivijalusta* 'kőalapzat' és sok más) magyarázat nélkül szerepel a szótárban. Ezeknek a jelentése a tagokból és a szerkezetből egyértelműen kikövetkeztethető, ezért nem kell feltételeznünk, hogy lexikalizálódtak. (Természetesen másképp is felfoghatjuk a lexikont, például gondolhatjuk azt, hogy a lexikon tölti ki a szintaxis terminális csomópontjait, így minden szó a lexikonból jön – ebben az esetben viszont nincs értelme lexikalizálódott vagy nem lexikalizálódott szavakról beszélni. Egy harmadik felfogás szerint lexikalizálódnak tekinthetünk olyan áttetsző szemantikai szerkezetű szavakat is, melyek gyakran fordulnak elő, éppen ezért feltételezhető, hogy egységként kezeljük őket: ebben az esetben viszont lehetetlen pontos kritériumokat találni a lexémák és nem-lexémák elkülönítésére.)

A kritériumok közül magyarázatra szorulhat még a szerkezet fejére vonatkozó. Ebben az esetben a disztribúciós ekvivalencia a követelmény, azaz hogy az összetétel, illetve az utótagja önállóan ugyanazokba a szövegkörnyezetekbe legyenek beilleszthetőek. Az előtag általános olvasata azt jelenti, hogy az előtag sosem utal valamilyen meghatározott dologra: a *student film society* esetében sem konkrét film(ek)ről, sem pedig bizonyos diák(ok)ról nincs szó; az *ilta + hämätä* 'este + homály = szürkület, alkony(at)', míg az *illan hämätä* 'este-Gen homály = a mai alkonyat'. Az összetétel tipikus esetben rekurzív, azaz a létrejött szerkezet egy másik összetétel elő- vagy utótagja lehet. Előtagként azonban szintaktikai szerkezet is előfordulhat (pl. *tee itse -mies* 'csináld magad –ember = ezmester', utótagként viszont nem: ezért összetételi kritérium, hogy az összetétel újabb összetétel feje lehessen.

Az összetétel általában anaforikus sziget, azaz az előtagra nem lehet visszautalni. A finnben azonban van néhány példa, ami ennek ellentmondani látszik. Előfordulhat például olyan esetekben, amikor a többes számú utalószó kizár minden más lehetséges olvasatot: *?Miten tuo hirsi + seinä on noin harmaa,*

vaikka ne on vasta viime kesänä on hoittu? 'Miért olyan szürke az a gerendafal, amikor tavaly nyáron lettek lecsiszolva?' *Paperi on kyllä nelin + kertainen.* '?Minä ihan laskin niin monta.' 'A papír bizony négyrétegű. Én is pont annyit számoltam.' A példamondatokat Mäkisalo is kérdőjelesen hozza, és a cikk végén már inkább úgy véli, hogy ezeket az eseteket csak az teszi lehetővé, hogy a névmás nem értelmezhető másként a mondatban.

Azzal kapcsolatban, hogy a csak az utótag egyeztetődik a szintaxisban, meg kell jegyezni, hogy a finnben vannak olyan A + N összetételek, amelyek előtagja, akárcsak a közönséges jelzős szerkezetben, egyeztetődik, pl.: *isoviha* 'a nagy gyűlölet = svéd–orosz háború a 18. sz-ban', genitívus: *isonvihan*, inessívus: *isossavihassa* stb. Hogy nem egyszerűen idiomatizálódott jelzős szerkezetről van szó, azt az összetételi hangsúly is alátámasztja. Mäkisalo ezt a típust nem említi, talán azért, mert anyagában nem fordul elő.

A vizsgált 8026 szós anyagban 543 összetételt talál, ezek közül 356-ot minősít lexémának, ezek közül a szöveg szerint 313 kéttagú (a többszörös összetételeket figyelmen kívül hagyja), a táblázatban mégis 344 szerepel, míg a táblázat adatait összeadva 333-at kapunk. A táblázat azt mutatja, hogy a lexikalizálódott összetételek közül hány felel meg az összetételi kritériumoknak. A nominatívusi előtagú N/DV/A + DV, A + N, DV + N, N + N összetételek több mint kilencven százaléka, az A + A összetételek 70%-a, az N + A összetételek 63,6%-a felel meg minden kritériumnak. A genitívusi előtagú N + Gen + N összetételeknek csak 50%-a felel meg, az N + Gen + DV összetételek közül pedig egy sem felel meg az összes kritériumnak. Szintén egy sem felel meg minden kritériumnak az összetett számnevek, adverbiumok, kötőszók és névutók közül: ez utóbbiakról könnyű kitalálni, hogy már csak azért sem felelhetnek meg, mert az utótag nem szemantikai feje a szerkezetnek (kivéve a kerek számokat, ezek viszont nem lehetnek új összetételek fejei⁹). Ezeket minősíti Mäkisalo marginális összetételeknek.

Magyarázatra szorul viszont a genitívusi előtagú összetételek viselkedése. Ezekről Mäkisalo azt állítja, hogy nem tesznek eleget a kötött sorrend kritériumának, pl. *aasin + nahka* 'számár-Gen + bőr = számárbőr', *nahka aasin* 'bőr számár-Gen = bőre a szárnak'; *kallion + laki* 'szikla-Gen + tető = sziklatető', *laki kallion* 'tető szikla-Gen = teteje a sziklának'. Kivételt csak a sajátos jelen-

⁹ Úgy tűnik, Mäkisalo ezen a ponton nem konzekvens, hiszen saját fejdefiníciója szerint a helyettesítettség lenne a fejség kritériuma, és ez kétségtelenül érvényesül az olyan számokban is, mint a *kaksi* '2', *kaksikymmentäkaksi* '22', *sataviisikymmentäkaksi* '152' stb., azaz ahol a szám végén *kaksi* '2' áll, ott az a fej. Ennek csupán az mond ellent, hogy az *yksi* '1' után egyes szám nominatívusban, míg a *kaksikymmentäyksi* '21', *sataviisikymmentäyksi* '151' stb. után mint minden tőszámnév után egyes szám partitívusban áll a névszó, így ebben az esetben nem lehet szó disztribúciós ekvivalenciáról. A rekurzivitás viszont ebben az értelemben az *yksi* '1' számnév kivételével mindig érvényesül.

tésű összetételek képeznek: *kirkon + kylä* 'templom-Gen + falu = egyházasfalu', *kylä kirkon* 'falu templom-Gen = faluja a templomnak'. Mäkisalo azonban maga is megjegyzi, hogy a sorrendi cserével az eredeti előtag elveszti általános olvasatát: a recenzens véleménye szerint ez önmagában is bizonyítja, hogy itt nem az összetételi tagok, hanem a hozzájuk hasonló birtokos szerkezet elemeinek cseréjéről van szó. Bár a szerző amellet is hoz példát, hogy az ilyen előtag is lehet konkrét olvasatú (*tästä kumpareelta, kallionlaelta avautuu Hoilolan kylä* 'innen a dombról, a sziklatetőről táru fel Hoilola faluja'), a recenzens úgy véli, hogy itt valójában a az összetétel a konkrét olvasatú, és ennek alapján „mutatható meg” az előtag, mely valójában általános olvasatú. Meggyőzőbbnek tűnnek azok a példák, melyekben tulajdonnév az előtag: *Venäjän + safari* 'oroszországi vadász-kirándulás', *Saksan + maa* 'Németország földje' (bár az utóbbival kapcsolatban felmerül, hogy miként elemzendő a két Németország idején keletkezett, vagy az arról az időről szóló szövegekben) – az azonban önmagában nem meglepő, hogy a tulajdonnévi előtagú összetételek sajátosan viselkednek.

A deverbális utótagú összetételekről azt állapítja meg, hogy túlnyomórészt genitivusi előtagúak, ha az előtag valódi argumentum, és túlnyomórészt nominativusiak, ha szabad bővítmény. Az előtanulmányokban azt mutatja be, hogy az igei argumentumszerkezet akkor is megjelenik, ha a nem képzésről van szó, hanem az igeinek és a főnévnek közös töve van (*linnun + laulu* 'madárdal, a madár éneklése (esemény is)' – *lintu laulaa* 'a madár énekel'), sőt, akkor is, ha a főnévből képezzük az igét: *maailman + valta* 'világhatalom' – *vallita maailmaa* 'kormányozni a világot', *huumorin + taju* 'humorérzék' – *tajuta huumoria* 'érteni a humort'. Hogy a helyzet mégsem ilyen egyszerű, azt bizonyítják Mäkisalo néhány oldallal korábbi példái: genitivusi előtaggal *uskon + riita* 'hitvita', de nominativusival *raja + riita* 'határvita', *kieli + riita* 'nyelvvita' – ezek mindegyike összekapcsolható a *riidellä* 'vitatkozik' igével. Az ötödik cikkben szereplő *eläin + kuljetus* 'állatszállítás' pedig ugyanúgy a *kuljettaa* igével kapcsolható össze, mint Mäkisalo egyik kedvenc példája, az *auton + kuljettaja* 'autóvezető', de míg az előző nominativusban áll (az *n* itt nem a genitivus ragja), addig az utóbbiban genitivusban. Mäkisalo nem vizsgálja az előtagok eloszlást az utótag képzője szempontjából, pedig valószínűleg ez is sokatmondó lenne.

Az endocentrikus nominális összetételek tagja közötti jelentésviszonyokat Pustejovsky 1991-es koncepciója alapján kísérli meg, bár magát a felosztást kritizálja. Megállapításai szerint a nominativusi előtagú összetételek elsősorban funkciót (*liike + suhde* 'üzleti kapcsolat', *matka + toimisto* 'utazási iroda'), anyagot (*hirsi + nurkkaus* 'sarok gerendákból'), orientációt (*joulu + pöytä* 'karácsonyi asztal', *kouluhistoria* 'iskolatorténét'), fejeznek ki kb. 20%-20%-os arányban, a maradék 38,9% pedig hét különböző jelentésviszony között oszlik el. Ezzel szemben a genitivusi előtagú összetételek 50%-a fejez ki orientációt

(*aasin + nahka* 'szamárbőr', *kallion + laki* 'sziklatető'), ezen kívül még pozíciót (*etelän + kohde* 'déli célpont /nyaraláskor/'), ill. természetet (*luonnon + materiäli* 'természetes anyag'). Az A + N összetételek elsősorban a pozíciót (*ala + kerta* 'al + szint = földszint', *Pohjois-Karjala* 'Észak-Karjala') fejezik ki (az esetek 44%-ában). Az összetett melléknevek melléknévi előtagja főként pozíciót (*ulko + puolinen* 'kül + fél-i' = kívülálló¹⁰) vagy mértéket (*pitkä + aikainen* 'hosszú + idő-i = hosszú, hosszadalmas, elhúzódó') fejez ki. A főnevek deverbális előtagja pedig általában funkciót (*oikoma + kone* 'egyenestítőgép') vagy ágensi (*kierrätys + koulu* 'visszaforgatás + iskola = környezetvédelemre specializálódott iskola'. (A recenzens ugyan nem tart meggyőzőnek minden besorolást – pl. a 'szamárbőr', ill. a 'sziklatető' előtagjának jelentéstípusát nem orientációnak nevezné -, de összességében nem kérdőjelezi meg az eredmények hitelességét.)

A fejezet végén Mäkisalo visszatér az első cikk fő kérdésére, és a következő megállapításokat teszi. 1. A belső inflexió valóban belső, az összetétellel párhuzamosan végbemenő folyamat, hiszen szintetikus összetételeknél az utótag ige-töve követeli meg, nominális összetételek esetében pedig a tagok szemantikai kapcsolata. Ennek következtében az összetétel belső inflexióját nem tekinthetjük szintaktikai műveletnek. 2. A szintetikus összetételeken belüli belső inflexió minősége is azt sugalja, hogy inkább lexikálisan, mint szintaktikailag motivált: csak két kategóriája van: genitívusi és nem-genitívusi (nominatívusi, mássalhangzós tövű), és a genitívus azt jelöli, hogy az előtag az ige logikai struktúrájának magjához, a nem-genitívus pedig azt, hogy annak perifériájához tartozik. Mivel mindez az igelexikális struktúrájától függ, nem beszélhetünk szintaktikai jelölésről. 3. Valamennyi szintaxis mégis lehet az összetételekben, mert bizonyos perifériális esetekben vissza lehet utalni az előtagra, bár lehet, hogy ez csak az értelmezési kényszer teszi lehetővé. 4. A genitívusi előtagú összetételeknek még egy tulajdonsága utal arra, hogy van bennük némi szintaxis: az enklitikumok megjelenhetnek a két tag között is, pl. *aasin + kin + nahka* 'szamár + is + bőr = (a) samárbőr is' – amennyiben más állatok bőrével van szembeállítva. A finn összetételek vizsgálata alapján tehát – a bevezetőben foglaltakkal szemben – mégis inkább a morfológiához tartozónak vallja az összetételt.

A harmadik cikkben (Semantic Transparency, Frequency and Linear Order of Constituents in Finnish Compounds,¹¹ 129–161) Mäkisalo egy kísérletsorozatot ír le. A morfológiai és szemantikai előfeszítés (morphological and semantic

¹⁰ A Mäkisalo által megadott 'outsider' jelentésben a szó inkább főnév, mint melléknév, de van 'külső, kívüli' jelentése is. A melléknévi mivolt más esetekben is megkérdőjelezhető, pl. a fent idézett *ala-*, *ulko-* és a máshol előforduló *keski-* a recenzens véleménye szerint nem melléknevek, mert képző nélküli kizárólag összetételi előtagként (ill. az utóbbi kettő névutótóként) fordulnak elő.

¹¹ Egy korábbi változata elhangzott a 7. Nemzetközi Morfológiai Találkozón 1996. februárjában, Bécsben.

priming) segítségével azt vizsgálja, hogy befogadáskor a finn nyelvhasználók tagokra elemzik-e az összetételeket, vagy egészként fogják-e fel őket. Az előfeszítéssel kíséreltekhez egy hívószót (prime) és egy célszót (target) használnak: esetünkben a hívószó egy összetétel, a célszó pedig a morfológiai előfeszítés vizsgálatakor az összetétel valamelyik tagja, a szemantikai előfeszítés vizsgálatakor pedig valamelyik taghoz szemantikailag kapcsolódó szó. A hívószó a képernyőn rövid időre (300 msec) felvillan a hívószó, melyet a kísérleti alany hangosan fel kell olvasnia, majd rövid szünet (200 msec) felbukkan a célszó (400 msec). A kísérleti alany feladata, hogy a célszóról eldöntse, hogy létező szó-e a nyelvben (természetesen vannak olyan párok is, ahol a célszó nem létező szó). Ha a kísérleti alany viszonylag gyorsan felismeri a célszót, akkor arra gyanakodhatunk, hogy az előtte felbukkant hívószót (morfológiaileg vagy szemantikailag) elemezte (a kéréses szó már felidéződött az összetétel elemzésekor), ha viszonylag lassan, akkor viszont nem. Természetesen a mérések értékeléséhez ellenőrző párokat használnak, ezekben a célszó nem azonos egyik taggal sem (ill. szemantikailag nem kötődik egyikhez sem), a morfológiai előfeszítés vizsgálatában pedig használnak olyan párokat is, amelyben a célszó csak hasonlít az egyik taghoz.¹²

A cikk első felében Mäkisalo áttekinti a szakirodalomban leírt hasonló kísérleteket, ill. azok eredményeit. A kép meglehetősen vegyes: egyes kísérletek szerint az összetétel felismerésében az előtag van kulcsszerepe, mások szerint az előtag semmilyen kulcsszerepet nem játszik; egyes kísérletek szerint a befogadók minden összetételt elemeznek, mások szerint csak a szemantikailag transzparens összetételeket; megint mások szerint szerint morfológiaileg minden összetétel elemződik, szemantikailag azonban csak az áttetszőek. A finn összetételek vizsgálatához Mäkisalo három fő vizsgálati szempontot választott ki: az összetételek áttetszőségét, az összetételek (ill. tagjaik) gyakoriságát, továbbá azt, hogy a célszó az előtaggal vagy az utótaggal azonos-e.

A vizsgálatához egy korpuszból¹³ választott ki 200 szót, és ezeket előtesztekre bocsátotta. Először is azt kellett biztonsággal eldönteni, hogy mely összetételek áttetszőek, és melyek nem. Áttetszőség szempontjából nem a két tag és a jelentés kapcsolatát vizsgálta, hanem a tagok szerepét külön-külön a jelentés kialakításában. Így négy csoportot kapott: TT (mindkét tag transzparens), TO (az előtag transzparens, az utótag homályos /opaque/), OT (ennek a fordítottja), OO (mindkét tag homályos). Az osztályozást a következőképpen végezte el: a kiválasztott összetételeket kísérleti alanyok egy csoportjának osztotta ki, és arra kérte őket,

¹² Ezeket (pl. *maali + linja*–*MAA* 'gól + vonal – FÖLD') Mäkisalo helyesírási célszavaknak (orthographic targets) nevezi, ami nem éppen pontos, hiszen ezek hangalakjukban is hasonlítanak.

¹³ A Helsinki Egyetem Language Corpus Serveréből, a Suomen Kuvalehti (egy képes hetilap) anyagából.

hogyan magyarázzák meg az összetétel jelentését: amelyik tag felbukkant a magyarázatban, azt áttetszőnek tekintette, pl.: *lehto + lapsi* 'liget + gyerek' = törvénytelen gyerek, zabigyerek' – ha ezt a kísérleti alany úgy magyarázta, hogy *avioton lapsi* 'házasságon kívüli gyerek', akkor az előtag homályosnak, az utótag áttetszőnek minősült: OT.¹⁴ Ha egy összetétel elő- és utótagja is egyértelműen áttetszőnek vagy homályosnak minősült (egyértelműen áttetsző, ha a válaszok legalább 70%-ában szerepel, egyértelműen homályos, ha a válaszok kevesebb mint 15%-ában szerepel), akkor a megfelelő osztályba került. 75 szót, mivel valamelyik tagja nem minősült egyértelműen áttetszőnek vagy homályosnak, kizárt a további kísérletekből.

A szemantikai előfeszítés vizsgálatához szükség volt olyan szavakra, amelyek jelentésükben kötődnek valamelyik taghoz. Ehhez újabb előtesztet szervezett: az összetételeket önálló szavakra vágta, és a kísérleti alanyokat arra kérte, hogy az így kapott 250 szó mellé írjanak olyan szavakat, amelyek a kapott szavakról eszükbe jutnak. Mivel az eredmény meglehetősen változatos volt, végül négy nyelvész válogatta ki a megfelelő célszavakat, gondosan ügyelve arra, hogy ne legyenek közöttük túl gyakoriak (ezt korpuszban ellenőrizték).

Hátravolt még a hívószavak gyakorisági osztályozása. Ehhez is előtesztet szerveztek, melyben arra kérték a résztvevőket, hogy egy egytől négyig terjedő skálán ítélik meg, mennyire gyakoriak az adott szavak (az összetételek közé álszavakat és képzett szavakat is keverték). A teszt eredményei alapján a négy szemantikai osztályba 6-6 példát válogattak ki, így összesen negyvennyolc összetétel jutott el a végső kísérletig.

Az első kísérlet a morfológiai előfeszítést vizsgálta, ezekhez hasonló párok: *lämpö + tila – LÄMPÖ* 'hő + hely = hőmérséklet – HŐ', *lämpö + tila – TILA* 'hő + hely = hőmérséklet – HELY' (92). A TT és OO csoportokban ellenőrző párokat is kialakított, pl. *kansa + koulu – LÄHTÖ* 'nép + iskola = általános iskola – INDULÁS' (24). Ezt egészítette ki a korábban említett „helyesírási célszavak”-kal (24). Mivel a kísérleti alanyok feladata az volt, hogy eldöntsék, a célszó létezik-e a finn nyelvben, az így kapott 144 pár mellé még 144 olyan párt kellett rendelni, amelyben a célszó nemlétező szó volt, pl. *lämpö + tila – EERTO*. Mivel az így kapott 288 pár egy kísérleti alanyra sok lett volna, az anyagot elosztotta a 24 kísérleti alany között.

¹⁴ A recenzens kétli, hogy ez az osztályozás minden esetben árulkodik-e az összetétel áttetszőségéről vagy homályosságától. A magyar *látványpékség* összetélt a kísérleti alanyok többsége valószínűleg kb. úgy magyarázná, hogy 'pékség, ahol látványosan sülnék a péksütemények' (vagy hasonló módon), már csak azért is, mert ilyen feladatnál talán a szó motivációját is fontosnak érzik megmagyarázni. A hasonló magyarázatok alapján a *látványpékség* a TT osztályba kerülne, holott nyilvánvalóan nem átlátszó a szerkezete. A másik véglelet, amikor az adatközlő a tautológia elkerülése érdekében mindenképpen szinonimákkal akar mindent megmagyarázni (pl. *vasfazék* 'fém-ből készült edény'), statisztikailag talán könnyebben kivédhető.

A kísérlet legfontosabb eredménye, hogy a gyakori összetételeknek nyilvánvalóan van előfeszítő hatásuk, a szemantikai áttetszőség és az elő-, ill. utótag általi előfeszítés viszont furcsa, nehezen értelmezhető összefüggéseket mutat. Az előtag általi előfeszítésben a gyakoriságnak és az áttetszőségnek nagy szerepe van, az utótag általiban viszont nincs. Más szóval: a transzparencia különbsége ellenkező hatást vált ki a gyakori és a ritka összetételek esetében: gyakori összetételeknél a homályos előtag lassít, de a homályos utótag gyorsít, a ritka összetételek esetében a homályos tagok mindig lassítanak, és éppen utótagként kiugró mértékben. A szemantikai transzparenciának vagy annak, hogy melyik tag feszít elő, nincs különösebb hatása.

A második kísérlet a szemantikai előfeszítést vizsgálta, a következőkhöz hasonló párokkal: *käsi + ala – SORMI* 'kéz + terület = kézírás – UJJ', *käsi + ala – PINTA* 'kéz + terület = kézírás – FELSZÍN'. Ellenőrző párokként ehhez hasonlókat használtak: *käsi + ala – VUOHI* 'kéz + terület = kézírás – KECSKE'.

A szemantikai előfeszítés lassabb, mint a morfológiai, és más eredményeket mutat. A gyakori összetételek mindig elemződnek az OO csoport kivételével. A ritka összetételek esetében az eredmények nem világosak, csupán az a biztos, hogy az OO csoport itt sem elemződik.

A cikk végén Mäkisalo elhelyezi eredményeit a korábbi vizsgálatok tanulságai között, de elsősorban azt tartja fontosnak hangsúlyozni, hogy tényező nem világos (például a szemantikai elemzés visszahathat a formai elemzésre stb.).

A negyedik cikkben (Finnish Compound Structure: Experiments with a Morphologically Impaired Patient,¹⁵ 163–170) leírt kísérlet a finn összetételek hozzáférési kódját (access code) és a struktúra (fejség) hatását vizsgálta egy betegnél (HH – egy nyelvű finn férfi, akinek egy balesetben sérült meg a bal féltékéje a nyolcvanas évek közepén, súlyos Broca-affáziában és diszlexiában szenved). HH érzékeny a morfológiai kategóriákra, olvasási és ismétlési feladatokban a ragozott alakoknál többet hibázik, mint a képzett szavaknál. A vizsgálat célja az volt, hogy kiderítse, hogy milyen nehézséget jelent az összetételek olvasása összehasonlítva hasonló tö- és képzett szók olvasásával. A másik cél az volt, hogy kiderítse, különböző szerepet játszik-e az előtag (nem-fej) és az utótag (fej) a lexikai hozzáférésben.

A vizsgálathoz korpuszból 216 közepes vagy alacsony gyakoriságú kéttagú összetételt választottak ki (500-nál kevesebb előfordulás a 22,7 millió szavas korpuszban). Ezek mindegyike szemantikailag áttetsző volt és konkrét dolgot jelentett. Úgy válogatták őket, hogy képviseljék az összes fontos morfológiai típust. Ezeket tö- és képzett szókkal keverve olvastatták fel a kísérleti alannyal.

A kísérlet eredménye szerint az összetételek olvasása rendkívül nehéz HH

¹⁵ A cikk, melynek társszerzője Jussi Niemi és Matti Laine, 1999-ben megjelent a *Brain and Language* 68. számában (249–253).

számára: az összetételek 48, a képzett szavak 37 és a tőszók 14 százalékában hibázott. A hibásan olvasott összetételek esetében HH szinte minden alkalommal egy másik összetételt mondott, de sosem mondott összetételt képzett vagy tőszó helyett.

A hibásan olvasott elő- és utótagok száma csak jelentéktelen mértékben különbözik, ugyanakkor ha az előtag helyes volt, HH létező összetételt mondott a felolvasandó helyett, pl. *raja + joki* 'határfolyó' helyett *raja + pyykki-t* 'határkő'. Fordított esetben – amikor az utótagot olvasta jól – ez sokkal ritkábban fordult elő, és ilyenkor a mondott összetétel vagy neologizmus volt, vagy szemantikailag furcsa, abszurd. Mindebből a kutatók arra következtettek, hogy az összetételekhez való lexikai hozzáférésben az előtagnak van kulcsszerepe.

Bár mindez összecseng más, korábbi kutatások eredményeivel, a szerzők fontosnak tartják hangsúlyozni, hogy bizonyos jelenségek talán csak az olvasással függenek össze. Olyan feladatoknál, amelyeknél képeken található dolgokat kellene megnevezni, az összetételek várhatóan könnyebbek lennének, mint a képzett szavak, mivel informatívabbak. Az is lehet, hogy az összetétel nehézsége csupán azzal függ össze, hogy két tő van benne, míg a képzett szavakban csak egy.

Konklúzióként azt a feltételezést fogalmazzák meg, hogy a morfológiai elemzés után az előtag irányítja a lexikai hozzáférést, és ha az összetétel nem lexikalizált, egy azonos előtagú másik összetétel kerül elő a lexikonból. Ha csak az utótag elérhető, egy másik összetétel alkotása kudarcba fullad, feltehetően a fej a szemantikai szinten betöltött speciális szerepe miatt – HH éppen ezen a szinten sérült.

Az ötödik cikk (Verb Effect in Finnish Deverbal Compounds: A Case Study With an Agrammatic,¹⁶ 171–179) ismét egy HH-val végzett kísérletet mutat be. Korábban Laine kimutatta, hogy a szintaktikai kategóriák befolyásolják HH olvasási képességeit: az igéknél többet hibázik, mint a mellékneveknél és a főneveknél, és a zárt szóosztályokban hibázik a legtöbbit.

Az előző cikk végén azt feltételezték, hogy szemantikai szinten az utótagé (a fejé) a fő szerep. Mivel a szintetikus összetételek esetében az előtag szemantikai szerepét az utótag igetőve határozza meg, feltételezhető, hogy az igei utótag felismerése megkönnyíti az összetétel felismerését.

A kísérlethez 204 kéttagú összetételt használtak, melyek között 16 nominatívusi előtagú, 65 genitívusi előtagú és tíz valamilyen locatívusi előtagú (pl. *sivustakatsoja* 'oldal + Ela¹⁷ + néz + DN) deverbális összetétel, illetve velük szemben 73 nominatívusi és 40 genitívusi előtagú nominális összetétel volt (közepes vagy alacsony gyakoriságúak).

¹⁶ Társszerzője Matti Laine. Megjelent: M. Nenonen & J. Järvikivi (eds). *Language, Minds, and Brains: Papers from the NorFa Summer School, Mekrijärvi, Finland, June 22–29, 1998*, 116–121.

¹⁷ Elativus.

A kísérlet tanulságai szerint HH jóval többször hibázott a szintetikus, mint a nominális összetételek között (57% : 72%). Ez arányaiban körülbelül megfelel annak, amekkora különbséget Laine mért az egymorfémás főnevek és igék között (30% : 45%). (Az utólagos mérések szerint az ige frekvenciája nem hatott az olvasási képességekre.) Ha összehasonlítjuk a különböző ragokkal ellátott előtagú összetételek hibaszázalékát, akkor egyéltelmű, hogy nem ez, hanem a szintaktikai kategória felelős a hibákért. Sőt, ha a belső inflexiós összetételek hibaarányát az inflexiós végződésekkel ellátott tőszók hibaarányával vetjük össze, kiderül, hogy HH számára az előbbiek sokkal kevésbé jelentenek nehézséget, mint az utóbbiak. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy előfordult olyan hibás olvasat is, amikor csupán a genitívus maradt le az előtagról, viszont a hibás olvasáskor előforduló neologisztikus összetételeiben sosem volt genitívusi előtag. A locatívusi előtagú összetételek közül egyet sem tudott helyesen elolvasni. A nominális és deverbális, ill. a genitívusi és nominatívusi előtagú összetételeket nagyjából ugyanolyan arányban helyettesítette más összetételekkel, mely egy újabb érv amellet, hogy ezek a szerkezetek hasonló felépítésűek.

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy Mäkisalo munkája rendkívül fontos lépés a finn összetételek kutatásában. Az elméleti kutatásokhoz szorosan fűződő elemzései és kísérletei fontos adatokat szolgáltatnak a nemzetközi nyelvészeti vizsgálatokhoz. A recenzens által megfogalmazott bírálatok nem ezen eredmények megkérdőjelezését, csupán árnyalását voltak hivatottak szolgálni. Meg kell azonban még említeni, hogy a kötet gondosabb kiadást is megérdemelt volna. A számszerű adatok időnkénti ellentmondásossága, a bibliográfia hiányosságai, az időnként értelemzavaró hibák megnehezítik a mű használatát.

Fejes László

Új orosz kiadványok nyelvrokonainkról

A Finnugor Népek Világkongresszusa Magyar Nemzeti Szervezete útiköltség-támogatásával 2002-ben folytatni tudtam több éve tartó levéltári és anyakönyvi-hivatali gyűjtőmunkámat Oroszországban. Ez alkalommal négy hónapot töltöttem kint, zömmel obi-ugor területen. Munkám természetéből adódóan elsősorban városokban (Hanti-Manszijszk, Szalehard) vagy városias jellegű egyéb településeken (Berjuzovó) végeztem adatgyűjtést. Ezen kívül pár napig voltam Moszkvában és Sziktivkarban is. Természetesen mindenütt látogattam a köny-

vesboltokat, és örömmel tapasztalhattam, hogy az ún. helytörténeti irodalomnak egyre nagyobb a keletje; szerencsére mára a kínálata is.

A helyi szükségletek kielégítése jegyében végre bolti forgalomban is megjelentek az adott területet ábrázoló térképek és atlaszok. Igaz, még mindig a közigazgatási szemlélet uralkodik, ám a térképekre lassacskán visszakerülnek a természetföldrajzi alapinformációk is.

Sajnos azonban Oroszországban még mindig érvényesül egy furcsa hagyomány: bizonyos kiadványok egyáltalán nem kerülnek könyvesbolti forgalomba. Elsősorban az ún. nemzetiségi tankönyvek tartoznak ide. Ezért a felfedezés heurisztikus örömét szerezte nekem a berjuzovói Járási Oktatási Osztály vezetője, mikor (a szabadságidőből következő nehézségek ellenére) számos új tankönyvet tudott nekem összeszedni. Érdeklődésem jellegéből következően főleg a környezetismereti tankönyvekkel, segédkönyvekkel és a tanároknak szóló módszertani segédletekkel gazdagodtam. Ezek némelyike, elsősorban V. V. Lebegyev „Kedrovij koreny” c. halászati-vadászati alapismereteket tárgyaló, tehát főleg fiúknak szánt, valamint Jelena Oborotova „Uroki Jevdokii Jernihovoj” c., a női (díszítő)művészetet tárgyaló könyve olyan kimagasló színvonalú, hogy minden bizonnyal a hazai finnugrisztikai oktatásban is hasznos segédanyag lehetne.

Másik nagy könyvbeszerzési lehetőségem a 2002. szeptember 9-től 13-ig tartott I. északi régészeti kongresszus volt Hanti-Manszijszkban. Ez az esemény nemcsak előadásaival és konzultációs lehetőségeivel, hanem kiállítási programjaival és könyvkínálatával is igen hasznosnak és érdekesnek bizonyult. Kiderült, hogy főleg a Jekatyerinburgi Egyetem és az ottani akadémiai intézet, de pl. egy független vállalkozás is igen sokirányú munkát végzett az elmúlt évtizedben: elkészült az obi-ugor terület régészeti felmérése, a lelőhelyeket védetté nyilvánították, számos kiemelt területen komplex régészeti feltáró munkát folytatnak, és bizonyos objektumokon eljutottak a monografikus összegezésekig is. Úgy gondolom, ezek a tanulmányok Magyarországon is haszonnal forgathatók.

Az alábbi lista csak olyan kiadványokat tartalmaz, amelyek a birtokomban vannak.¹ Ahol a cím nem ad elég támpontot, kommentárokkal egészítem ki a könyvészeti adatokat.

Oktatásügy, tankönyvek, munkafüzetek, tanári segédkönyvek

Фризоргер, М. В., Культура народов Севера. Рабочая тетрадь. 5 класс. Департамент образования и науки Ханты-Мансийского автономного округа. Государственное образовательное учреждение »Институт повышения

¹ A cikk megírása és megjelenése között az első témacsoporthoz tartozó kiadványok túlnyomó többségét átadtam az ELTE Finnugor Tanszéke könyvtárának.

квалификации и развития регионального образования». ГУИПП «Полиграфист», Ханты-Мансийск. 2001. 27 о.

Хозяинов, А. Я., Охотоведение и рыболовство. Методическое пособие. 6 класс. Департамент образования и науки Ханты-Мансийского автономного округа. ГУИПП «Полиграфист», Ханты-Мансийск. 2001. 56 о.

Хозяинов, А. Е., Охотоведение и рыболовство. Рабочая тетрадь. 6 класс. Департамент образования и науки Ханты-Мансийского автономного округа. Государственное образовательное учреждение «Институт повышения квалификации и развития регионального образования». ГУИПП «Полиграфист», Ханты-Мансийск. 2001. 19 о.

Хозяинова, А. Е., Декоративно-прикладное искусство коми. Методическое пособие для мастеров производственного обучения. 5 класс. Департамент образования и науки Ханты-Мансийского автономного округа. ГУИПП «Полиграфист», Ханты-Мансийск. 2002. 48 о.

Хозяинова, А. Е., Дидактический материал к урокам по декоративно-прикладному искусству коми. 6–11 классы. Департамент образования и науки Ханты-Мансийского автономного округа. ГУИПП «Полиграфист», Ханты-Мансийск. 2002. 51 о.

Хозяинова, В. В., Декоративно-прикладное искусство. Рабочая тетрадь. 5 класс. Департамент образования и науки Ханты-Мансийского автономного округа. Государственное образовательное учреждение «Институт повышения квалификации и развития регионального образования». ГУИПП «Полиграфист», Ханты-Мансийск. 2001. 23 о.

Хозяинова, В. В., Дидактический материал для занятий по декоративно-прикладному искусству. Методическое пособие. 6–11 класс. Департамент образования и науки Ханты-Мансийского автономного округа. Государственное образовательное учреждение «Институт повышения квалификации и развития регионального образования». ГУИПП «Полиграфист», Ханты-Мансийск. 2001. 47 о.

Лебедев, В. В., Кедровый корень. Методическое пособие по этнографии по образовательной области «Технология» (охотоведение, рыболовство). Департамент образования и науки Ханты-Мансийского автономного округа. ГУИПП «Полиграфист», Ханты-Мансийск. 2002. 121 о.

Немшанова, Т. И., Топонимика Ляпинского края. Методическое пособие для учителей. Департамент образования и науки Ханты-Мансийского автономного округа. Государственное образовательное учреждение «Институт повышения квалификации и развития регионального образования». ГУИПП «Полиграфист», Ханты-Мансийск. 2001. 26 о.

Оборотова, Елена, Уроки Евдокии Ерныховой. Декоративно-прикладное искусство хантов и манси в школе. Комитет по образованию Адми-

нистрации Березовского района Ханты-Мансийского автономного округа – Лаборатория этнического мониторинга, Березово. 1997. 206 о.

Орлова, Т. К. – Демус, Л. Г. – Богордаева, Н. Г. – Нечаева, Л. Н., Мы – дети природы. Рабочая тетрадь по краеведению. 1 класс. Главное управление по общему и профессиональному образованию Ханты-Мансийского автономного округа. Государственное образовательное учреждение «Институт повышения квалификации и развития регионального образования». ГУИПП «Полиграфист», Ханты-Мансийск. 2000. 48 о.

Орлова, Т. К. – Демус, Л. Г. – Богордаева, Н. Г. – Нечаева, Л. Н., Мы – дети природы. Рабочая тетрадь по краеведению. 2 класс. Департамент образования и науки Ханты-Мансийского автономного округа. Государственное образовательное учреждение «Институт повышения квалификации и развития регионального образования». ГУИПП «Полиграфист», Ханты-Мансийск. 2001. 55 о.

Полунина, Т. А. – Ефремов, А. В., Национально-региональное образование. Департамент образования и науки Ханты-Мансийского автономного округа. Государственное образовательное учреждение «Институт повышения квалификации и развития регионального образования». ГУИПП «Полиграфист», Ханты-Мансийск. 2002. 111 о.

Валей, А. П., Охотоведение и рыболовство. Рабочая тетрадь. 5 класс. Департамент образования и науки Ханты-Мансийского автономного округа. Государственное образовательное учреждение «Институт повышения квалификации и развития регионального образования». ГУИПП «Полиграфист», Ханты-Мансийск. 2002. 30 о.

Валей, А. П., Охотоведение и рыболовство. Рабочая тетрадь. 7 класс. Департамент образования и науки Ханты-Мансийского автономного округа. Государственное образовательное учреждение «Институт повышения квалификации и развития регионального образования». ГУИПП «Полиграфист», Ханты-Мансийск. 2002. 22 о.

Nyelvészet

Онина, С. В., Оленеводческая лексика хантыйского языка: семантические группы и словарь. Марийский государственный университет, Йошкар-Ола. 2000. 75 о.

Платов, Антон, Славянские руны. Гелиос, Москва. 2001. 176 о.

A kötet tanulságos iskolapéldája a mai oroszországi áltudománynak, ezúttal a „szláv rovásírás” témájában.

Щербак, А. М., Тюркская руника: происхождение древнейшей письмен-

ности тюрков, границы её распространения и особенности использования. Наука, Санкт-Петербург. 2001. 145 о.

Az oroszországi rovásírás-kutatás egyik akadémiai iskolájának összegző tanulmánya. Tájékozott a tárgyhoz tartozó régi és újabb magyar tudományos irodalomban is: hivatkozásaiban többek között Erdélyi István, Fehér Géza, Moravcsik Gyula, Munkácsi Bernát, Németh Gyula, Róna-Tas András, Vásáry István neve szerepel.

Шешкин, П. Е. – Шабалина, И. Д., Мансийско-русский словарь. Икар, Москва. 1998. 70 о.

A hajdani kiváló vogul szobrász nemcsak népének mintakincsével foglalkozott, hanem szóbeli hagyományaival is. Írásos hagyatékának a berjozovói múzeumban őrzött részében vogul nyelvű mesék és regék is találhatóak. Szótára befejezetlenül maradt, a berjozovói múzeum egyik hajdani munkatársnője kerekítette könyvvé a félbeszakadt munkát.

Régészet, történelem

Алексеева, Л. В., Северо-Западная Сибирь в 1917 – 1941 годах. Национально-государственное строительство и население. Издательство Нижневартовского педагогического института, Нижневартовск. 2002. 264 о.

A tanulmány hathatós segítség annak, aki a mai Hanti-Manysi és Jamal-Nyenyec Autonóm Körzet történetében kíván eligazodni. A címben jelzett korszak számtalan közigazgatási változása, a kívülről indukált demográfiai folyamatok, a lakossági arányok brutális megbontása csak jelzi, mi mindenről található adatokat a 100, azaz száz példányban kiadott, igen gazdag jegyzetapparátussal ellátott műben, melyet (itt is köszönöm!) a Nyizsnyevartovszki Pedagógiai Főiskola Kiadójától kaptam egyetlen, villanypostán küldött kérésemre válaszul.

Архивные фонды государственных архивов Ханты-Мансийского и Ямало-Ненецкого автономных округов Тюменской области. Краткий справочник. Елохова, Е. Ф. – Любушкина, Т. В. – Костина, Г. С. (сост.), Архивный отдел Тюменского облисполкома, Тюмень. 1981. 55 о.

A két levéltár fondjegyzéke ugyan erősen bővült az utóbbi években, ez a régi segédanyag mégis megkönnyíti a tájékozódást a távolból.

Баранов, Н. Н. – Бугров, Д. В. – Горшков, С. В. – Зыков, А. П. – Кокшаров, С. Ф. – Мартынова, Е. П. – Редин, Д. А. – Шашков, А. Т., Нягань. Город на историческом фоне Нижнего Приобья. Волот, Екатеринбург. 1995. 145 о.

Nyagany városa az 1980-as évek nyugat-szibériai köoolajlázának köszönheti

létét. Ám ahol felépült, az az osztják hősénekek jóvoltából legendás hírű Emder földje. A helyet a könyv szerzői szibériai Trójaként értékelik, s csakugyan Trója felfedezéséhez hasonlóan bukkantak rá az utóbbi évek egyik legnagyobb régészeti szenzációjára.

Борзунов, В. – Корочкова, О. – Косинская, Л. – Федорова, Н. – Чарин, М., Археология Западной Сибири в свете новейших открытий. К. п., Ханты-Мансийск. 2002.

Az I. északi régészeti kongresszus alkalmából bemutatott kiállítás katalógusa 16 betétlappal.

Баранов, Н. Н. (ред.), Deutsche auf dem Ural und in Sibirien. Немцы на Урале и в Сибири (XVI–XX вв.). Материалы научной конференции «Германия – Россия: исторический опыт межрегионального взаимодействия XVI–XX вв.» 03–09.09.1999 Екатеринбург. Волот, Екатеринбург. 2001. 584 о.

A nagyrészt orosz nyelvű kötet fejezetei: Az Urál és Szibéria a német utazók és kutatók műveiben; Németek az Urálban és Szibériában a XVI. századtól a XX. század elejéig; Németek az Urálban a két világháború és a polgárháború éveiben [ebben a fejezetben magyar vonatkozású adatok is akadnak]; A németek részvétele az Urál és Szibéria iparosításában; Az intellektuális örökség értelmezési kísérlete.

Стоянов, В. Е. (ред.), Древние поселения Урала и Западной Сибири. Сборник научных трудов. Уральский государственный университет, Свердловск. 1984. 160 о.

Az Uráli Állami Egyetem régészeinek tanulmányai.

Головнев, А. В. (ред.), Древности Ямала. Вып. 1. УрО РАН, Екатеринбург – Салехард. 2000. 251 о.

A tudományos almanach-sorozat nyitó kötete az Eurázsia északi részét kutatók számára jelent közlési és vitafórumot. A publikációk ásatási eredményekre, levéltári dokumentumokra és néprajzi terepmunka során gyűjtött adatokra épülnek.

Алексеев, В. В. (ред.), Этнодемографическое развитие Урала в XIX–XX вв. (Историко-социологический подход). Издательство «Екатеринбург», Екатеринбург. 2000. 103 о.

A tanulmánykötet szerzői gazdag történelmi szociológiai adatbázison vizsgálják az Urál lakosságának egyes csoportjait, többek között a születési, a migrációs és az etnodemográfiai arányok adatainak fényében.

Ставицкий, В. А. (ред.), Коми – край далекий и близкий. ЗАО «МАСС ИНФОРМ МЕДИА», Москва, Коми книжное издательство, Сыктывкар. 2002. Második, javított és bővített kiadás. 288 + 64 о.

Kiváló tollú tudósok, írók, újságírók összefogásából született ez a gazdagon illusztrált kötet, amely a tudományos alaposágot ötvözi a publicisztikus olvasmányossággal. A cél Komiföld sokoldalú bemutatása, és ezt tökéletesen meg is

valósítja: aki ezt a kötetet az előtt olvassa végig, hogy útnak indulna, nem érzi majd idegennek magát érkezéskor.

Визгалов, Г. П. (ред.), Материалы и исследования по истории Северо-Западной Сибири. Сборник научных трудов. Издательство Уральского университета, Екатеринбург. 2002. 246 о.

A kötet a középső Ob-vidék ókori és középkori történetével foglalkozik. Régészeti és néprajzi terepmunkák eredményeit közli, valamint számos, Szurgut környékére vonatkozó XVII. századi levéltári dokumentumot – ez utóbbiak először jelennek meg nyomtatásban.

Миненко, Н. А. (ред.), На стыке континентов и судеб. Этнокультурные связи народов Урала в памятниках фольклора и исторических документах. Часть первая. Издательство «Екатеринбург», Екатеринбург. 1996. 236 о.

Levéltári dokumentumok tematikusan válogatott kötete. A fejezetek: Úton az „éjféli országokba”; Moszkva „magas keze” alatt; Hitválasztás. A kötetet népnévmutató teszi könnyebben kezelhetővé.

Шашков, А. Т. (ред.), Проблемы истории России. Выпуск 4: Евразийское пограничье. Сборник научных трудов. Волот, Екатеринбург. 2001. 377 о.

A kiadvány egyetlen finnugor tárgyú tanulmánya: Байдин, В. И., О распространении старOVERия среди финно-угров в конце XVII – начале XX века. 284–293.

Долматов, В. П. (ред.), Родина. Российский исторический иллюстрированный журнал. Специальный выпуск: Тропой стран полуночных. Международный Северный археологический конгресс, г. Ханты-Мансийск. Москва. 2000. 112 о.

Az I. északi régészeti kongresszusnak szentelt különszám a tudományos ismeretterjesztés legjobb hagyományainak alkalmazásával kínál bepillantást az északon folyó régészeti kutatások műhelytitkaiba. A fő cikkek szerzői a kongresszuson is előadtak, mint pl. Natalja Fjodorova vagy Andrej Golovnyov.

Головнев, А. В. (ред.), Северный археологический конгресс. Доклады. Northern Archaeological Congress. Papers. Академкнига. Екатеринбург. 2002. 292 о.

Зыков, А. П., Кокшаров, С. Ф., Древний Эмдер. Волот, Екатеринбург. 2001. 320 о.

A kondai osztjákoktól följegyzett hősének valóságalapja ebben a monográfiában tárul elénk. Ami már megállapítható: az erődített város öt évszázadon át szolgálta a környék lakosságának védelmét, többször leégett, többször újjáépítették. Régészeti értékét jelentősen emeli, hogy – Nyugat-Szibériában egyedülálló módon – feltárták a hozzá tartozó temetőt is.

Néprajz, folklór, antropológia

Власов, А. Н. (сост.), А в Усть-Цильме поют... Традиционный песенно-игровой фольклор Усть-Цильмы (сборник к 450-летию села). Изд-во ИнКА. 1992. 223 о.

A komiföldi oroszok uszty-cilmai csoportjának népi játékaik és dalai a Szkitivkari Állami Egyetem gyűjtéséből. A kötet kottamelléklettel közli a szövegeket és a táncokról is ad néhány eligazító rajtot.

Бауло, А. В., Культурная атрибутика березовских хантов. Издательство Института археологии и этнографии СО РАН, Новосибирск. 2002. 91 о.

A szerző – pár hónapja a novoszibirszki Néprajzi Kutatóintézet tudományos igazgatóhelyettese – az obi-ugor szentélyek kegytárgyainak legelismertebb szakértője. Évek óta folyamatos terepmunkával módszeresen tárja fel és publikálja a működő és elhagyott szentélyek tárgyi anyagát. Főként az áldozati textilek és a kultikus fémtárgyak foglalkoztatják.

Чернецов, В. Н., Медвежий праздник у обских угров. Перевод и публикация Лукиной, Н. В. Издательство Томского университета, Томск. 2001. 48 о.

A nagyszerű etnográfus hagyatékában fennmaradt, 1950-ből való német szöveg fordítása.

Давыдова, Г. М., Антропология манси. АН СССР Ордена Дружбы народов Институт этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. Москва. 1989. 128 + 32 + 12 о.

A roppant adatgazdag tanulmány az északi manysik csoportjainak antropológiai mutatóit vizsgálja, egybevetve számos más szibériai népcsoporton végzett vizsgálat eredményeivel. Az őstörténeti vonatkozásoktól sem mentes következtetések a magyar olvasó érdeklődésére is számot tarthatnak.

Хаснулин, В. И. – Вильгельм, В. Д. – Скосырева, Г. А. – Поворознюк, Е. П., Современный взгляд на народную медицину Севера. СО РАН, Новосибирск. 1999. 280 о.

A könyv az első akadémiai kísérlet arra, hogy az északi népek hagyományos orvoslását beemelje a hivatalos medicina eszköztárába annak a vállalt felismerésnek a nyomán, hogy ez utóbbi gyakorta csődöt mond az északi körülmények között.

Хэпель, Й., Почитание духов и дуальная система у угров (к проблеме евразийского тотемизма). Перевод и публикация Лукиной, Н. В. Издательство Томского университета, Томск. 2001. 108 о.

E tanulmány fordítása jól illeszkedik Lukina munkásságának az utóbbi években következetesen megvalósított szakfordítói részébe. Sajnos azonban a magyar hivatkozásokban még mindig nincsenek ékezetes betűk, sőt a kiadványból az sem derül ki, hogy az eredeti mű mikor és hol jelent meg.

Хомляк, Л. Р., Арём-моньщем ел ки мӓнл... Если моя песня-сказка дальше пойдет... Фольклорное творчество Пелагеи Алексеевны Гришкиной из деревни Тугияны. ГУИПП «Полиграфист», Ханты-Мансийск. 2002. 207 о.

A Belojarszkiji Folklor Arhívum szövegközlés-sorozatának első, kétnyelvű kötete. Egyben az utolsó kiadvány, amelyet Schmidt Éva szerkesztett.

Иванова, В. С., О семантике чисел в духовной культуре обских угров. Издательство Томского университета, Томск. 2002. 36 о.

Kellő kritikával kihüvelyezhető az ob-ugrisztikai információ. A Szláv-Árja Védák c. „szakmunka” mint a kitekintés forrása többet árt, mint használ.

Лехтисало, Т., Мифология юрако-самоедов (ненцев). Перевод Лукиной, Н. В. Издательство Томского университета, Томск. 1998.

Ромбандеева, Е. И. (ред.), Материалы IV Югорских чтений. Сборник научных статей. Посвящается 10-летию Научно-исследовательского института обско-угорских народов. ГУИПП «Полиграфист», Ханты-Мансийск. 2001. 133 о.

A hanti-manszijszki kutatóintézet fennállásának 10. évfordulója alkalmából kiadott kötetben az intézet munkatársainak írásai szerepelnek.

Кравченко, О. (ред.), Мы – в финно-угорском мире. ГУИПП «Полиграфист», Ханты-Мансийск. 2001. 11 о.

Prospektus a finnugor népek nemzetközi szervezeteiről és rendezvényeiről, valamint a finnugor világ azon eseményeiről, amelyekre a Hanti-Manysi Autonóm Körzet területén került sor.

Харитонов, В. И. (ред.), Шаманский дар. К 80-летию доктора исторических наук Анны Васильевны Смоляк. Институт этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая РАН, Москва. 2000. (Этнологические исследования по шаманству и иным традиционным верованиям и практикам. Т. 6)

Az Anna Szmoljak tiszteletére megjelentetett orosz és angol nyelvű kötet tanulmányainak túlnyomó része hosszúságú és körültekintő terepmunka alapján jut jól megalapozott következtetésekre a sámán személyiségéről, sorsáról, feladatairól, kapcsolatairól.

Сязи, А. М., Орнамент и вещь в культуре хантов Нижнего Приобья. Издательство Томского университета, Томск. 2000. 246 о.

A monográfia a legészakibb osztják csoportok díszítőművészetének első komoly összegzése. A szerző maga is hordozója a hagyományos kultúrának, s egyben a mai osztják értelmiség jelentős, iskolateremtő képviselője.

Смоляк, А. В., Шаман: личность, функции, мировоззрение (народы Нижнего Амура). Наука, Москва. 1991. 279 о.

Átfogó összehasonlító elemzés az alsó-amuri népek sámánizmusáról, amely számos közös vonást mutat az obi-ugor népek hitvilágával.

Успенская, С. С., Касум мув моньшат-путрат. Сказки-рассказы Земли

Казымской. Издательство Томского университета, Томск. 2002. 289 о.

A kétnyelvű – osztják és orosz – kötetben a hanti nyelvű szövegeket Schmidt Éva szerkesztette.

Szépirodalom, irodalomtudomány

Арт. Республиканский литературно-публицистический, историко-культурологический, художественный журнал. № 2002/1, 2. Сыктывкар. 2002.

A komiföldi folyóirat ezúttal is megörvendezteti az olvasót magas színvonalú szépirodalmi alkotásaival, esszéivel, kritikáival.

Ўвты сый па ўвты сый. Тәм путрәт хәнты ясаңа тулмаштәсәң Валентина Соловар па Каталин Надь. Научно-издательский центр «Сибирский хронограф», Новосибирск. 2001. 70 о.

Örkény István, Móra Ferenc, Móricz Zsigmond, Nemes György, Hernádi Gyula és Déry Tibor egy-egy elbeszélése osztják nyelven Valentyina Szolovar és Nagy Katalin fordításában.

Вагатова, Мария, Ма арием, арием. Средне-Уральское книжное издательство, Екатеринбург. 2001. 201 о.

A költőnő legújabb osztják nyelvű kötete verseket, regéket, meséket tartalmaz. Az illusztrátor: Gennagyij Rajsev.

Вэлла, Юрий, Белые крики. Книга о вечном. ОАО «Сургутнефтегаз», РИИЦ «Нефть Приобья», Сургут. 2000. 167 о.

Az erdei nyenyec költő orosz nyelvű versei filozofikus hangvételű prózával váltakoznak.

Képző- és iparművészet

Кореняко, В. А., Искусство народов Центральной Азии и звериный стиль. Издательская фирма «Восточная литература» РАН, Москва. 2002. 326 о.

Rendkívül gazdag összehasonlító elemzés az i. e. I. évezred szibériai szkítáinak és a 19–20. századi közép-ázsiai nomádoknak a művészetében jelentkező állatstílusról. Az eredmény: elviekben új hipotézis az ősi nomád művészet eredetéről, a szibériai és a permi állatstílusról.

Костина, Н. В., Золотая береста народного мастера Михаила Степановича Кочева. Каталог произведений из фондов Национальной галереи РК, Национального музея РК, литературно-театрального музея им. Н. М. Дьяконова. Сыктывкар. 2002. 13 о.

Лазарева, Л. Г., Геннадий Райшев: диалог со зрителем. Беседы в мастер-

ской художника. Часть 1: Экспозиция »Страна Югория«. ГУИПП »Полиграфист«, Ханты-Мансийск. 2001. 97 о.

Лазарева, Л. Г., Геннадий Райшев: диалог со зрителем. Беседы в мастерской художника. Часть 2: Экспозиция »Грани творчества«. Экспозиция »Зеленая вселенная«. ГУИПП »Полиграфист«, Ханты-Мансийск. 2001. 114 о.

A Gennagyij Rajsev osztják festőművészről szóló két kötet írója beszélgetős formában vezet végig a címekben jelzett kiállításokon, s számos olyan kérdést tesz föl a festőnek, amelynek a megvilágítása megkönnyíti ennek a rendkívüli életműnek az értelmezését. A különlegesen gazdagon illusztrált kötetek hasznosak, szépek, öröm kézbe venni őket.

CD

Ханты-Мансийский автономный округ. 70-летию округа посвящается.

Осени хрустальное дыхание. Арыс зев нин кӧдзыд лола. The crystal breath of autumn. Коми песни в исполнении Лидии Логиновой и Петра Шучалина.

Bibliográfia

Белобородов, В. К. – Пуртова, Т. В., Обь-Иртышский Север в западно-сибирской и уральской периодике. 1857–1944 гг. Библиографический указатель. Издательство Ю. Мандрики, Тюмень. 2000. 400 о.

A bibliográfiai mutató az első kísérlet arra, hogy összegyűjtse és rendszerezze az uráli régió sajtójában megjelent publikációkat, amelyek Jugriával foglalkoztak. A tematikus rend szerinti fejezeteken belül időrendben találni az adatokat. A kötet kezelését több mutató is könnyíti.

Волдина, Т. В. (ред.), Ученые обско-угорских народов. Библиографический справочник. ГУИПП »Полиграфист«, Ханты-Мансийск. 2001. 291 о.

Az Obi-Ugor Népek Kutatóintézete fennállásának 10. évfordulójára kiadott kötet a tudományos fokozattal rendelkező vagy védés előtt álló nyugat-szibériai tudósok pályafutását rajzolja fel, és publikációs jegyzéket is közöl.

Волженина, С. Ю. – Павлова, О. М. (сост.), Ханты-Мансийск 1637–1999. Город в лицах, датах и фактах. Библиографический указатель. Издательство Ю.Мандрики, Тюмень. 2000. 480 о.

A városörténeti bibliográfia fejezeteinek többségét a tájékozódást segítő magvas bevezető egészíti ki. A „Számok és tények” c. függelék krónikaszerűen ismerteti a körzet központjának történetét.

Térképek, atlaszok

Атлас автомобильных дорог России. Урал. Курганская область, Свердловская область, Тюменская область, Челябинская область, Ханты-Мансийский автономный округ. – Изд-во Астрель, Балашиха. 2002. 16 о.

Az autótatlasz léptéke 1 : 2 500 000. Domborzati információt egyáltalán nem tartalmaz, holott az Urál esetében ez talán nem mellékes. A hiányt némileg ellensúlyozza, hogy minden szelvényen egyszerre látni az Urál mindkét oldalának folyóit és településeit. Meg persze az utakat.

Данилов, Д. – Клоков, В. – Тырин, С., История России с древнейших времен до начала XVI века. Атлас. Аст-пресс, Москва. 2001. 24 о.

Néhány térképszelvény címe: Észak-Eurázsia őslakosai; Észak-Eurázsia a népvándorlás korában; A régi Rusz nemzetközi kapcsolatai stb.

Пермская область. Коми-Пермяцкий автономный округ. Общегеографический региональный атлас. ВТУ ГШ, Москва. 2000. 127 о.

A lapok többségének léptéke 1 : 200 000, Perm városáé 1 : 50 000, Kudimkaré 1 : 20 000.

Jog, jogtörténet, politika

Филипенко, А., Сырневая база нефтедобычи и недропользования в Ханты-Мансийском автономном округе. Издательский дом «ПАКРУС». Екатеринбург. 2001. 143 о.

Кряжков, В. А. (сост.), Статус малочисленных народов России. Правовые акты и документы. Издательство «Юридическая литература», Администрация Президента Российской Федерации, Москва. 1994. 488 о.

A kötet összeállítója a jogtudományok doktora, professzor. Válogatása nemzetközi dokumentumokkal kezdődik, ezt a föderális érvényű dokumentumszövegek követik. A III. fejezetben a regionális törvényalkotás dokumentumaiból nyújt bő válogatást, végül más államok dokumentumai következnek, elsősorban a területi és egyéni autonómia témakörében.

Кряжков, В. А. (сост.), Статус малочисленных народов России. Правовые акты. Юринформцентр, Москва. 1999. 397 о.

A könyv legkorábbi dokumentuma egy 1822-es cári rendelet részlete a „másfajta” jogállásáról, ezt a szovjet korszak első évtizedének néhány törvénye és törvényerejű rendelete követi. A II. fejezet nemzetközi érvényű dokumentumokat tartalmaz, a III-ban az utóbbi évtized föderális érvényű törvény-szövegeivel ismerkedhetünk. Ezt néhány szerződés és megállapodás követi a 90-es évekből. A gyűjteményt a regionális érvényű dokumentumokból összeállított válogatás zárja.

Патрикеев, Н. Б., Комсомол Северо-Западной Сибири. Очерк истории. Книга I. В вихрях времени (1918 – 1945 гг.). Ханты-Мансийское региональное отделение Петровской Академии наук и искусств, Ханты-Мансийский окружной институт повышения квалификации и развития регионального образования, ГУИПП «Полиграфист», Ханты-Мансийск. 1998. 228 о.

Érdekes szembenézési kísérlet a korábbi évtizedek ifjúsági mozgalmával. A jeles helytörténetész-újságíró elsősorban a közelmúltban hozzáférhetővé vált levéltári dokumentumanyag bevonásával tud újat mondani.

Vándor Anna

Cser András: A történeti nyelvészet alapvonalai

Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba, 2000. 113 o.

Cser András olyan fontos tankönyvet adott az egyetemi hallgatók kezébe, amely merőben eltér az ezidáig a magyar piacon található hasonló témájú bevezetésektől. Míg azok a nyelvváltozás elméleti kérdései köré (Benkő), vagy a történeti nyelvészet és annak módszerei története köré (Bynon) szerveződnek, Cser tankönyvének központi kérdése a nyelvváltozás belső mechanizmusai.

A könyv gerincét képező első rész bevezetésében maga a szerző azt írja: azt fogjuk áttekinteni, hogy a nyelvi változások – mint kizárólag nyelvi jelenségek – hogyan írhatók le, hogyan rendszerezhetők, mi módon hozhatók összefüggésbe a nyelv szerkezetéről alkotott ismereteinkkel, és milyen általános törvényszerűségek ismerhetők föl bennük (24). Könyvében ugyanis a szerző nem nagyon foglalkozik a nyelvváltozás általános kérdéseivel, vagy a tudomány történetével, sokkal inkább a nyelvváltozás konkrét eseteivel: ezekről felállít egy széleskörű tipológiát, és mindegyikkel kapcsolatban ismerteti a ma elfogadottnak tartott tudományos magyarázatot. Természetesen nem arról van szó, hogy a könyvből hiányoznának az elméleti alapok: maga a változások tipizálása sem lenne lehetséges elméleti keret hiányában, a történeti magyarázatoknak pedig nem volna értelmük. Csakhogy az elmélet, amely a könyvben megjelenik, nem a nyelvváltozás elmélete, hanem többnyire az általános nyelvelmélet, amelyen a fonológia, a morfológia, a szintaxis és a szemantika alapul.

Hogy ez azért van-e, mert Cser András elfogadja, hogy a nyelvváltozásnak nincs elmélete, és csak általában a nyelvről, a nyelv működéséről lehet elméletet alkotni, vagy csak azért, mert a szűkre szabott keretek között ezeknek a kérdé-

seknek a tárgyalására nem jutott hely, nem tudjuk. De bár sajnálhatjuk, hogy a könyv felhasználói nem fogják megtudni, hogy a tudósok között vita van arról, hogy hogyan terjednek a hangváltozások (hogy mi a hangtörvények lényege), vagy hogy mi a gyermekek nyelvelsajátításának szerepe a nyelvváltozásban, azért mégis nagyon kell örülnünk annak, hogy olyan kézikönyv kerül a hallgatók kezébe, amelyből egységes képet kaphatnak mindazokról a jelenségekről, amelyekkel az egyes filológiák tanulmányozása közben szoktak találkozni. Így ez a könyv egy megbízható rendszerező keretet biztosít, melynek segítségével az általában inkább a tényekre összpontosító nyelvtörténettanítás sokkal szilárdabb alapokra építheti majd tudásanyagát.

A könyv három részből áll, mégpedig egy bevezető részből és két fő részből. A bevezető részben (7–23) az olvasó megtudja, hogy mivel dolgozik a történeti nyelvészet, mit kell érteni nyelvrokonságon, hogyan modellezhető a genetikus rokonsági kapcsolatok, és melyek az alapnyelv rekonstrukciójának a módszerei.

Az első rész (A nyelvi változások modellezése) a legterjedelmesebb (24–82). Külön-külön tárgyalja a hangtani, a morfológiai, a szintaktikai és a jelentésbeli változásokat. A hangtani változásokról szóló fejezetben (25–44) a hangsúly a hangváltozás fonológiai vonatkozásaira esik, főleg a strukturalista megközelítés szerint, melynek legfontosabb nézeteit a szerző szépen és világosan tárgyalja. Nagyon okosan van felépítve a morfológiai változásokról szóló fejezet is (45–57), amely nemcsak a hagyományos analógiaelméleten alapszik, hanem a modern morfológiai elméletekkel összhangban nagy figyelemmel tárgyalja a morfológiának a fonológiával és a szintaxissal való kapcsolatát is. A szintaktikai változásokról szóló fejezet (58–77) erősen Alice Harris és Lyle Campbell *Historical Syntax in Cross-linguistic Perspective* című könyvére támaszkodik, amely eklektikus elméleti megközelítése mellett inkább a változás fenomenológiájára teszi a hangsúlyt, így – könyvének általános beállítottságával összhangban – Cser András is a szintaktikai változás fő típusait mutatja be bőséges példaanyaggal. Az első részt a jelentésváltozást tárgyaló fejezet (78–82) zárja, amelyben a szerző röviden bemutatja a kérdés néhány hagyományos megközelítését.

A második rész (83–110, számos ábrával és térképpel) a dialektológiával és a szociolingvisztikával foglalkozik, különös tekintettel a nyelvjárás definíciójára és a nyelv földrajzi és szociolingvisztikai adatok nyelvtörténeti értelmezésére, felhasználására.

Cser András fogalmazása mindig szakszerű és világos, bár könyve valószínűleg túl nehéz olvasmánynak bizonyul majd a legtöbb egyetemi hallgató számára, mivel olyan általános nyelvészeti fogalmaknak az elmélyített ismeretét feltételezi, amellyel csak az általános/elméleti nyelvészet szakok hallgatói rendelkeznek. Megfelelő tanári vezetés mellett azonban a tankönyv kiválóan használható, sőt nélkülözhetetlen minden olyan szakon, amelyen komoly történeti

nyelvészeti oktatás folyik. És bizonyosan ez is volt a szerző szándéka, hiszen nemcsak a magyarból, hanem a legkülönbözőbb nyelvekből igyekezett példákat válogatni.

Következzék most néhány részletesebb kritikai észrevétel (oldalszámok szerint).

20: a (12) ábra pontatlan a családfamoddellen belül, mert azt a nézetet sugallja, hogy a latin és a proto-germán egyformán viszonyulnak a proto-indoeurópaihoz, pedig a latin és a proto-indoeurópai között ott van az itáliai nyelvek csoportja.

30: a portugál *fogo* -g-jének standard kiejtése [ɣ], mint a spanyolban.

43: a (27) szabály második része téves, ugyanis a románban a nem veláris mássalhangzók palatalizációjának kiváltója nem akármilyen *i* vagy *e*, hanem kizárólag a többes szám *-i* jele és a 2. személy *-i* ragja: *pierduți*, de *pierdute* (*pierdut-* alapján), *auzi*, de *aude* (*aud-* alapján).

43: a (28) zöngetlenedési szabály alapvetően helyes, de más szabályok közrejátszása miatt az adott példa rossz: a német *regnet*-ben levő *-g*-nek standard kiejtése ugyanis [g], nem [k] (DUDEN Aussprachwörterbuch. Dudenverlag, Mannheim, 2000: 84).

45 és következők: a morfológiai változásról szóló fejezetben hiányolni lehetne a proporcionális analógia (vagy analógiás kiterjesztés) tárgyalását, vagyis azon analógiás folyamatokét, amelyek ragozási mintákat terjesztenek más paradigmákra (pl. kései latin *monui* : *potui* = *monebam* : *x* → *x* = *potebam* a klasszikus *poteram* helyett).

46: a kései latinban a szóvégi *-s* a legtöbb területen nem esik ki (sőt, nincs olyan újlatin nyelv, amelyben valamilyen formában a szóvégi *-s*-eknek egy része ne maradt volna fenn); nem bármelyik *i*-ből, hanem csak a rövid *i*-ből lesz a (legtöbb) újlatin nyelvben *e*; pontosabb lett volna azt mondani, hogy a 2. és a 4. névszóragozáshoz tartozó főnevek és melléknevek végződése egyaránt *-u* (nem *-o*) lett, ahogyan bizonyítják a metafonetikus eredmények több újlatin területen; a 3.-hoz tartozóké pedig nem mindig *-e*, hanem *-u(s)* is lehetett (pl. *corpus*; az ilyen főnév átkerült aztán a 2. ragozásba); túlzásnak tűnik azt mondani, hogy a semleges nem és a hímnem egybeolvadása az egyes számban pusztán hangváltásoknak volt köszönhető, hiszen azokon a területeken, amelyeken nem esik ki a szóvégi *-s*, a különbségnek meg kellett volna maradnia.

47: nem igaz, hogy a kései latinban... a hímnem és a semleges nem különbségével párhuzamosan eltűnt az alany- és tárgyeset különbsége is: az alany- és tárgyeset különbsége tovább él az ófranciában és az óprovanszáiban, és biztosra vehetjük, hogy ennél nagyobb területen is jóval túlélte a neutrum mint grammatikai nem korai eltűnését; és a modern újlatin nyelvekről sem mondható el, hogy az esetrendszer... egyedüli nyomai a névmásoknál található meg, hiszen a románban még van esetragozás a főnévnél is, a determinánsoknál is.

49: az olasz *orecchio* magyarzatánál nem szükséges a vulgáris latinra vissza-

menni, mivel valószínűleg egy belső fejleményről van szó *orecchia* alapján, amely szintén létezik az olaszban (egyébként, azon nyelvek alapján, amelyek megkülönböztetik az *o* és az *au* fejleményeit, az újlatin alakok ősénekegy **oricla* alakot kell feltételeznünk a klasszikus *auricula* helyett).

50: az ófrancia *aim-* kiejtése [ejm] volt (a nazalizációtól eltekintve).

51: az *amour* példája nem túl szerencsés, mert a szó valószínűleg provanszál jövevényszó a franciában.

55: a francia klitikus alanyi személyes névmások tárgyalásában talán óvatosabb lenne azt mondani, hogy úton vannak afelé, hogy inflexió prefixumokká váljanak; nem lehet ugyanis azt mondani, hogy már azokká váltak, mert (legalábbis a standard franciában) komplementáris disztribúcióban vannak a lexikális alanyokkal (a személyragok megjelenése ellenben kötelező, függetlenül az alany kifejezésétől), és pozíciójuk nem rögzített (az ige után is lehetnek, nemcsak az ige előtt) [de a 56. oldalon a szerző árnyaltabban fogalmaz].

62: az észt participiális szerkezetek kiterjedésével kapcsolatos modell nincs alátámasztva az előző fejtegetésekben, amelyekben nem esett szó az élő és élettelen alanyok közötti különbségről.

63: a francia *est-ce que* szerkezet születése helyesen van felvázolva, de egy kis zavart kelt az, hogy amikor a szerző azt állítja, hogy a 16. században elterjedté vált a *ce* névmás hozzáadása a főmondatához, és példát is hoz érte, nem jegyzi meg, hogy ez a *ce* már szerepelt az (57), 15. századi példában is (*esse = est-ce*).

65 /szöveg a (61) példa után/: „az alárendelt ige állítmánya” helyesen: az alárendelt tagmondat állítmánya.

68 és 71: Gildea (1992), Greenberg (1963), Lehmann (1973), Vennemann (1973, 1974) mind hiányzik a Hivatkozások listájából.

69: az alárendelő szerkezetek kialakulására szép példa lett volna az indoeurópai vonatkozó mondatok esete (P. Kiparsky: Indo-European origins of Germanic syntax. In: Clause Structure and Language Change, ed. by A. Battye and I. Roberts, 140-169. Oxford University Press, New York. 1995).

73: a fej és módosító egymás mellé rendezéséről szóló rész nem nagyon világos: a fejtegetést nem lehet megérteni, mert nincs kimondva, hogy az összetett igealakoknál melyik rész a fej, és melyik a módosító; hogy a németben és az angolban melyik az általános szórendi típus, és főleg, hogy a ragozott igealak egy előző változás következtében került a mondat elejére (76) (ezért a latin példában a ragozott igealakot jobb lett volna a mondat végére rakni).

76: az olyan magyarázatok mellett, amelyek a Wackernagel pozícióval magyarázzák azt a szórendi változást, amely az SOV szórendről a V2 szórendre vezet, léteznek alternatív magyarázatok, amelyek a minden indoeurópai nyelvben található jelölt VSO szórend kiterjesztésén alapszanak (pl. Lenerz, J.,

Diachronic syntax: Verb position and COMP in German. In: Toman, J. /ed./, *Studies in German Grammar*. Foris, Dordrecht. 1984. 103–132).

76: a szerb klitikumok elhelyezési szabálya pontatlan, mert a klitikumok nemcsak az első hangsúlyos elem után lehetnek, hanem (mint a szlovénban) az első szintaktikai összetevő után is (Browne, W., *Serbo-Croatian Enclitics for English-speaking Learners*. In: *Kontrastivna analiza engleskog i hrvatskog ili srpskog jezika I*. Institut za lingvistiku Filozofskog fakulteta, Zagreb. 1975. 105–134).

79: tulajdonságról a tulajdonság hordozójára az olasz *doge* 'dórze' > *dús* esetében: helyesen: a tulajdonság hordozójáról a tulajdonságra...

87: túlzásnak tűnik azt állítani, hogy az olasz irodalmi nyelv kialakításában... oroszlánrésze volt Danténak: a folyamat igazából csak két századdal később indul meg.

88: rosszul választott példa az, amely az olasz-francia határ mentén... beszélt... olasz és francia nyelvjárásokat veszi alapul, mert a határ mindkét oldalán francia (és okszitán) nyelvjárásokat beszélnek (azon kívül az érintett olasz terület egy részében a francia is hivatalos nyelv).

91: Edmont, a francia nyelv atlasz adatgyűjtője, tényleg egy zöldségkereskedés tulajdonosa volt, de a nyelvészet szempontjából talán nem ez az érdekes (Kafka is egy biztosítótársaság alkalmazottja volt), inkább az, hogy nagyon tehetséges dilettáns dialektuskutató volt, és ezzel hívta fel magára Gilliéron figyelmét.

91: Jaberg és Jud adatgyűjtői nem alkalmazták a közvetett kérdések módszerét (lehetetlen lett volna egy 2000 tételes kérdőívvel); a módszert először Gustav Weigand használta egy 114 tételes kérdőívvel az első román nyelvi atlasz (1909) készítésekor (M. Cortelazzo, *Avviamento critico allo studio della dialettologia italiana. I: Problemi e metodi*. Pacini, Pisa. 1969. 165. jegyzet).

Ha ez a lista hosszúra sikerült is, ez nem érinti a könyv érdemeit: azzal a szándékkal született, hogy ha lesz második kiadása, még jobb lehessen, mint amilyen már most.

Giampaolo Salvi

Areális tipológiai megjegyzések J. H. Greenberg könyvéről

The Indo-European and its Closest Relatives.

The Eurasiatic Language Family. Vol. 1. Grammar.

Stanford University Press, Stanford, California. 2000. 326 o.

A szerző megközelítéséről. A múlt évben elhunyt szerző műve már 1995-ben hozzáférhető volt a Stanford University Press akkor még előzetes kiadványaként, amely végleges, gyakorlatilag változatlan formában 2000-ben jelent meg. Az utóbbi öt évben a szerző a második kötetten dolgozott, amely a szókincset elemezte. Az eurázsiai nagycsalád vagy nagycsoport (stock) a következő nyelvcsaládokat, illetőleg izolált nyelveket foglalja magában: indoeurópai (IE), uráli (UR), jukagir (Ju), altaji csoport (Alt), eszkimo-aleut, csukcs, gilják, amelyekhez lazábban járul a koreai, japán és ajnu. Az én areális-tipológiai nézőpontomból az IE alkotja a nyugati láncszemet, tovább keletre haladva találjuk az urálit és altajit a jukagirral, amelynek pontos helyzete problematikus, hozzájuk északon járul a csukcs és eszkimo-aleut, délen a koreai, japán ajnu és az elszigetelt gilják. Ezen nyelvek csoportonkénti viszonyítása nem új keletű. Számomra az EA csak nyelvlánc, amely többé-kevésbé kapcsolatos csoportokból áll. A nagycsalád terminus akkor lesz elfogadható, ha a második kötet is megjelenik, és a két kötet bizonyító erejű lesz. Ekkor a két eurázsiai kötet olyan szerepet tölthet be, mint a szerzőnek az afrikai nyelvek osztályzásáról írt munkája (Greenberg 1963), amely a kezdeti ellenkezés vagy szkepticizmus után, ami érthető volt, másfél-két évezed alatt referenciális keretként került elfogadásra. Greenbergnek az amerikai indián nyelvekről írt monográfiáját (Greenberg 1987) viszont a szakemberek nem tekintik annak, de ez a szerzőt „afrikai” tapasztalata után nem ingatta meg. Az EA kötet címében szerepel a nagycsalád, bár használja a nagycsoport (stock) terminust is, de csak a nyelvek kijelölésére. A nagycsalád egy viszonylag jól körülhatárolható nyelvcsoportha akkor alkalmazható, ha ezt a fonológiai rendszer bizonyos areális jellegzetessége (pl. magánhangzó harmónia), a nyelvtani rendszer magvát alkotó elemek egyezése és a közös szókincs igazolja. Greenberg az EA esetén „megelőlegezte” a terminus használatát, ahogy Bopp tette az indoeurópaival. A szerző ebben a kötetben nem foglalkozik módszertani kérdésekkel. Más írásaiban (Greenberg 1987, 1995) azonban többször hivatkozik a tizenkilencedik századi indoeuropaisztikára, mint tudomány-módszertani és történeti előzményre. Ez bizonyos fonetikai egyezéseket biztosítottak véve, a régi nyelvek nyelvtani elemeinek egybevetésével indult. Ezt követte az etimológiai kutatás (kiemelkedő képviselője Pott), amelynek eredményeként jelentős szókincs állt össze. A történeti fonológia erre támaszkodott, egyszer-

mind meg is szűrte. Végül Schleicher és a neogrammatikusok rekonstruálni tudták az alapnyelvet, kijelölték a leánnyelvek felé vezető fonetikai, alaktani és mondattani változásokat.

Greenberg csak az első két lépést szándékozik megtenni. Az eddigi irodalmat figyelembe véve, tételez bizonyos nagycsoportokat, nagycsaládokat. Elemzi a fonológiai jellemzőket és a nyelvtani elemeket. Tudja, hogy ezzel csak egy valószínű és viszonylagos egységet jelölt ki, de a további már másokra vár: ellenőrizni az adatokat, összekapcsolni a nagycsaládról (használjuk ezt a terminust) tett megállapításokat az alapul szolgáló nyelvcsaládok rendszereivel. Ahogy én látom, a nagycsalád szokásos értelemben vett rekonstruálása nem is szerepel feladatként, föltehetően a nagy időbeli távolság miatt. Középpontban a klasszifikáció áll. Így a „család” terminust nem a szokásos értelemben használja. Én meg is kérdeztem tőle, akkor miért teszi. Válaszának lényege az volt, hogy az egységet alkotó nyelvek kapcsolata nagyobb, mint szokásos az areálokban és ezt genetikus terminussal jobban lehet érzékeltetni. Szerintem remélte, hogy a genetikus és areális komparatívistika közelebb hozza majd a tételezett nagycsaládot a valós nagycsaládhoz, tehát valamilyen formában további módszertani lépéseket eredményez egy sajátos genetikus egység kidolgozása felé.

De nézzük mindezt az alapnyelvek vizsgálatának jelenlegi kontextusában, amely számára Greenberg megelőlegez bizonyos feladatokat. Jelenleg a nyelvcsaládok vizsgálata világszerte feszegeti az alapnyelv előtti állapot rekonstruálását, legtávolabb ebben az indoeuropaisztika jutott, de napirendben van az uralisztikában is (Janhunen 2000). A megelőző változás vizsgálata egy teljesen vagy részben más típusú nyelvállapot felé vezet, sőt oda el is jutott. Nevezük ezt ősnyelvnek, ne előnyelvnek mint az indoeuropaisztikában, mert a magyar „ős” terminus korai nyelvet, történelmet, művészetet, vallást jelöl, olyat, amely rekonstruálható a szokásos diakron apparátus továbbfejlesztésével, megújításával.

A kötetről. Az első fejezet (1–23) a nagycsaládokra vonatkozó kutatások eddigi történetéről szól: a nosztratikus hipotézisről (5–10), majd a bilaterális összehasonlításról (10–11), az altaji problémáról (11–17) és a japán, koreai és ajnu sajátos helyzetéről az EA-n belül. A második fejezet tárgyalja az EA összehasonlító fonológiájának néhány aspektusát (24–60). A harmadik fejezet „Az eurázsiai nyelvtani bizonyítékai” (61–239) alkotja a kötet zömét. Függelékben foglalkozik a szerző az ajnu mássalhangzó-váltakozással (241–277), ugyanis csak a kötet alaprészének lezárása után győződött meg arról, hogy ajnu is az EA nyelvei közé tartozik. A szövegen kisebb változásokat tehetett, de a bizonyítékok bemutatása már nem volt szervesen beilleszhető az alapszövegbe.

A fonetikai fejezet középpontjában a magánhangzó-illeszkedés áll (32–57). Az urálira vonatkozó megállapítások szórványosak (48). A szerző szerint az EA nyelveire a magasság szerint illeszkedés volt jellemző és valószínű, hogy, ezt

faringális retraktív harmónia előzte meg, a két harmónia nyelvrendszerbeli következményei hasonlóak. Az elsőségi harmónia a magassági harmóniát váltotta föl, de hogy hogyan ezzel a szerző nem foglalkozik, mert későbbi, csak egyes nyelvekre jellemző folyamat volt. Az uráli szempontjából viszont éppen a magassági típus elsőségivel való felváltása a lényeges, csak ez vezethet el a szerző megállapításához: az EA domináns magassági illeszkedéséhez. Ezt a problémát fogom én vizsgálni, körüljárni tipológiai szempontból a következő fejezetben.

Greenberg munkájának nyelvtani fejezete 72 grammatikai elemet vizsgál meg. Egy részük általánosan elterjedt volt, mások csak egyes nyelvcsoportokból mutathatók ki. A nyelvtani rész ismertetésében bemutatom a 72 elem közel felét, hivatkozva az urálin kívül az indoeurópai és altaji megfelelőkre. Az uráli és altaji nyelvtani részrendszereinek viszonyát Sinor munkája (1988) alapján is megvizsgálom.

1. A magánhangzó illeszkedés Észak Eurázsia nyelveiben

1.1. A magánhangzó-harmónia általános tipológiája és az EA

Bevezető megjegyzések. Greenberg egyik alapfeltevése, hogy az EA nagycsaládra magánhangzó-harmónia volt jellemző (a továbbiakban: harmónia vagy illeszkedés), ami az észak-eurázsiai nyelvek jelentős részében ma is megvan, az areál egyik jellemzője. Az illeszkedés típusai közül előfordul a faringális retraktív harmónia, amelyet a nyelvtörzs farinx felé mozdulása és neutrális helyzete közötti oppozíció hoz létre (RETR), ezen kívül a magassági (MH) és elölségi (EH) valamint kerek ségi (KH) illeszkedés. A RETR szemben áll a nyelvtörzs előremozdításával jellemezhető ATR harmóniával, amely a közép-afrikai areál sajátossága.

Az illeszkedés valamelyik típusa rekonstruálható az alapnyelvekre is kivéve az indo-európai. Azonban az IE-ban is megvolt a személy-, mutató- és kérdőnévmások magassági harmóniája, tehát ez az egész EA-ra rekonstruálható. Greenberg pontosított feltevése szerint (50–51, 53) az EA-ra a magassági harmónia volt jellemző: magasak az i , e_2 , u , nem magasak: e_2 , a , o . Feltehető, hogy ez az illeszkedés a RETR harmóniára megy vissza. A PU-ban, az elölségi harmónia a magasságiból alakult ki, a kerek ségi illeszkedés pedig ebből jött létre másodlagosan. A különböző harmóniák „együtt élnek” az altaji nyelvekben és az areál keleti nyelveiben. Greenberg feltevései a szerző széleskörű, elsősorban afrikánisztikai ismeretein alapulnak, ahol az illeszkedés másik nagy areálja található. Érvelését itt nem rekonstruálhatjuk, másutt már szóltunk róla (Dezső 1998–1999: 21–24). A fejezet jelentős részében a szerző – érthetően – az indoeurópai problémájával foglalkozik.

Az illeszkedés kérdéseit tárgyalja a magyar strukturális nyelvtan is (Nádasdy – Siptár 1994: 94–152). A szerzők megközelítésének elméleti alapja megtalálható a Goldsmith szerkesztette fonológiai kötetben, melyben magánhangzó harmóniával Hulst és Weijer által írt fejezet (1995: 495–534) foglalkozik. Ebben az elméleti kérdések kifejtése áll az előtérben: a terminusok (egyértékű vagy kétértékű rendszere), az alkalmazási terület (a morfológiai vagy fonológiai szó) és az illeszkedés típusai. Mindezek nélkülözhetetlenek egy részrendszer-tipológiában is, igazában csak a formalizálási technika teszi specifikussá a kérdéskör tárgyalását.

Az alábbiakban a harmónia vizsgálatában, mi előnyben részesítjük az egyértékű terminusokat, ha a típusokról van szó az EA-ban, a konkrét nyelvek elemzése során a kétértékű terminusok azonban hasznosabbak lehetnek.

Az ősnyelvektől az alapnyelvek felé változás és az alapnyelvek átalakulása során az illeszkedést nem elég önmagában vizsgálni. Például a PreU → PU változás során nőtt a szintetikus szó szerepe a fonetikai szó rovására, a szintetikus szó morféma állománya bővült: az etimongyök mellé képzők, jelek, ragok kerültek a szóba, amelyre kiterjedően volt az illeszkedés, így ennek alkalmazási területe bővült. Csökkent, ill. átalakult a fonetikai szó. Ez a folyamat az ősmagyarig folytatódott. Ezalatt változott a harmónia típusa is.

Hulst és Weijer (509–527) bemutatja a harmónia típusait: faringális RETR, ATTR, magassági vagy nyíltsági, előlségi vagy palatális és kerekégi vagy labiális. A szerzők is megállapítják, hogy szoros kapcsolat van a RETR és a magassági típus között. Bizonyos esetekben nem világos, hogy az adott nyelv melyikbe tartozik. A szerzők is konstatálják, a harmóniatípusok areális eloszlását. Az RTR egyik tipikus megnyilvánulása a tunguz nyelvekben található, amit a szerzők és Greenberg egyaránt bemutat. Úgy tűnik, vannak különbségek is a tipologizálásban, de erre nem térhetünk ki, mert ehhez az afrikai nyelvek elemzése is szükséges volna.

Az EA nyelveiben a RETR és MH bizonyos közös vonásokat mutat: (1) az *i* és, ha van az *y*, sohasem alacsony (nem-magas) hangrendű, (2) az *a* és *o* sohasem magas hangrendű, (3) ha van *y* hang, az *i* lehet neutrális, (4) az *e* lehet magas hangrendű, alacsony vagy mindkettő. A tipikus magassági rendszer az utóbbit mutatja: *i*, *e*₁, *u* és *e*₂, *a*, *o*. Ez átrendeződhet elsőségi típusúvá, amelyben a hangok elsősége lesz a rendező elv: *i*, *e*, és *u*, *o*, *a*. Az *ä* feltehető eredete az also *e*₂. A fonológiai változás fonetikai alapjai megvoltak az előző rendszerben, hiszen az *u* felső hátsó, az *o* hátsó középső hang stb. Gondoljunk arra, hogy két nyelv fonémarendszere igen hasonló lehet, de az egyikben van, a másikban nincs harmónia. Azon kívül egy nyelv elvesztheti illeszkedési rendszerét anélkül, hogy fonémarendszere radikálisan átalakulna. Ezen kívül vannak a harmónia szabályokkal szemben neutrális hangok, amelyek szerepet játszhatnak az átalakulásban.

Mielőtt a PreU és PU kérdéseire térnénk, foglaljuk össze a szóbajóhető változási lehetőségeket egy kalkulusban, amelyet röviden kommentálunk.

A tipológiai kalkulus. A típusváltozások felsorolása nem terjed ki minden típusra, teljességre nincs is szükség, bonyolítaná a kérdéskör tárgyalását. A kalkulus elemei a következők: $\emptyset$ (a harmónia hiánya), RETR, MH (magassági), EH (elsőségi) harmónia. Nem vesszük fel az areálra nem jellemző ATTR típust, a KH (kerekségi) pedig felehetően csak másodlagos, az EH-ből deriválható az areál nyelveiben.

1.1. $\emptyset \rightarrow \text{RETR}$	2.1. $\text{RETR} \rightarrow \emptyset$
1.2. $\emptyset \rightarrow \text{MH}$	2.2. $\text{RETR} \rightarrow \text{MH}$
1.3. $\emptyset \rightarrow \text{EH}$	2.3. $\text{RETR} \rightarrow \text{EH}$
3.1. $\text{MH} \rightarrow \emptyset$	4.1. $\text{EH} \rightarrow \emptyset$
3.2. $\text{MH} \rightarrow \text{RETR}$	4.2. $\text{EH} \rightarrow \text{MH}$
3.3. $\text{MH} \rightarrow \text{EH}$	4.3. $\text{EH} \rightarrow \text{RETR}$

A zérókezdetű változások (1.1.–1.3.) valamely harmónia kialakulást jelölik egy harmónia nélküli állapotból. A zéró végállapotú változások (2.1., 3.1. és 4.1.) az adott harmónia típus leépülését mutatják, ami elterjedt jelenség. A többi lehetőségek egyik típusból egy másikba való átmenetet jelzik. Az EH előzménye lehetett az MH (3.3.) vagy a RETR (2.3.) Greenberg szerint preferált az előző. Szerinte a MH előzménye a RETR volt (2.2.). Problematikus az areálon belül az $\text{MH} \rightarrow \text{RETR}$ (3.2.) változás, valamint az $\text{EH} \rightarrow \text{MH}$ (4.2.); valószínűtlen az $\text{EH} \rightarrow \text{RETR}$ (4.3.). Kérdéses, hogy az areálban fellelhető típusok közül, nincse sajátos helyzete az RETR-nek, ahhoz hasonló, amelyet az SOV foglal el a szórendi tipológiában: gyakran fordul elő kiinduló típusként, de ritkán a változás eredményeként. A tipológiai kutatásnak ezekre a kérdésekre meg kell találni a választ. A kalkulus ehhez keret csupán, a megszorítások és tiltások alakítják ki a tényleges tipológiát. Ez a kalkulus csak az egyszerű változásokat mutatta be, emellett a változások láncával is számolni kell a típusok kialakulásában, átalakulásában és leépülésében, pl. a változás elindulhat a zéró állapotból és egy vagy néhány típusváltozás után a zérohoz térhet vissza.

1.2. Az uráli alapnyelv (PU) és a megelőző ősnyelv (PreU): a V_2 és a magánhangzó- harmónia

Az etimonvégi magánhangzó (V_2). A PU rekonstrukciója nem tipológiai, hanem genetikusszerű összehasonlító nyelvészeti feladat. A tipológia szerepe az interpretáció: a tipológiai lehetőség, valószínűség felmérése, avagy eddig fel nem merült, nem vizsgált alternatívák felvetése. A diakrón tipológia lényegéhez

tartozik a kétféle egybevetés összekapcsolása. Az ősnyelv esetén (PreU) a közvetlen rekonstrukció szerepe lényegesen csökken, nő a belső rekonstrukció és vele a tipológia részeseződése a vizsgálatban, értékelésben.

A PU rekonstrukciója – a kutatók egybehangzó véleménye szerint – az elsőégi harmónia dominanciáját mutatja. A különbségek a V_1 és V_2 viszonyában jelentkeznek két paraméter viszonylatában: egy vagy két szinten rekonstruálódik-e a V_2 , és neutralizálódhat-e a harmónia. Az UEW szerint a V_2 két szinten realizálódik és van neutrális hang: *ä*, *a* vs. *e*. Décsy (1990: 36–38) szerint csak az alsó szintű (*ä*, *a*) realizáció rendszerszerű, és a neutralizáció nem tételeződik. Nincsen olyan felfogás, de nem is plauzibilis, amely egyszintű realizációval és neutralizációval számolna.

Az UEW adatait elemezve, én feltételeztem egy a PU előtti, valószínűleg a PreU → PU átalakulás során végbement palatalizációt, ami a nyelvekben gyakori és az uráliiban plauzibilis a mássalhangzórendszer és a magán- és mássalhangzók etimonokban található viszonyát tekintve. Ennek Sammalahiti adatai sem mondanak ellent (Dezső 1998–9: 31–35). A palatalizációs folyamat következményeit vizsgálva fel kellett tételeznem, hogy az uráli korábbi állapotában *e* két variánsával kell számolni: elülső *é*, amelynek palatalizáló hatása volt és centrális *è* (a jelölés ad hoc), amely előtt nem volt palatalizáció. A magánhangzóilleszkedés során az *é* az elülső, az *è* a hátsó V_1 -hez igazodott volna. Eszerint az *e*-ként rekonstruált hangnak megelőzően két variánsa volt, de a két *e* egybeesése eredményeként az *e* neutrálissá vált. Ugyanott felvettem, hogy a V_2 a PU-t megelőzően a PreU-ban, megőrizte hangszínét és ezt a redukció előrehaladtával veszítette el; például: az *i* és *e* redukciója *é*-t adott, az *u* és *o* pedig *è*-t.

A lexikai etimonok szerkezetéről. A PU-t tekintve eléggé egyöntetű az a felfogás, hogy az etimonok és velük a nem képzett, nem ragozott szavak végén egy magánhangzó állt, tehát a tövek struktúrája zömmel CVCV vagy CVCCV volt. Plauzibilis az a feltevés is, hogy a CVCCV egy régebbi CVCVCV szerkezetre vezethető vissza. Ennek megfelelően egy korábbi rendszerben (PreU) a CVCV(CV) struktúra volt a domináns. A második magánhangzónak (V_2) harmadfokú hangsúlya volt és az első helyen álló elsőfokú hangsúlyozású V_1 és a következő másodfokú hangsúlyú V_3 között ki kellett esnie. Az első helyen álló magánhangzó hangsúlyozása megfelel más EA alapnyelvek hangsúly típusának. A PreIE-ban ugyanez volt a helyzet (jelölése CéC, és CéCC) mindaddig, amíg a szóhangsúly nem vált szabadabbá és nem kerülhetett a második magánhangzóra is. Ez az első V_1 redukcióját eredményezte és elindította az ablaut folyamatát. A hangsúly típusának megőrzése, ill. megváltozása a szintetikus szóalkotás és a grammatikai elemeknek a szóba való bekapcsolódása során ment végbe. A zárt szótagokban érvényesült a növekvő szonoritás elve, amely szabályozta az etimonok strukturálódását az indoeurópaiban, de érvényesülni kezdett, majd jelen-

tősen előrehaladt az uráli és finnugor alapnyelvekben is (vö. Bakró-Nagy 1992 az urálról, Dezső 1998–99 az uráli és indoeurópai egybevetéséről).

Tipológiaiilag lehetséges, hogy az etimon végén álló magánhangzó nem tartozott az etimonhoz, csak könnyebb ejtést segítő, ún. eufonikus szerepe lett volna. A dravida alapnyelvben a zöngétlen zárhangok után *i*, *u*, *a* járult a tőhöz, lehetővé téve a növekvő szonoritás érvényesülését és további mássalhangzó morfémák csatlakozását.

Bármelyik szószerkezeti típust tételezzük fel egy korai nyelvállapotban (tehát CVCV vagy CVC(+V)) a magánhangzó-illeszkedés elősegítette a szintetikus szavak alakulását. Kötött szóeleji hangsúly esetén a szóegység kialakításában az illeszkedés igen jó szolgálatot tett, főleg ha a szóépítésben az agglutináló elv érvényesült. Lehetséges, hogy az indoeurópaiban a változó szóhangsúly és vele a szó valamely elemének rendezett szabályokat követő kiemelése (apofónia) hasonló szerepet töltött be, beépülve a szóképzés, szóalkotás rendszerébe.

A morfémák sorrendje és feltehetően a szavak rendje a szókapcsolatokban és a mondatban viszont hozzásegít az egyes elemek funkciójának azonosításához. Például az a tény, hogy a képző az etimon gyök után következik, az állítmány a mondat végén áll, és szokásosan egyik sem hangsúlyos, elősegíti azonosításukat a szóban vagy a mondatban.

A szóképzés egyik első fokának tételezik fel a CVCV szerkezetű etimonok bővülését egy újabb CV elemmel. Én úgy találtam, hogy ezek szerepe nem felel meg sem az akkuzatív nyelvek szóképzési rendszerének, sem az osztálynyelvek ettől eltérő képzésmódjának, amelyben az osztályelemeknek szóképzési funkciójuk is van. Sajnos a szóképzés tipológiai rendszereiről és főleg kialakulásáról még igen keveset tudunk. Az viszont megállapítható, hogy az uráliiban a harmadik CV illeszkedett az első szótaghoz és feltehetően a később kiesett másodikhoz is. Az uráli alapnyelvben a CVCV és CVC(V)CV etimonok már a szókincs alap-elemeiként jelentkeznek. Egy tipológiai alapozottságú kalkulus segítségével viszonylag egyszerűen megállapítható, milyen morfémakategóriák (képzők, jelek, ragok) járulhattak a gyök-etimonhoz és hogyan alakulhattak át fonetikus szavakból morfológiai szavakká. Ez azonban már a genetikus rekonstrukció feladata.

Eddig az illeszkedésről, mint a szintetikus szót egyesítő tényezőről volt szó, de volt és van neki elválasztó szerepe is, mint ezt jól tudjuk a magyarból: elkülöníti a morfológiai szót a fonetikai szótól, amelyet a hangsúly egyesít. A szeparálás egyúttal azonosító tényező is: a fonetikai szóegységen belül jelzi bizonyos elemek funkcióját (pl. névutókét).

A magánhangzó-illeszkedés és a lexikon

Az UEW rekonstrukciós rendszerében az etimonvégi *e* hang állhat mind elülső, mind hátsó V_1 után. Ezen kívül a V_2 elég gyakran nem rekonstruálható.

Egy korábbi cikkemben (Dezső 1998–1999: 21–22), az UEW bizonyos számadatai alapján igyekeztem következtetni a bizonytalanokra. Érthetően a következtetések csak feltevések, helyenként spekulatívák lehettek, így csak további adatokkal együtt használhatók fel, amelyek lehetnek mind tipológiaiak, mind konkrét nyelvek. Sammalahti listája az UEW-nál jóval szűkebb, tehát statisztikai használatra kevésbé alkalmas, viszont nem kell a fenti problémákkal számolni, mert a V_2 realizációja meghatározott. Az EH itt világosan érvényesül, kivétel alig van. Tehát az EH aktív tényező volt az etimonok szerkesztésében. Ugyanakkor az etimonok egy része nem mond ellent a magassági harmóniának sem, amely nem aktív, egyszerűen az etimonok hangalakjából következik mintegy félszáz esetben (ami kb. 42%-ot tesz ki). Ezek közt van közel fél tucat (5) problematikus, kettős rekonstrukciójú etimon is. Egy tucatnyi etimonnak az UEW-ben más hangrendű etimon felel meg, de ez csak a lista további vizsgálata szempontjából lenne lényeges.

A pontos számoknak nincs jelentőségük, figyelembe veendő viszont, az, hogy egy harmóniaváltozás előtt, alatt és után vannak, illetőleg maradnak bőven olyan etimonok, amelyek követik a domináns aktív harmóniát, de már, vagy még megfelelnek egy másik harmóniatípus követelményeinek is. Ez azért különösen fontos, mert a két magánhangzós etimonú alapnyelvekben az illeszkedés mindenképpen kiterjed magára az etimorra, és hogy mennyire hat azon kívül, az már a szó szerkezetétől függ: milyen fokú a szintézis és milyen típusú, valamint hogy az adott szóban milyen szóképzési és grammatikai morféma-k vannak a lehetségesek közül, tehát van-e képző, jel, esetrag stb.

A genetikus komparatvizitika, még inkább az általános tipológia és fonológia elmélete távol van attól, hogy fel tudja tárni a különböző típusú harmóniák változásának útjait, módjait. Korábbi cikkemben igyekeztem hozzájárulni a szintek problematikájának tételezéséhez. Az ok az uráliban nyilvánvaló: a rekonstrukció operál mind egyszintű (*ä, a*), mind kétszintű (*i, y* és *ä, a* avagy *e* és *ä a*) etimovégi hangokkal. Itt figyelemre méltó a két szint tételezése, ami a magassági illeszkedés alapvető jellegzetessége. Ugyanakkor „természetes” következménye lehet a redukciónak is. A redukált rendszerek közül a minimális: *i, u, a*. Ez lehet általános fonológiai rendszer, amelyben más hang csak alternáns szinten fordul elő (ehhez hasonló a PreIE), de jelentkezik az etimont kiegészítő nem szerves rendszerként is a dravidában. A háromnál több magánhangzót tartalmazó rendszerek szinte mindegyike az *i, u, a* „háromszöget” bővíti ki, elhelyezve további hangot, ill. hangokat a háromszög vonalán, olykor középső helyzetben (Vallée, Boë, Schwartz 1997). A leggyakoribbak közé tartozik az öt elemű, *e-* és *o-*szerű hangokkal bővülő rendszer. Az említett munka rendszerei és statisztikai adatai a teljes magánhangzó állományra vonatkozna.

Elképzelhető, hogy a szóvégi magánhangzó redukciója követte az elsőségi illeszkedést, megőrizve a szintek közötti különbségtevésben a magassági harmónia „örökségét” (legkövetkezetesebben Sammalahti rendszerében). Ennek nem mond ellent az *e* eredetileg kettős realizációja sem, hiszen a hangsúlytalan *i* és *é* valamint *y* és *è* közötti hangtani különbség aligha lehetett jelentős. Az elsőségi harmónia markáns kifejezője az *ä* és *a* szembeállítása, amely jellemzi az egész rendszert mind a hangsúlyos, mind a hangsúlytalan pozícióban mindegyik rekonstrukcióban.

Nem szabad elfeledkezni arról, hogy a PU eredeti szókincsének csak kis részét lehetett rekonstruálni még az UEW-ben is. Természetesen elképzelhető, hogy a PFU és PSam szókincs őrzi a PU lexikon egy, talán nem is jelentéktelen részét. A mi szempontunkból számba veendő az a kérdés, hogy nem történt-e „természetes” szelekció egy esetleges magánhangzó illeszkedés típusváltozásának következményeképpen. Pontosítva, nem részesítette-e előnyben a nyelvhasználat az elsőségi harmóniának megfelelő etimonokat. Ezzel azonban túl messze mennénk a hipotézislépcsőkön.

Az etimonoktól a szavak szerkezete felé. Az illeszkedés alkalmazási területe az általános fonológia és tipológia egyik alapkérdése. Itt találkozik a harmónia típusok és a szó szerkezet tipológiája. Az illeszkedés a nyelvtani szóra terjed ki és nem a fonetikai szóegységre, amelybe további elemek is beletartozhatnak (adpozíciók, klitikumok). A nyelvek változása során megfigyelhető, hogyan alakul ki a fonetikai szóból (sőt azt megelőzően egy szó szerkezetből) az egyre növekvő nyelvtani szó, gondoljunk például a magyar –BE rag kialakulására. Ugyanakkor a fordított folyamat is végbemehet: a szintetikus szó leépül és analitikus szó jön létre. Ezeket a folyamatokat a morfológiai tipológia szintézis paraméterével kvantifikálta Greenberg. Skalička morfológiai típusaival sokkal pontosabbá tehető ezeknek a folyamatoknak az elemzése is, mint a múlt századbeli tipológia közkeletű fogalmaival. E két szerző tipológiája össze is kapcsolható (vö. Dezső 2000). A szintetikus szó létrejöhet agglutináló technikával (az uráliban, korai indoeurópaiban), ami megmaradhat (mint a magyarban) vagy inflektív típusúvá válhat (mint a késői indoeurópaiban).

A szintézis és analízis folyamatainak lényeges tényezője a sorrendiség, amely megnyilvánul a szintetikus vagy analitikus szó elemeiben, a szó szerkezetben, a mondatban a szavak rendjében. Mindehhez járulnak a hangsúly és hanglejtési viszonyok. Így kapcsolódik össze a komplex strukturálódási és sorrendiségi tipológia; így jutunk el a fonológiától a grammatikáig, de úgy, hogy változó formában mindkettő jelen van.

2. A grammatikai elemek

A kötet nagy részét alkotó grammatikai fejezetben Greenberg az uráli adatait minden eleménél tárgyalja. Itt csak az elemek bizonyos csoportjaira térhetek ki, megemlítve az uráli mellett az indoeurópai és az altaji csoport adatait is. A hivatkozás nem a lapszámmal, hanem az elemek sorszámával történik, Greenberg adatai mellett az UEW-re is hivatkozunk az uráli pontosítása végett. Az ismertetés további részében röviden szó lesz az elemek funkciójáról és strukturálódásáról. Erről a szerző az egyes elemeknél ír, de mi együttesen tárgyaljuk, egybevetve az urálit és altajit Sinor munkája (1988) alapján. Az indoeurópai eltérő strukturálódását másutt már tárgyaltuk (Dezső 1999), bemutatva az urálit is Hajdú (1981) és Décsy (1990) alapján.

2.1. Az EA és az uráli grammatikai elemei hivatkozással az indeurópaira és az altajira

Személyt jelölő, mutató és kérdő elemek

Az első személy M, K, N (1, 2, 3) legelterjedtebb eleme az M, főleg egyes számban, de nem-egyesben is előfordul változott formában. Az UEW két etimont rekonstruál (294–295), az egyes számnál hivatkozással a jukagir (Juk), az altaji csoport (Alt) és indoeurópai (IE), a többesnél a Juk és Alt adataira. Az EA második eleme a K, kevésbé elterjedt. Ha mind az M és K rekonstruálható, akkor közöttük aktív (M), nem-aktív, statív (K) vagy hasonló oppozíció áll fenn. Ez a helyzet az IE-ben. Helimzskij tételezett föl hasonlót az uráliban, amivel Greenberg egyetért. Az N elem sokkal ritkább, nem fordul elő az uráliban.

A második személy (4, 5, 6) jelölésére a T, S, N elemek használatosak. Legelterjedtebb a T. Az IE-ban megtalálható a statív alakokban, de előfordul a mongolban (Mong) is. Az UEW (539–540) megadja az egyes és többes alakokat, és hivatkozik az egyesben a Juk, Mong és IE, a többesben a Juk adataira. Az S elem nincs meg az uráliban, de megtalálható az IE, török (Tör) és Mong nyelvekben. A harmadik elem (N) nincs meg a nyugati nyelvekben Greenberg szerint.

Ha a személyt jelölő elemek névmási alakot öltenek, kiegészülhetnek egy G (7), azaz *k/g* formánssal az IE-ban, a csukcs csoportban és az aleutban. Helimzskijre hivatkozva Greenberg idesorolja a magyar személynévmás képzőt (pl. *téged*). A G általános alakként való megadása nem szerencsés. A szerző röviden hivatkozik a magyar formáns más származtatására is.

A harmadik személy jelölése diakrón szempontból összefonódik a mutató elemekkel, ami tipológiailag gyakori. Az EA-ban igen elterjedt az I-E (8), közelre mutat és feltehetőleg lehetett anafórikus funkciója is. Az IE-ben kettős alakú a mutató névmás, az Alt-ban az *i* található. Greenberg szerint

mindkét elem használatos a magyarban közelre mutató szerepben (*ez, itt*), de az UEW csak az *e* variánst rekonstruálja. A variánsok körüli vitákról Greenberg szól.

A másik mutató elempár az A–E (9). Az E is távolra mutató névmás, de kiemelő funkcióban járulhat más elemekhez is. Az UEW-ben (332) az *o-u* pár szerepel hivatkozással IE és török adatokra. Az EA további mutató eleme a K (10) nincs meg az uráliban, de a szerző szerint megvolt az IE-ban és Pokorny szótárában szerepel *e* és *o* kiegészítéssel. A T mutató elem (11) az EA minden ágában fellelhető magában vagy az S elemmel váltakozva. Az UEW két szócikkében szerepel a T elem: **tā* (**te ~ *ti*) (513–515) és **to* (526–528). Greenberg egyetért Majtinszkajával, aki rokonítja a névmási *t* elemet az accusativus ragjával. Az S mutató elem (12) ismert az IE-ben és harmadik személyű névmásként az uráliban (UEW 453–454).

Az EA következő személy és mutató elemei szerepelnek a PU-ban (összefoglalás): első személy M, (K), második T, harmadik S, amely az EA-ban demonstratívum. Az EA mutató elemei közül a PU-ban is megtalálható az E (közele), az A (távoli) és a T, amely elülső hangzóval közelre, hátsóval távolra mutat. A PU demonstratívumai közül nem mindegyik vezethető vissza az EA-ra. A diakrón tipológia szempontjából a mutató elemek bősége azért lényeges, mert közülük kerül ki a grammatikai viszonyokat jelölő elemek egy része is.

A kérdő elemek. Az EA-ra a következő kérdőelemek rekonstruálhatók: K, J, M, TA, N. A K (60) minden ágban megtalálható és személyre vonatkozik eltérően a J (61) és M (62) elemektől, amelyek nem személyre utalnak. Az IE-ban a K mindkét szerepben állhat. Az UEW rekonstruál egy **ke* (**ki*) variánspárt (140–141, ?U) és egy másikat **ku* (**ko*) (191–192), mindkét esetben hivatkozva a Juk, Alt és IE adataira. A PIE **je ~ *jo* vonatkozhat személyre és nem-személyre. A többi EA ágak adataiban az alaki kettősség elég jól tükrözi a kettős funkciót, és kifejezettebb a kérdő szerep. Az M elem (62) előfordul az IE-ban és rekonstruálható az urálira (UEW 296). A TA nincs meg az IE és UR alapnyelvekben és elszigetelt az Alt-ban. Az N (64) hiányzik az IE-ben és az UR-ban, de általános a csuvas törökben. Tehát a K, M megvan az uráliban és indoeurópaiban, problematikus a J, hiányzik bennük a TA és N.

A szájmjелеk. Az EA *kettősszám* jele KI(N) viszonyítható a PU **-ka, *-kä* szuffixumhoz (Hajdú 1981: 147–148), de problematikus, és Greenberg részletesen elemzi viszonyukat. A többi megfelelő a keleti areálból való.

A többes számnak több jelét rekonstruálta Greenberg az EA-ban. A T (15) megvan a uráliban és az altaji csoportban. Az I (16) megtalálható az uráliban és az IE névmási többesben. A RI elem (17) fellelhető az IE nyelvjárásokban a passzív-deponens igeformákban, a tunguzban és törökben pedig az *r* személyes többes jelben. A KU (18) kevésbé kimutatható a nyugati EA nyelvekben. Az S (19) a főnévi többes egyik szokásos jele, amely pluralist jelöl az altaji

nyelvek egy részében is. A L kollektívusz (20) Sinor szerint néha többes jelentésű az uráliban, hasonló a helyzet a törökben, tunguzban.

A következő PU számjelek viszonyíthatók az EA-hoz: dualis **-ka*, **-kü* és a KI (N) dualis, a pluralis **-t* és a T, az **-i* és az I.

A nyelvtani és helyviszonyokat jelölő elemek

A nyelvtani elemek. Az accusativus jelölőjeként az M szerepel az EA-ban (24). Az M az indoeurópaiban azonban kezdetben (PreIE) a nem-aktív osztály jelölője volt, váltakozva a zéró raggal, és csak később lett az accusativus ragjává. Az uráliban az M a határozott vagy egyedített tárgyat jelölte szemben a zéró raggal. A mongolban az egyes számú névmások accusativus jelölője. A genitivus kifejezésére az N (25) állt az EA-ban, de más formában, más szerepben is megtalálható. A szerző részletesen elemzi az N szerepét az IE, UR és Alt alapnyelvekben. A dativus eleme az EA-ban a KA (26), amely lativust jelöl a PU-ban, hasonló szerepe van az altaji csoportban. Greenberg szerint a latin *mihi* névmásban is ott van ez az elem.

A helyviszonyt jelölő elemek. Az M (27) elég általános az EA-ban, az uráliban a szerző szerint a lexikai **maje* 'föld' (UEW 263–264) viszonyítható hozzá. Az altajiban az M marginális. A másik locativus elem a BHI (28) az IE-ban, törökben és tunguzban található meg. A megadott forma az uráli szempontjából problematikus. A RU locativ (29) csak szórványosan szerepel az IE-ben, az altajiban viszont gyakori lativus szerepben; Greenberg szerint a RU-hoz viszonyítható a magyar RA, amelyet Rédei az ugor **raŋʒ* 'felszín' főnévből vezet le, jogosan (UEW 883). A locativ N (30) megtalálható az IE-ben az UR-ban és altaji határozókban. A locativ I (31) megvan az IE-ban. A locativ TA (32), amely nem azonos a szerző szerint az ablativus-instrumentális TA elemével, rekonstruálható az IE határozószók, az uráli, csuvas török, mongol, tunguz esetragok alapján. Az ablativus TA eleme (33) fellelhető az IE-ban, az uráliban esetragként és bizonyos altaji nyelvekben ablativusi és instrumentális szerepben. A commitativ K (34) megvan bizonyos IE nyelvekben.

Az uráli esetragok közül (Hajdú 1981: 136–140) a következők vezethetők vissza az EA-ra: az **-m* accusativus, az **-n* genitivus; a locativus I **-na*, **-nä*, a locativus II *-t*, az ablativus **-ta*, **-tä* ragja, a lativus-prolativus **-k*. Az uráli és altaji grammatikai elemek viszonyítására visszatérünk a következő pontban.

2.2. Megjegyzések a nyelvtani elemekkel alkotott sruktúrákról

Bevezető megjegyzés

Az előző pontban a következő kategóriák szerepeltek: (a) személyjelölők, demonstrativumok, interrogativumok; (b) a nyelvtani számra (numerus) utalók; (c)

a nyelvtani és helyviszonyok jelölői: a tipológia szubjektum, objektum, possessor valamint a locativus változatai.

A fenti kategóriákat kifejező elemekkel alkotott rendszerek átfogják a nyelvtan alapvető részét, és vizsgálatuk az alaktani és komplex nyelvtani–szemantikai tipológia tárgyát képezi. A típusok sajátos módon vannak képviselve az alapnyelvekben, ami történetileg változhat az alapnyelv kialakulása és változása során (az uráliról, indoeurópairól, és a hozzá tipológiailag hasonló alapnyelvekről l. Dezső 1999). Greenberg rendszeresen vizsgálta az egyes elemek, elemcsoportok funkcionálást az EA-hoz tartozó alapnyelvekben és nyelvekben, de a strukturálódás kérdéseit összefüggésükben nem vizsgálhatta. Amennyiben a nyelvi komplex típusokat is számba kellett vennie, az akkuzatív típust helyezte előtérbe (ezt mutatják például az esetek megnevezései). Ha az adott komplex típus (az akkuzatív) keretein belül maradunk és csak az urálira és altajira koncentrálunk, de nem feledkezünk el a korai indoeurópai szerkezetéről, a fenti kategóriák kifejezésében és viszonyában számos az urálira és altajira jellemző tipológiai szerkezet, szerkesztésmód kerül előtérbe, melyek e két nyelvcsoporthoz ismerőinek természetesen, de nem azok másoknak: ilyenek

- a) főnévi birtokos személyének kifejezésmódja,
- b) az igenévi szubjektumra, esetleg objektumra utalás,
- c) a fenti kettő kapcsolata a paradigmarendszerben,
- d) a személynévmás viszonya a személy más kifejezéséhez és a demonstrativumhoz,
- e) a nyelvtani viszonyok raggal vagy raghiánnyal jelölése,
- f) a helyviszonyok jelölése és pontosításuk,
- g) a demonstrativumok viszonya a nyelvtani és helyviszonyok kifejezéséhez.

Legtöbb esetben a korai indoeurópai szemben áll az urálival és az altaji csoport alapnyelveivel. De térjünk rá az utóbbiak egybevetésére.

Az uráli és altaji struktúrák egybevetéséről

A nyelvek e csoportjának egybevetéséhez Sinor (1988) jó alapot ad. A fent vizsgált elemek a „helyükre kerülnek” az alapnyelvek rendszerében, de csak a viszonyíthatóság keretein belül. (A lapszámok Sinor munkájára vonatkoznak.)

Közös főnévi és igei személyjelölők csak az uráliban rekonstruálhatóak, az altaji csoportban a helyzet alapnyelvenként különböző, ami természetes. Elsőnek a főnév birtokosjelölőiről lesz szó, amelyek nincsenek meg a mongolban, de rekonstruálhatóak a török és tunguz alapnyelvre. Sinor (728) így foglalja össze az egybevetés pozitív eredményeit:

- (a) sg 1: *-m azonos (PU, PTör és PTun)
- (b) sg 2: *-t azonos (PU, PTun)
- (c) sg 3: *-s azonos (PU, PTör)

- (d) sg 3: **-t* azonos (PU, PTun)
- (e) pl 2: **-t* azonos (PU, PTun)
- (f) a többes birtokos jelölése azonos szerkezetet mutat (PU, PTör, PTun).

Sinor (728) megjegyzi, hogyha az igaz, hogy a PU birtok jelölése névmási eredetű, akkor ez nem uráli sajátosság, a folyamat egyidőben kezdődött az egymással szoros kapcsolatban álló és területileg közeli nyelvekben.

A PU személyes névmások közül az első és második személyű megfeleltethető, a harmadik problematikus (732).

A PU igei személyjelölése azonos a főnévvel és viszonyítható a személyes névmásokhoz. Hasonló a helyzet a törökben, de bizonyos nyelvekben a személyes névmás is felhasználódik erre a célra (733). A tunguzban a birtokos és személyjelölő szuffixumok azonosak, a mandzsuban az utóbbiak hiányoznak. A mongol alapnyelvre személyt jelölő szuffixumok nem rekonstruálhatók, bár bizonyos nyelvekben mind a birtokos jelölése, mind az igeragozás kifejlődött a személyjelölők alapján.

A főnévi birtok és az igei személyjelölés alapján az uráli és altaji nyelvek így csoportosíthatóak: (a) uráli, északi tunguz, török, (b) mongol és déli tunguz.

A számjelölést Sinor (728–731) pontosan elemzi, de közös többesjel nem rekonstruálható az altajiban, és az uráli és altaji többes jelek sem mutatnak egyezést, kivéve az uráli és tunguz *-n* elemet, amely viszont jól megfeleltethető.

A nyelvtani viszonyokat kifejező elemek közül a PU **-m* a PTun **-m* ragjának feleltethető meg, de ez az elem az uráliban nem általános, tehát a megfeleltetés viszonylagos. A genitívus **-n* eleme viszont azonos az uráliban és az altaji nyelvekben.

Sinor (716–725) a lokatív szerepű esetragok, adverbialis elemek részletes egybevetését adja. Az uráli és az altaji alanyelvekre rekonstruálható a **-t* elem, amely a szerző szerint a locativus és ablatívus kifejezését együtt jelöli, de formája és funkciója alapnyelvenként más. A PU **-n*, **-na* ragnak megfelelő elem marginálisan aktív az ótörökben, körülhatárolt a szerepe a mongolban és nem valószínű a tunguzban. A PU **-k*, **-ka* a törökben más szuffixumokkal együtt fordul elő, a tunguzban egyedül is, a mongolból hiányzik. Az **-s* nem rekonstruálható jelenleg a PU-ra, de a mongol és tunguz latív-direktív morféma viszonyítható bizonyos FU nyelvek formáihoz. Nem szólunk a két problematikus locativus elemről (**-l* és **-a*), amelyek rekonstruálása kétséges az uráliban, de megvan valamely altaji ágban. A helyviszonyt jelölő elemekben legjelentősebb az egyezés az uráli és török, ill. a tunguz között, ami plauzibilis areális szempontból.

Befejező megjegyzések

A grammatikai elemek bemutatása csak a legáltalánosabb kategóriákra terjedt ki. Ezt követni kellene a sajátosabbaknak: a denominális és kicsinyítő képzőknek, az ige módok: imperatív és hortatív elemeinek, a kauzatív és reflexív képzőknek. Az alárendelt propozíciót kifejező képzők (főleg participium, gerundiális, deverbális nomen) ugyancsak résztvesznek a rekonstrukcióban. Ezekben igen gyakran szerepelnek az uráli elemei. Tárgyalásukra itt nincs mód, pedig ennek a nagy csoportnak a megléte különbözteti meg az EA rekonstrukcióját más hasonló kísérletektől (pl. nosztratikus, nílus-szaharai ősnyelvek).

A grammatikai elemek alakjaiban található egyezés nem magyarázható meg valamilyen univerzális pszichológiai tényezővel, mert ezeknek lényegében azonos formákat kellene eredményezni a világ összes alapnyelvében. Ruhlen (1994) megvizsgálta a személy jelölésére használt alakokat a világ alapnyelveiben, nyelvcsoportjaiban, de semmi univerzalitást sem mutatnak. Az elemek viszonylagos azonosságának viszont van igen kézenfekvő nyelvi oka. Greenberg munkájában, de Ruhlen anyagában is megfigyelhető, hogy az alapvető grammatikai elemeket egy viszonylag korlátolt mássalhangzó-készletből (*m, n, t, k, p, l, r, w, j*) és az alapmagánhangzókból (*i, u, a, e, o*) választják a nyelvek, de ezen belül sem egyforma gyakorisággal. Ugyanazon személy, de főleg mutató és kérdő elem kifejezésére 3–5 általánosított forma használatos. Az egymástól távoli EA és nílus-szaharai nyelvcsoportok fenti, rekonstruált kategóriái között nyolc egyező van, bár az egyezést a két ősnyelv rendszerében kellene látni. Az EA és a benuekongóihoz tartozó bantu alapnyelv között az egyezés felényi (vö.: Ehret 1999). Ezt a bantu sajátos komplex tipológiája is magyarázza, mivel a bantu következetes osztálynyelv volt, mióta rekonstruálható. Így a nyelvek ősi struktúrája is tényezőként jöhet számításba.

A szűk fonológiai bázis után ítélve nem meglepő, hogy néhány közös grammatikai elem van a távoli ős- és alapnyelvekben is. Egy ősi nyelvlánc érintkező nyelveiben, amelyeket csak részben tudunk rekonstruálni, a nyelvtani elemek viszonylagos egyezése kívánatos volt a lánc nyelveit beszélő ősnépeség kommunikációja szempontjából. Ez jobban „tettenérhető” a hajdan szorosabb kapcsolatban volt alapnyelvek között (pl. az uráli és altaji). Másrészt a nyelvtani elemek igen jól ellenállnak az idők változásának, ami nem zárja ki részleges megújulásukat. A mai magyarban számos ősi uráli, finnugor vagy viszonylag fiatal ugor elemet használunk és nincs rá okunk, hogy másokkal cseréljük föl. Tehát közel tízezer éves elemeket is megőriztünk, ez is kommunikációs szükségszerűség.

Az EA és más hasonló rekonstrukciók számára hasznos, de nem elegendő a közös nyelvtani elemek megállapítása. Ezeket ki kell egészíteni a perdöntő szókinccs-csoportok rekonstruálásával (a testrészek, alapvető tevékenység, termé-

szeti környezet). Ezek az EA-ban és hasonló típusú nyelvekben általában három elemet tartalmaznak (CVC), és a véletlen egyezés lehetősége jelentősen csökken. Greenberg művének második kötete, majd a lexikális egyezéseket mutatja be, ami egyébként ahhoz is hozzájárul, hogy pontosabb képet kapjunk az EA fonológiai rendszeréről.

Zárszó

Greenberg megírta eurázsiai könyvének első részét, a második, ha nincs készen, valószínűleg befejezésre kerül. Már az első kötetet kézbevehetik a megfelelő alapnyelvek kutatói, de, szerintem, mindenképpen meg kell tenniök a két kötettel együtt. Akkor sor kerül az empirikus verifikálásra alapnyelvenként, elszigetelt nyelvenként. Ezt egy általánosító vizsgálatnak kell követnie, amely megállapítja majd, hogy a két kötet elegendő alapot ad-e az EA rekonstrukciójára vagy sem, nem kell-e bizonyos nyelveket kizárni, hogyan tagolódik az EA, milyen belső csoportok, izoglosszák állapíthatók meg. Ezek olyan feladatok, amelyeket minden nyelvi egység: család, csoport, egyes nyelv vagy areál esetén el kell végezni a nyelvtudománynak, és általában meg is teszi. Ezzel egyidőben tisztázni kell a nagy családok ismérveit (ha ez a terminus továbbra is használatban marad). Ugyanis hasonló kutatás folyik Afrikában, Dél- és Délkelet-Ázsiában, amelynek eredményei összehasonlításra, módszertani általánosításra kerülnek. Mindezzel párhuzamosan folyik a régészeti-őstörténeti kutatás is, amely megmutatja, van-e őstörténeti alapja a nagycsaládoknak, melyek a térbeli és időbeli korlátok az őstörténeti és ősnyelvi kutatások előtt. Megfontolandóak lesznek a paleolingvisztika eredményei, tisztázásra kerül a diakrón népeşségi biológiai vizsgálatok relevanciája. Mindezek eredményeként egy új tudományos program jöhet létre, a terminus filozófiai és konkrét jelentésében egyaránt.

Hivatkozások

- Bakró-Nagy, Marianne (1992), Proto-phonotactics. Phonotactic Investigation of the PU and PFU Consonant System. Harrassowitz, Wiesbaden.
- Décsy, Gyula (1980), The Uralic Protolanguage: a Comprehensive Reconstruction. Eurolingua, Bloomington.
- Dezső, László (1998–99), Typological comparison of root structuring in Uralic and Indo-European. NyK: 96: 3–43.
- Dezső, László (1999), On the structuring of Indo-European in areal-historical perspective. In: Carol F. Justus – Edgar C. Polomé (eds), Language Change and Typological Variation. Vol. II. Grammatical Universals and Typology. Institute for the

Study of Man, Washington D.C. 537–565.

- Dezső, László (2000), Two approaches to morphological typology and the diachronic characterization and comparison of languages. In: Mišeska Tomić, Olga – Radovanović, Milorad (eds), *History and Perspectives of Language Study*. Benjamins, Amsterdam. 71–83.
- Dezső László (2001), *Primér igék az uráli szókincsben (tipológiai célú vizsgálat)*. In: *Budapesti Uráli Műhely 2*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 60–75.
- Ehret, Christopher (1999), Nostratic – or protohuman. In: Renfrew, Colin – Nettle, Daniel (eds), *Nostratic: Examining a Linguistic Macrofamily*. The McDonald Institute for Archeological Research, Cambridge. 93–112.
- Greenberg, Joseph H. (1963), *The Languages of Africa*. Indiana University, Bloomington.
- Greenberg, Joseph H. (1987), *Language in the Americas*. Stanford University Press, Stanford.
- Greenberg, Joseph H. (1995), The concept of proof in genetic linguistics. *Mother Tongue* 1: 207–216.
- Hajdú Péter (1981), *Az uráli nyelvészet alapkérdései*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hubst, Harry van der – Weijer, Jeroen van de (1995), Vowel harmony. In: Goldsmith, John (ed.), *The Handbook of Phonological Theory*. Blackwell, Cambridge, Mass., 495–534.
- Janhunen, Juha (2000), Reconstructing Pre-Proto-Uralic typology spanning the millennia of linguistic evolution. *CIFU IX/I*: 59–76.
- Nádasdy Ádám – Siptár Péter (1994), A magánhangzók. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan. 2. Fonológia*. Akadémia Kiadó, Budapest. 42–182.
- Ruhlen, Merritt (1994), First- and secondperson pronouns in the world's languages. In: Ruhlen, Merritt, *On the Origin of Languages*. Studies in Linguistic Taxonomy. Stanford University Press, Stanford. 252–260.
- Sinor, Denis (1988), The problem of the Uralic-Altaic relationship. In: Sinor, Denis (ed.), *The Uralic Languages*. Brill, Leiden etc. 706–741.
- Valée, N. – Boë, L. J. – Schwartz, J. L. (1997), *Taxonomie phonologique et tendances universelles des langues du monde*. Proceedings of the 16th International Congress of Linguists. Pergamon, Oxford, ICD Rom, Paper 0070.

Dezső László

Pillanatkép a pszicholingvisztikáról: fogódzók és hiányhelyek

Gósy Mária: Pszicholingvisztika

Egyetemi Könyvtár sorozat, Corvina, Budapest 1999. 270 o.

A Magyarországon újabban megjelent tudományos-oktató sorozatok közül minden bizonnyal az egyik legfigyelemreméltóbb a Corvina Kiadó Egyetemi könyvtár sorozata, amelynek kötetei nemcsak kitűnő egyetemi tankönyvek, hanem az adott tudományág más területeit művelő szakemberek számára is értékes – mert egyszerre magas színvonalú és jól követhető, világos – áttekintései egyes részdiszciplínáknak vagy témaköröknek. A sorozatban eddig megjelent művek a nyelvészet különféle területeit (szemantika, szociolingvisztika), illetőleg határterületeit (neurolingvisztika) mutatják be általános áttekintés vagy valamely speciális probléma tárgyalásával olyan előadásban, hogy távolibb szakterületek kutatói is összegző képet kapjanak a tárgyköréről. A szerzők nagyrészt a szakma hazai képviselői, de van köztük határainkon túli magyar tudós (Szabó Zoltán) és nyugat-európai is (Dressler – Beaugrande). A sorozat művei közé tartozik többek között Kiefer Ferenc „Jelentéselmélet”-e, Fónagy Iván „A költői nyelvről” című munkája, továbbá a Szépe György és Derényi András szerkesztésében megjelent „Nyelv, hatalom, egyenlőség. Nyelvpolitikai írások” című tanulmánykötet.

A sorozat egyik legnagyobb érdeklődésre számot tartható kötete Gósy Mária 1999 végén megjelent „Pszicholingvisztiká”-ja. A kötet az első magyar nyelvű, tankönyvként is használt pszicholingvisztikai áttekintés, a szerző pedig a hazai fonetikának és pszicholingvisztikának nemcsak Magyarországon ismert kutatója és oktatója.

Az áttekintés a pszicholingvisztika általános kérdéseiből mutat be nyolc fejezetnyit, illetőleg a tudományág számos fontos területét veszi sorra, széles szakirodalmi háttérrel, közérthetően, szemléletes példákkal, fejezetenként irodalomjegyzékkel, amely nemcsak a hivatkozásokat sorolja fel, hanem segítséget nyújt a téma iránt mélyebben érdeklőknek a terjedelmes, a tájékozódás kezdetén szinte követhetetlennek tűnő szakirodalomban való eligazodásban. A pszicholingvisztika a kialakulása óta eltelt mintegy ötven esztendő alatt hatalmas kiterjedésű tudományterületté fejlődött, az emberi jelhasználat és kommunikáció újabb és újabb aspektusait vonva be kutatásai közé. Ennek megfelelően egy „Pszicholingvisztika” összefoglaló című kötet – amennyiben nem kézikönyv – szükségszerűen válogatásra kényszerül a bemutatandó témák között. Amit azonban az olvasó

joggal remél, az az, hogy a kiválasztott területek tekintetében választ kap a Hol tartanak ma a kutatások a világban? kérdésre. Az olvasó a kötet hátulján örömmel értesül arról, hogy „A könyv áttekinti a hazai és nemzetközi szakirodalmat, beépítve a szerző saját kutatási eredményeit is”. Ám az első fejezet utolsó bekezdése már arról tájékoztat, hogy „A könyvben tárgyaltak jelentős részben a szerző saját munkái, kísérletei és tudományos, illetőleg gyakorlati eredményei”. Ha ez az információ már a címben megjelenik, esetleg alcím formájában, akkor az is nyomban világossá vált volna, hogy a kötet céltudatos, tereprészleteket bevilágító válogatás – nem pedig sovány referenciakötet.

Az első fejezet, A pszicholingvisztika kialakulása (7–16) arra az egyszerre összetett és szerteágazó kérdésre keres választ, mi is a pszicholingvisztika. Indításként azt a szokatlanságában figyelemkeltő tudománytörténeti eseményt mutatja be, ahogyan kialakult a pszicholingvisztika mint ágazat, megszületett a pszicholingvisztika fogalma. „Meglehetősen ritkán határozható meg, hogy egy tudomány vagy egy tudományág mikor alakult ki, pontosan mikortól számítjuk a létezését, mi a fejlődésének a kiindulópontja. A pszicholingvisztika sajátos kivétel, napra pontosan megadható a »születése«[...]” (7). A következő kérdés természetesen: mitől új tudományág a pszicholingvisztika? „Ez az új tudományág a nyelvészet és a pszichológia érintkezési területén született meg [...] Nem arról van szó, hogy a nyelvészet és a pszichológia határterületeit kezeljük új tudományágként, hanem arról, hogy a határterületekből kifejlődött egy önálló tudományág [...]”. Hogy a pszicholingvisztika önálló tudományággá vált, a szerző az alábbiakkal igazolja. „Ez azt jelenti, hogy a mindkét kiinduló tudományt érintő problémák, azok megválaszolási kísérletei, az elméleti megalapozások, a kísérleti igazolások, a modellek felállítása, a gyakorlati alkalmazások stb. képviselik az új tudományágot” (7). Szükségesnek látszik azonban egy kiegészítést tenni. Az új tudományágtól minden esetben elválaszthatatlanok az új kérdésfeltevés, az új elméleti keretek, s számos esetben az új vizsgálati módszer is. Amíg a fenti idézetben felsorolt kritériumok mindegyike, még a kérdésfeltevés és az elmélet-, illetőleg modellalkotás is mindkét tudományt érintik, a kérdéses terület valóban nem más, mint határterület. Az új szakágazat új problematikáját később maga a szerző is megfogalmazza: „a pszicholingvisztika feladata, hogy leírja azokat a folyamatokat, amelyek az emberben végbemennek, miközben mondatokat használ (10)”. Ez a problémakör pedig nem kérdése sem az általános nyelvészetnek, sem az általános pszichológiának. Az idézetben említett folyamatok mentális folyamatok, algoritmusok, stratégiák. Éppen ezek azok a vonatkozások, amelyekre egy (leíró) grammatikai modell soha nem tér ki, a generatív megközelítés pedig egyenesen deklarálja, hogy az anyanyelvi beszélő kompetenciamodelljének az a feladata, hogy olyan algoritmusokat vegyen fel, amelyek a beszélőével megegyező inputhoz a beszélőével megegyező outputot rendelnek, nem feladata azonban

ezeket a műveleteket megfeleltetni a tényleges mentális vagy agyi folyamatoknak. A viselkedést, a mentális folyamatokat feltáró általános pszichológiai modellek – másfelől – a jelenségeket nem a mondatok, illetőleg a mondathasználat szintjén ábrázolják. Az általános pszichológia, illetőleg a nyelvpszichológiának nevezhető határterület vagy a nyelvhasználat általános (nem nyelvi szintenként azonosítandó) folyamatait vizsgálja, vagy valamelyik általános mentális művelet működését tárja fel valamelyik nyelvi egységre vonatkozóan (mint pl. a behaviorista nyelvpszichológia szóközpontú és tanuláseméleti kutatásai). Vagyis a nyelv és a pszichológia határterülete nem az új terminusnak, a pszicholingvisztikának a megszületésétől válik autonómmá, hanem majd attól a szemléletváltástól, amely a nyelvi tevékenység pszichikus vonatkozásait már nem a nyelvi viselkedésben, hanem a nyelvhasználat mint egy mentális realitással rendelkező szabályrendszer működésén alapuló kreatív tevékenységben látja. A korai pszicholingvisztika alapfelfogása tehát lényegében behaviorista.

Talán éppen ennek a szakágazati elkülönítésnek a hiánya gátolja meg egy másik határ kijelölését: azét, amely a nyelvi tevékenység mentális folyamatainak a szemléletében a generatív elmélet megjelenése előtti és utáni korszakai között húzódik. „A nyelvlélektan azonban mégsem a pszicholingvisztika előzménye, bár eszméi, képviselőinek a nyelvről alkotott felfogása, nagy gondolkodói, a nyelvlélektani szemléletet képviselő művek kétségkívül hatást gyakoroltak a tudomány további fejlődésére. [új bek.] A pszicholingvisztika két kiinduló tudományának kapcsolatában új elemeket hoz a transzformációs generatív grammatika, valamint [...] a neobehaviorizmus”, amely [...] „részletesebb tanuláslélektani modellek kidolgozásán fáradozott, így mind közelebbi kapcsolatba került a nyelvtudománnyal” (11). Semmiképp nem hagyhatjuk figyelmen kívül azonban azt az éles választóvonalat, amelyet a generatív nyelvészeti megközelítés képvisel a nyelvi tevékenység mentális műveleteinek tanulmányozása folyamán. Míg a nyelvészeti strukturalizmussal időben és szemléletében párhuzamos behaviorista nyelvpszichológia az emberi nyelvhasználatot tanult viselkedésformának tekinti, amely tanulásnak a fő művelete az analógia, központi nyelvi kategóriája pedig a szó, addig a generatív kiindulású pszicholingvisztika felfogásában az ember kreatív nyelvhasználata velünk született, univerzális szabályrendszeren alapul, amelyet ha az egyedfejlődés során egy meghatározott időszakban egyedi nyelvi ingerek érnek, az adott nyelv implicit mentális grammatikájává épül. A kiépülés fő művelete az absztrakció, a szemlélet központi nyelvi kategóriája pedig a mondat. A két irányzat közötti eltérést azonban nem egyszerűen az ugyanarra a kérdésre adott eltérő válasz teszi. Mint látjuk, a nyelvi tevékenység behaviorista és generatív megközelítése két eltérő paradigmát képvisel (vö. Pléh 1980). A behaviorista szemlélet célja, hogy leíró szinten adekvát (kizárólag az empirikusan tapasztalható jelenségek közötti összefüggéseket ábrázoló) modellt alkosson

a nyelvi viselkedésről mint az emberi viselkedésnek egy formájáról. Ezzel szemben a generatív megközelítés magyarázó elméletet törekszik létrehozni a tapasztalt jelenségek közötti összefüggések mértéről, vagyis absztrakt szerkezetekből felállított hipotetikus rendszerből vezeti le az empirikusan tapasztalható jelenségeket. E rendszer az anyanyelvi kompetencia implicit szabályrendszere, amely alapját képezi a nyelvhasználat mentális tevékenységének.

A generatív szemléletet teljesen elutasító klasszikus behavioristákkal szemben a viselkedéslélektan és a generatív nyelvészet egyes vonatkozásait integrálni törekvő neobehavioristák azonban a paradigmaváltásnak nem ugyanazon az oldalon foglalnak helyet, mint a generativisták. Noha a vizsgálandó nyelvi egység immár a neobehaviorizmusban is a mondat, ám ennél közelebb még alapkérdéseiben sem kerül egymáshoz a két irányzat. Egyfelől ugyanúgy általános tanuláselméleti modellel próbálták reprezentálni a nyelvi viselkedést, mint a klasszikus behavioristák, tehát megközelítésük leíró jellegű maradt. Másfelől pedig a tényleges tevékenységet, Osgood megfogalmazásában a Saussure-féle parole-t, nem pedig az implicit szabályrendszert, „a fejünkben lévő »kis nyelvész«”-t tekintették vizsgálataik tárgyának. Tehát a neobehaviorizmus modellálási alapszemlélete semmivel nem áll közelebb a generatív indíttatású pszicholingvisztikához, mint a klasszikus behaviorizmusé. Még a szintaktikai kétértelműség magyarázatának hipotetiko-deduktív módszerét – amely problematika a generatív elemzés standard modelljének paradigmaváltó startköve – sem tartja indokoltnak a nyelvpszichológiai vizsgálatokban arra hivatkozva, hogy „egy hallgató a közönséges beszélgetés során sosem érti kétértelműen a mondatot [...] a kontextuális tényezők, amiktől a nyelvészeknek el kell tekinteniük, a nyelvvel való foglalkozás során épp a pszichológusok erősségei; a nyelv »ahogy beszélük«. Harcoljunk ezért a mondat olyan pszichológiai teóriája érdekében, mely általános viselkedéseméletünk részét képezi” (Osgood 1980).

A bevezető fejezet második része a paradigmaváltó generatív nyelvészet elméletének főbb összetevőit mutatja be, mindenek előtt azokat, amelyek különösen nagy hatást gyakoroltak a pszicholingvisztikára: (i) a nyelv kreatív aspektusának tézisé, (ii) a nyelvtan mint elmélet koncepciót: „a véges számú szabályok segítségével generálható végtelen számú mondatok elméletével, azaz a transzformációk hangsúlyozásával” (12), illetőleg (iii) az elméleti és módszertani mentalizmust a nyelvészetben. A (ii) pont idézett részére vonatkozóan tartsuk szem előtt, hogy a generatív elméletben nem a transzformációk, hanem a rekurzív szabályok teszik lehetővé a végtelen számú mondat generálását. A transzformációk, a szerkezetátalakítás korai eszközei a nyolcvanas évekre el is tűntek a generatív szintaxisból, míg a végtelen számú mondat elméletét azóta sem vonta kétségbe egyetlen követő sem. A pszicholingvisztika – a generatív grammatika mentális reprezentációjának kísérleti bizonyítását célzó törekvé-

seinek korszaka után – elméletek összetevőinek kutatása helyett a nyelvhasználat során működésbe lépő általános és nyelvspecifikus mentális műveleteket és folyamatokat kezdi kutatni. „Most, e század vége felé még mindig nem tudjuk megmondani, hogy meddig jutottunk, s azt sem, hogy ahol vagyunk, az vajon az út harmada, fele vagy jóval közelebbi már az út végéhez [...] Az időnkénti összegző áttekintések [...] tudatosítják a megtett távolságot, de egyúttal jelzik is, hogy a végcél még előttünk van” (11). Olyannyira, hogy mindig is ott marad. Az út – a kutatás maga, hiszen a megismerés végtelen folyamat. Hiszen „az elméletből ténylegesen levezetett tapasztalati következmények [...] sohasem merítik ki az elmélet tartalmát. [...] A független bizonyítékok keresésében [...] sosem állhatunk meg. Bármilyen sok független bizonyítékunk is van egy elmélet igazságára, sohasem lehetünk biztosak abban, hogy tényleg adekvátan írja le a mögöttes realitásokat. Nincs más bizonyíték, csak az elmélet állandó ellenőrzése, az újabb és újabb jelenségszférák bevonása a kutatásba” (Pap 1970: 217–218).

A második, „A beszédfolyamatok szervezése: agy, agyműködés” című fejezet (17–37) „Pszicholingvisztika és agy” című alfejezetének célja, hogy bemutassa: „a pszicholingvisztikát az agy azért érdekli, mivel a beszéd – minden vonatkozásában – az agyműködés produktuma” (17). Ennek a funkcionális vonatkozásnak felel meg a néhány sorral lentebb olvasható agydefiníció is: „[...] az agy a szervezet azon része, amely a kommunikáció célját szolgálja (általános és specifikus tekintetben egyaránt), képes az információk felfogására, tárolására és ezen információk megválaszolására” (17). A definícióval kapcsolatban két kérdés merül fel. (i) Vajon az aggyal nem rendelkező élőlények nem képesek kommunikálni? Centralizált és „kefalizált” idegsejteket, vagyis agyat Csoknya – Hámori (1998: 25) a törzsfajlás folyamatában a laposférgeknél említi először. Az egyedek közti kommunikáció viszont már hamarabb, a törzsfajlás jóval korábbi fokán megjelenik, a tömlősbélűek érintésen alapuló információtovábbításával (Kenesei 2000: 18). (ii) Valóban mindennemű információfelfogás, -tárolás és -megválaszolás egyben kommunikáció is? Az idegrendszer részeként az agy elsődleges feladata, hogy biztosítsa a szervezet belső környezetének állandóságát és alkalmazkodjon a külső környezethez (Csoknya – Hámori 1998: 7). A nehezen definiálható kommunikáció pedig „közössé tétel”, vagyis információközlés vagy -csere valamely eszköz vagy jelrendszer útján (vö. Magyar értelmező kéziszótár 2003: 726). Az ismert kommunikációelméletek egyike sem tud eltekinteni a jel fogalmától. Vajon az élőlények ingerlékenysége, az ingerekre való válaszolási-alkalmazkodási reakciók mindig információcserének minősülnek-e a szervezet és a külső-belső környezet között? Feltehetően nem, hiszen ezekből az eseményekből hiányzik a kommunikáció két fő tényezője, az üzenet és a jel. Sem a környezet, sem az érintett szervezet nem ad jeleket, és a biológiai események nem utalnak önmagukon túlra. Mondhatjuk ugyan, hogy a láz a gyulladáshoz vezető folyamat jele, de

ez kizárólag az értelmező ember számára jel, nem pedig a szervek egymás közti információcseréje. Magának az agynak az információfeldolgozó működése is sejtek közötti automatikus kémiai-fizikai folyamatok, s a reakciók az emberi értelmezésben válnak önmagukon túlmutató jelekké.

Az alfejezetnek a bevezetést követő része (Agy, tudat, lélek) vázolja a mentális funkciók agyi reprezentációja kutatásának főbb állomásait Kr. e. 3000-tól a 20. század második felének agyelméleteiig. A szemle világossá teszi, hogy az európai kultúrtörténetben az agyműködésről és a pszichikus működésről szóló hipotézisek és modellek rendre követték az adott kor általános világszemléletét, illetőleg filozófiai tanait.

A második alfejezet, noha „Az agy felépítése” címet viseli, csak a nagyagy felépítésével foglalkozik, amely ugyan az agy legnagyobb részét kitevő komponens, ám mégsem egyedüli, hiszen alatta foglalnak helyet az agytörzs egységei. Sajnálatos módon nemcsak a címben fordul elő a terminológiai keveredés, hanem a kifejtésben is. Nem derül ki egyértelműen, hogy az agy és a nagyagy nem szinonimák: „Az agyat a koponyából kivéve dióhoz szokták hasonlítani. Színe kívül szürkés-rózsaszínű, belül sárgásfehér. A nagyagy nemcsak betűrődései miatt idézi fel a dió képét, hanem azért is, mivel középen majdnem teljesen kettéosztott” (20). Természetesen nem a teljes agy hasonlít dióbélre, és nem a teljes agy színe kívül szürkésrózsaszín, belül pedig sárgásfehér, hanem az agy szerkezetének egy jól elkülöníthető része, a nagyagy. A dióbél alatti „nyél”, az agytörzs – mint minden, a nagyagy alatt elhelyezkedő, központi idegrendszeri struktúra színe – a kívül elhelyezkedő fehérállomány okán fehér. Erre kapaszkodik rá alulról fölfelé a kisagy, a köztiagy és a nagyagy. Fontosabb ennél, hogy az alsóbb agyterületeknek, mint például a kisagynak szintén van szerepe a nyelvhasználatban. A következő oldalak tájékoztatást nyújtanak a nyelv mentális folyamatainak szempontjából lényeges agyterületek, továbbá az agyi aszimmetria feltérképezéséről. Az eseménytörténet kicsit nehezen követhető, mert a jelenkori ismeretek bemutatását az 1950–60-as évek, majd a 19. század második felének eredményei követik.

Az agyfélteke-dominancia és a Jobbkezesség – balkezesség szakaszok a két agyfélteke sajátos funkciómegoszlását tárgyalják. Megtudjuk, hogy a mentális funkciók agyi reprezentációját jellemző lateralizáció onto- és filogenetikai szempontból egyaránt fejlődés eredménye: őseink és a csecsemők szimmetrikus agyszerkezettel rendelkeznek. Az egyedfejlődésben a dominancia kialakulása csak úgy, mint egy sor tevékenység, például állatoknál a látás, a madáréknál, embernél a nyelvelsajátítás, csak egy bizonyos életkorban lehetséges. A kérdés filogenetikai vonatkozásai számos nehézséget vetnek fel. LeDoux hipotézisét, „amely szerint az aszimmetrikus kézhasználatot követte az agyi aszimmetria, s ez jelentette valójában az emberré válást” (24) a szerző a „Van olyan tudományos nézet is” kategóriájába sorolja. Holott nem sokkal a „Pszicholingvisztika” megjelenése

előtt korunk egyik legjelentősebb magyar agykutatója. Hámori József a következőképp nyilatkozik róla: „Olyan érvrendszert használt modellje alapozásául, amely még ma, 1998-ban is az emberré válás egyik legvalószínűbb hipotéziseként szerepel. Ebben ugyanis meggyőzően érvel amellett, hogy az emberré válást a differenciált kézhasználat tette lehetővé (és nem megfordítva)” (Hámori 1999: 84). Az egyedfejlődésre vonatkozóan maga Gósy is hasonlóképp látja: „[...] nagy valószínűséggel az egyedfejlődés során a kézdominancia hat a félteke-dominanciára” (28). Ám a filogenetikus fejlődés bemutatása során azt látjuk, hogy „[...] az agyi aszimmetria csak a Neander-völgyi embernél (100–150 ezer éve), majd a Cro-Magnon-i (40 ezer éve) embernél jelent meg. Utóbbiaknál feltételezhető a jobbkezeség is. [...] A teljes beszédközpont kb. százezer évvel ezelőtt, a Neander-völgyi embernél alakult ki (24). Ha elfogadjuk LeDoux hipotézisét, vagyis az aszimmetriát megelőző jobbkezeséget, akkor kevésbé látszanak magyarázhatatlannak a már a homo habilis korából származó, jobbkezeségre utaló szerszámok és pattintási módok („olyan nézet is létezik” /25/). A jobbkezeség lehetséges okaiként bemutatott nézetek között érdekes lett volna megemlíteni a dominánssá váló jobbra forgató gén elméletét is.

Noha a félteke-dominancia és a kezesség összefügg egymással, nincs közöttük ok-okozati összefüggés: „a jobbkezesek mintegy 90-95%-ánál becsülik a bal agyféltekét a domináns féltekének, más adatok szerint 85%-uknál tapasztalható ez a jelenség [...] a balkezesek mindössze 25-30%-a, más adatok szerint 40%-uk jobb agyfélteke-domináns [...] Megint mások szerint a bal féltekei dominancia a beszédre vonatkozóan balkezeseknél épp olyan gyakori, mint jobbkezeseknél, vagyis nincsen közöttük különbség” (24–25). Szoros összefüggés a félteke-dominancia és a nyelv között áll fenn: „Az emberek többségének a bal agyféltekéje a domináns. Ez azt jelenti, hogy náluk a nyelv és beszéd szervezésére vonatkozóan éppen az a félteke a vezető, ahol a nyelv és beszéd fentebb említett központjai vannak” (24). Ám néhány sorral később, egy zárójeles megjegyzésben ezt olvashatjuk: „Nemegyszer előfordul, hogy a beszédközpont féltekei helyét összetévesztik a félteke-dominanciával, holott két különböző dologról van szó” (25). A különbség nem világos, hiszen a szerző az előző oldalon épp a beszédközpont féltekei elhelyezkedésével definiálta a félteke-dominanciát.

Az agyműködést tárgyaló fejezet második fele az Agyműködési elméletek címet viseli. Bevezetője bemutatja a két agyféltekének a mentális folyamatokban, s ezen belül a nyelvhasználatban betöltött szerepéről folytatott kutatásokat, elsősorban a Lurija-iskola megfogalmazásában, bár kissé szűkszavúan. A fejezet élén említett ismeretek lehetővé tették volna a mai agyelméletek alapjául szolgáló, Lurija-féle funkcionális blokkok hipotézisének bemutatását. Ez a megközelítés azért korszakalkotó, mert szintézisét adja a lokalizációs és a holisztikus tanoknak. A kérdésfeltevést Jackson fogalmazta meg 1878-ban: mi a magyará-

zata annak a megfigyelésnek, hogy ha valamely agyterület sérül, akkor egy adott pszichikus funkció sosem esik ki teljesen, de nem is csak egyetlen funkció károsodik (Jackson 1958). Lurija elméletének lényege, hogy a pszichikus funkciók nem köthetők szűken körülhatárolt agyterületek működéséhez, de nem is az agy mint differenciálatlan egész működésének termékei. Egyrészt ugyanazon pszichikus funkció több, különböző agyterülethez is kapcsolódhat, másrészt pedig ugyanazon az agyterületen több pszichikus funkció összetevői is képviselve vannak. Ez a szerveződés teszi lehetővé, hogy nemcsak egy-egy funkció különböző összetevői állnak kapcsolatban egymással, hanem maguk a funkciók is (Lurija 1975). Ha pedig a féltekei megoszlással kapcsolatban a fejezetrészbe a mentális tevékenységek szintetikus és analitikus természetére vonatkozó megállapítások is belefértek volna (l. pl. Hámori 1985), talán elkerülhető lett volna a jobb félteke „csökevényes” vagy „kiegészítő” voltának cáfolása. A két félteke nyelvhasználatbeli szerepének tárgyalásában kisebb ellentmondás bukkan fel: „A jobb oldali agyfélteke [...] részletes nyelvi (pl. fonetikai) elemzésre alkalmatlan” (29). Majd később: „A »jobb féltekés« ember a beszédhangokat felismeri, [...] pontosan jelzi az elhangzó beszéd prozódiai jellegét” (30). A beszédhangok és a szupraszegmentumok felismerése nagyjából ki is meríti a beszédfeldolgozás fonetikai elemzési szintjét, vagyis nem túl szerencsés a szintek közül épp a fonetikait példaként hozni a jobb féltekei elemzés korlátaira, főképp akkor, amikor a magasabb szintű elemzésben (a morfológia és a szintaxis bizonyos aspektusai tekintetében) a jobb félteke önmagában valóban alig teljesít. Érdekes lett volna azonban említést tenni azokról az újabb kutatási eredményekről, amelyek egyre pontosabban tárják fel a jobb félteke szerepét a nyelvhasználatban, többek között a szemantika, a mentális lexikon és a többnyelvűség agyi reprezentációjában.

Nem könnyíti meg az olvasó számára a szöveg követését az, hogy a fejezetrészben néhány fogalom korábbi bevezetés, illetőleg az aktuális előfordulás környékén történő definíció nélkül jelentkezik, mint például „kiváltott agyi potenciál”, „negatív kiváltott potenciál” (29) „az agykéreg alatti magok”, „interaktív moduláris rendszer” (31), Ayres-módszer (32). Vannak esetek, amikor forrásmegjelölés híján az olvasó utána sem tud keresni ezeknek a fogalmaknak, így a velük kapcsolatos információk végképp elvesznek a témába épp a kötet segítségével bevezetődni törekvők számára.

Az „Emlékezés, emlékezet” a fejezet zárórésze, amelyben az olvasó vázlatosan megismerkedhet az emlékezet legáltalánosabb kérdéseivel, de a könyv tematikájának szempontjából igazán izgalmas vonatkozást – az emlékezetnek a nyelvhasználatban való szerepét (például a mentális lexikon és grammatika eltérő emlékezeti szerveződését vagy a szemantikai alapú felidézést a hosszú távú memóriából) sajnos hiába keresi. Segítette volna továbbá az olvasó munkáját, ha a

szerző közli, hogy milyen adatok, illetőleg forrás alapján különbözteti meg a hosszú távú memóriát elsősorban a szándékos tanulással történő bevésés művelete alapján a rövid távútól. A szerző állítása feltehetően nem az, hogy nem szándékos tanulással nem jöhet létre hosszú távra bevésett emlék.

Végül pedig egy fogalomhasználati kérdés merül fel: a szerző az emlékezést „az objektív valóságnak a tudatban történő visszatükröződése”-ként definiálja (32). Ezen a ponton az olvasó klasszikus ihletésű és hitelű ellenvetéseket fog tenni. Valóban hiba volna azt gondolni, hogy a világ értelmezése kizárólag saját agyműködésünk belső logikáját tükrözi, de azért teljes bizonyossággal az sem állítható, hogy „igaznak fogadjuk el azt, amit érzékszerveink az agyunknak közvetítenek, s azt, ahogyan agyunk ezeket az információkat feldolgozza” (17). Hiszen a Föld nem lapos és nem áll egyhelyben, miközben a Nap mozog körülötte – pedig így észleljük. Mit tudhatunk az objektív (a feldolgozó tudattól független) valóságról, ha azt kizárólag a feldolgozó tudaton keresztül ismerjük? És mennyire „tükrözheti” függetlenül az emlékezet a valóságot, amikor az emlékezés kétszeresen megszüri az információt: egyszer észlelésekor, egyszer pedig felidézésekor, amelyet asszociációs kapcsolatain túl a felejtés vagy a hozzá nem férés is befolyásolhat. Nem beszélve a feldolgozó mechanizmus különféle szintű és fajta kategorizációs és absztrakciós munkájáról, amelynek eredményeképpen nemhogy például az ember és az állat tagolja eltérően észleletei alapján a világot, hanem az eltérő kultúrában élő, eltérő nyelvet beszélő közösségek, sőt az életkori sajátságok alapján a különféle életkorú gyerekek és felnőttek is.

A kötet harmadik fejezete, A beszédprodukciónak folyamata (38–60) a spontán beszéd létrejöttének kérdését tárgyalja „a megszólalás szándékától a kiejtésig” (38). A kifejtés három nagy témakört vesz sorra. A beszédprodukciónak modellek című alfejezet az újgrammatikusoktól a 20. század végéig mutatja be a főbb elméleteket. Megtudjuk, hogy a Jakobson által már a negyvenes évektől képviselt nézet nyomán – amely szerint a nyelv működésfolyamatai elsősorban a hibázásokban érhetőek tetten – a hatvanas évektől kezdve a spontán beszéd pszicholingvisztikai tanulmányozásában is kiemelkedő szerepet kap a megakadásjelenségek – a hezitációk és a nyelvbtlások – vizsgálata. Három, a hetvenes–nyolcvanas években keletkezett megközelítést fejt ki részletesen a szerző, A Clark-házaspárét 1977-ből, majd Garrett szintézisreemlő modelljét 1982-ből, valamint Levelt moduláris szemléletű, 1989-es elméletét, amely mindmáig a legfrissebb és az egyik legnagyobb hatású koncepció a beszédprodukciónak kutatásában. Érdeemes megfigyelni, hogy a pszicholingvisztika kialakulásában oly nagy szerepet játszó korai – de a nyolcvanas években számos tekintetben meghaladott – generatív tanok módszertani mentalizmusa milyen erősen tartja magát a nyelvhasználat mentális folyamatainak kutatásában. Még a nyolcvanas években is hipotézis (ha nem egyenesen elfogadott kiindulás) az elmélet fogalmainak men-

tális realitása. Garrett elméletében a produkció főbb állomásait képviselő különféle szintek, „Processzorok” egyértelműen megfeleltethetők a korai generatív grammatikai modell komponenseinek. Központi egységei, a funkcionális és pozicionális szintekre oszló Szintaktikai Processzor, a mondat szerkezet mély-, illetőleg felszíni szerkezetét létrehozó egységei a beszédprodukciónak (szintaktikai generáló komponens), amelyek közül a Szemantikai Processzor a funkcionális szinthez, vagyis a mélyszerkezethez rendel szemantikai értelmezést lexikai és alapvető grammatikai viszonyok formájában, a Fonetikai Processzor pedig hangtani értelmezést a pozicionális szinten létrejövő felszíni szerkezethez (értelmező komponensek). Ennek a viszonylag egyszerű és alapvető generatív nyelvészeti ismeretek birtokában könnyen követhető modellnek az áttekintése azonban sajnálatos módon nehezen követhetőre sikerült, ugyanis a generatív párhuzam bemutatásának elmaradása nélkül az olvasót soronként bombázzák újabb és újabb megfajthatatlannak tűnő terminusokból álló információk: „Eközben a Szemantikai Processzor létrehozza a reprezentáció funkcionális szintjét. Ez a »funkcionális információ« kerül a Szintaktikai Processzorhoz. Ennek a Processzornak kettős feladata van: egyfelől pozicionális kereteket választ, amelyek tartalmazzák a grammatikai jelölőket (a felszíni szerkezetben), másfelől beilleszti a korábban kiválasztott főbb lexikai egységek fonológiai reprezentációit az adott keretek megfelelő helyeire” (39). Ha a modell három fő szintjének bemutatása nem a nyelvbontások szerepének Garrett-i felfogása után került volna sorra, hanem még a Processzorok előtt, az érthetőség nagyban növekedett volna.

Levelt beszédprodukciónak modelljének tárgyalása egy egész alfejezetet tesz ki, „A beszédet megelőző folyamatok” címmel, amely Levelt modelljének konceptuális tervező és átalakító, illetőleg artikulációs tervező szakaszát ismerteti, a közlés fogalmi tartalmát szervező makrotervezéssel és a közlés logikai–propozicionális rendezését kialakító mikroszervezéssel, illetőleg a szemantikai tartalom szintaktikai, majd fonológiai–fonetikai formába való kódolásával. Ebben a modellben is világos a generatív grammatikával való párhuzam. A makro- és mikrotervezés szintaktikai határmoduljaiban a standard generatív szintaktikai komponens bázis-, illetőleg transzformációs szabályainak megfelelő mentális folyamatok működése, a szélső modulokban pedig a szemantikai–fogalmi, illetőleg a fonológiai komponens funkciói vannak képviselve. A generatív szemlélet magányos beszélőjének elvétől élesen eltér az a mozzanat a Clark-házaspár koncepciójában, hogy Grice (1975) együttműködési alapelveinek bevonásával felteszi a beszédprodukciónak a hallgató szempontjait figyelembe vevő aspektusait, aki „mindent megtesz annak érdekében, hogy a közléseket megértse” (40). Sajnos a szerző által hozott Rejtő-idézetek (40–41) nem az együttműködési alapelv megsértésére példák. Jó részük egyszerű frazeológiai kontamináció. Az alapelvből adódó társalgási maximák megsértésére példa a pittsburghi társadalombiztosítási

hivatalhoz érkezett levél következő részlete: *I cannot collect my sick pay. I have six children. Can you tell me why? 'Nem tudom felvenni a táppénzemet. Hat gyermekem van. Meg tudja mondani, miért?'* (Beaugrande – Dressler 2000: 162), illetőleg az alábbi történet párbeszéde:

Lakodalomba megy az öreg paraszt. Az állomáson azt mondja a jegyadónak:

– *Kérek egy jegyet!*

– *Hová?*

– *Ide a markomba!*

– *Jó, jó, de hát hová?*

– *A lakodalomba!*

– *Hol lesz a lakodalom?*

– *Ha szép idő lesz, kint, ha rossz idő lesz, akkor bent, kéremalásson...*

(Cseresnyés Márk szíves személyes közlése).

A fejezet második, Közlésfolyamatok című része azokat a nyelvi jelenségeket, elsősorban hibázásokat, tévesztéseket mutatja be, amelyek a makro- és mikrotervezés folyamatainak működésére utalnak a beszédprodukciónban. Külön rész tárgyalja a kivitelezési tévesztéseket, az elszólásokat és a nyelvbtlásokat, illetőleg ezek esetleges korrekcióit. Ez utóbbiakra vonatkozóan a szerző megállapítja, hogy „az elszólások és a nyelvbtlások többségét a beszélő azonnal észreveszi és korrigálja” (50). Hasznos lett volna az adat forrását megnevezni, illetőleg hogy milyen mennyiségű adatból vonták le a következtetést. Ennek hiányában semmi nem indokolja az állítással ellenkező adatokkal való opponálást: a több mint ezer adatot tartalmazó saját gyűjtésemben mindössze 159 végrehajtott korrekciót számoltam.

A makrotervezés hirtelen nyelvi aktiválása szervesen közbeékeléseket, alanyváltást vagy váratlan bővítményeket idézhet elő a közlésben, a mikrotervezés pedig téves névelőhasználatot, a szekvencia korrekció nélküli újraindítását, egyeztetési tévesztéseket eredményezhet. A kitűnő példák mellett olykor kevésbé meggyőzőek is előkerülnek. A szerző az alanyváltást tartalmazó adatokat előbb a makrotervezéshez köti, ám később a mikrotervezés és a verbális produkció összehangolatlanságára hozza fel példaként, s ennek megfelelően „a beszédtervezés és a kivitelezés paradoxának következményei” (48) közé sorolja. Nem különül el továbbá világosan, hogy egy szövegből kiragadott mondatban, amelynek kontextuális–referenciális viszonyai szükségképpen csak a teljes(ebb) megnyilatkozás ismeretében azonosíthatók, hol húzódik a szerző szerint a határ a szövegkohéziós eszközök (anaforák, pronominalizáció, deixis, ellipszis) standard használatának, illetőleg szervesetlenek történő minősítése között. A „...befejeztük a főiskolát, férjhez ment és elkezdett szülni” (48) példa tipikus esete a standard alanytörlésnek, amelynek textuális azonosítását a korábbiakban témaként kijelölt szereplő teszi lehetővé, bizonyos esetekben kötelezővé. Az „...itt előbb–utóbb azért találunk valamit” (47) részletnek pedig nem alanya a *logopédusok* (hiszen az alany

az igei személyragozással kongruáló *mi* törölt személyes névmás), hanem az alany referense. Éppen azért nem okoz megértési problémát az alanyváltás, mert a többes szám első személyű alany pontosan azonosítja a beszédhelyzet alanyát (az a halmaz, amelybe a beszélő beletartozik), s épp ezért nem lehet alany (legfeljebb az alanytól jobbra elhelyezkedő értelmező) a *logopédusok*, mert a beszélő önmagát, illetőleg saját halmazát nem nevezheti meg harmadik személyüként. Végül egy terminológiát érintő megjegyzés: az alany szerepében megjelenő törölt utalósztót a magyar leíró grammatikai hagyomány nem „általános alany”-nak (47, 50) tekinti. Nem is teheti, mert az utalószó tartalmát az alárendelt mellékmondat pontosan kifejti.

A fejezetet „A spontán beszéd időviszonyai” című alfejezet zárja, amely alaposan, részletesen, közérthetően, hiteles adatokkal mutatja be nemcsak a szünetek természetét a beszéd folyamatban, hanem azt is, hogy mi a funkciója a szüneteknek a beszédprodukciónak: „A spontán beszédben a beszédszünet funkciója szinte mindig, mondhatjuk úgy, hogy kevés kivételtől eltekintve, a beszédtervezés és a kivitelezés összehangolatlanágát semlegesítő tényező” (57). Ennek a valójában egyáltalán nem kevés „kivételnek” a leírásához mindenesetre hozzájárult korábban Goldman-Eisler (1968), nálunk pedig Sallai – Szende (1975), akik rámutattak a szünet aktív szerepére éppen a grammatikai szerkesztés menetében is.

A szünetek szerepének a hallgató oldaláról történő megfogalmazása átvezet a következő, a beszédészlelés és a beszédmegértés folyamatait tárgyaló fejezethez. Különösen érdekes a kötőszók környékén előforduló szünetek bemutatása. „A kötőszót megelőző szünetek lényegesen hosszabbak, mint a kötőszó után ejtetek. Ez egyértelműen utal a beszédtervezés és kivitelezés bizonytalanságára.” De nemcsak arra, hanem mellérendelő szerkezeti csoportban a struktúra tagolására is. A szintakták éppen azzal érvelnek amellet, hogy a kötőszó és az utána következő elem közös konstituenst alkot, mivel a kötőszó a tőle jobbra álló összetevővel fonológiai frázist alkot. Normatív beszédben nem kötelező a mellérendelt tagok közti szünet, de a kötőszó és a következő tag alkotta szekvenciában csak a kötőszó elé lehet szünetet tenni, a szünet tehát együttesen különíti el őket a megelőző szerkezeti csoportoktól (Bánréti 1992: 731–733).

Sajnálatos, hogy a szünetek arányait bemutató táblázatba elírás csúszott: a kötőszó utáni szünetek 71,7%-os aránya természetesen 17,7%-ként olvasandó.

A kötet negyedik fejezete, „A beszédészlelés és a beszédmegértés folyamata” (61–120), a leghosszabb, legkidolgozottabb és a legrészletesebb irodalomjegyzékkel ellátott része, a szerző saját, elsődleges kutatási területeinek meglehetősen szövevényes ösvényrendszerén kalauzolja végig nagy biztonsággal az olvasót. A bevezető szakasz (61–62) világosan elkülöníti a beszédfeldolgozás két részfolyamatát, amelyek mind mentális műveleteikben, mind működésük eredményében élesen eltérnek egymástól, noha egymásrahatásuk kétségtelen. A

beszédészlelés eredménye a szegmentumok azonosítása, a megértésé pedig az üzenet dekódolása és értelmezése.

„A percepció bázis” (62–64) című alfejezet azt a beszédfeldolgozás alapját képező nyelvspecifikus szűrőmechanizmust mutatja be, amelynek működése a hangképzési sajátosságok akusztikai vetületeinek az adott nyelvre jellemző kategóriaazonosításait eredményezi. Az anyanyelv szűrőhatására hozott példa a más nyelvváltozat, illetőleg nyelv észlelésében azonban téves. A „szerelem → az ejtéstől függően ige vagy főnév” (63). A zárt [e]-t használó nyelvjárások egyikének anyanyelvi beszélőjeként – más adatközlőkkel összhangban – állítom, hogy a két ejtés tökéletesen megegyezik: [serelem]. Hiteles és látványos példája a jelenségnek Lotz János közismert példája, a köznyelvi *mentek* alak, amelynek zárt [e]-t eltérően tartalmazó változatai négy eltérő jelentést különítenek el: [mentek] '(ti el)mentek (a vásárba)', [mɛntek] '(én ki)mentek (egy fuldoklót a vízből)', [mɛntek] '(ők el)mentek (a vásárba)', [mɛntek] '(ők) mente(se)k a bolháktól' (vö. Lotz 1976: 71).

A „Beszédmegértési modellek” (65–74) alfejezet arra a kérdésre mutat be hipotéziseket, „hogyan a hallgató hogyan konvertálja a folyamatosan változó akusztikai jelet, amelyet a beszélő kiad, diszkrét nyelvi egységek sorozatává, és hogyan fogja fel a benne lévő üzenetet” (65). Az első megközelítések vázlatos áttekintése után képet kapunk a mai modellekről, amelyeknek „közös jellemzője, hogy hangsúlyozzák a nyelvi meghatározottságot. Ezek között mutatja be a szerző a Liberman-féle motoros teóriát és a vele rokon, Stevens és munkatársai-féle analízis szintézissel modellt (66–70). Ezeknek az elméleteknek a lényege, hogy az artikulációt és az észlelést egyetlen közös mechanizmusra vezetik vissza: „az észlelő rendszer a hallható beszédet oly módon elemzi, hogy a szervezet saját beszédképzési folyamataira vezeti vissza” (66). Ezek a megközelítések elsősorban az alsóbb nyelvi szintek egységeinek a dekódolását modellálják.

Komplexebb megközelítései a problémának a globális beszédmegértés modellje, a Bondarko-féle elmélet és a hierarchikus megértési modell (70–71), amelyek mindegyike egymással közvetlen elérésben lévő vagy hierarchikus építkezésű feldolgozó egységeket tesz fel. E modellek bemutatásakor több olyan terminussal is találkozunk – invariáns jegy, invariancia, nem kontextusfüggő fonetikai sajátosságok, felismerési kulcsok, többszörös kulcsok (69–70) –, amelyek csak későbbi alfejezetekben kapják meg definíciójukat, illetőleg kifejtésüket. Segítség lenne az olvasónak, ha ilyen esetekben utalást kapna a fogalom későbbi tárgyalására.

A legújabb, s a grammatika modellálási törekvéseivel is szoros kapcsolatot mutató modellek az ún. kognitív modellek, amelyeknek céljuk, hogy hipotézist fogalmazzanak meg a beszédfeldolgozás rendkívüli gyorsaságának magyarázatára. A jelentésközpontú, interaktív modellek ezt a gyorsaságot a feldolgozó

szintek párhuzamos vagy csaknem párhuzamos, egymással kooperációban folyó működésének tulajdonítják, a szerkezetközpontú moduláris hipotézisek pedig az önálló, egymástól független működésű feldolgozó egységeknek, amelyek eredményeinek összegzése egy külön állomáson történik. A konnekcionista modellek bizonyos mértékig integrálják az előbbieket: azonos idejű, párhuzamos feldolgozást végző egységek hálózatát teszik fel az eredményeket integráló szakasz nélkül. Érdekes lett volna a különféle feldolgozó rendszerek működését példákon is bemutatni hasonlóképp, ahogy a szerző azt később a VCV-hangsor felismerésének folyamatábráján tette (103).

„A beszédmegértési folyamat sajátosságai” (75–89) című alfejezet első tematikai egysége a magasabb nyelvi szinteken történő tagolás mentális mechanizmusát járja körbe, és arra a kérdésre keres választ, hogy a folyamatos beszédben, ahol nem jelzik szünethelyek a szóhatárokat, milyen támpontok alapján szegmentál a feldolgozó rendszer. Például a visszacsatolás a döntés késleltetését teszi lehetővé mindaddig, míg a feldolgozó rendszer elegendő információval nem rendelkezik a döntés meghozásával.

A következő részelemzés a percepciós egységek nagyságrendjét vizsgálja. Többek között nyelvbotlás-vizsgálatok és reakcióidőt mérő kísérletek azt támasztják alá, hogy az elemi percepciós egység feltehetően a szótag. Emellett felmerült az a hipotézis is, „hogy az egység nagysága változik a megkülönböztető jegytől a szó- vagy mondatkapcsolatokig [...] a megkülönböztetési feladatnak megfelelően” (80–81). Ez a megközelítés magyarázni tudja azt a jelenséget is, „hogy a fonémáról történt végleges döntés a jelentés aktiválása után történjen meg” (81).

Újabb tematikai egysége az alfejezetnek a beszéd invariáns, vagyis állandó komponense. „Az 'állandó' a beszédnek azon része, amely nem változik, függetlenül attól, hogy ki a beszélő, mikor beszél vagy milyen nyelvi jelsorozatot mond” (81). Az artikulációs invarianciát képviseli a hagyományos hangtan, illetőleg a klasszikus fonológia, s törekszik reprezentálni a fonetikus átírást, amely nyelvtől és egyedi beszélőtől függetlenül azonosít artikulációs kategóriáknak megfelelően ugyanakként fizikailag eltérő szegmentumokat. Későbbi kísérletek pedig nemcsak az akusztikus és a percepciós invariancia létezését bizonyították, hanem azt is, hogy a beszédhangokban lévő invariancia mellett fontos feldolgozási támpont a magasabb szinteken, mint például a kontextusban, a beszédhelyzetben vagy a világismeretben működő invariancia is.

„A beszédészlelési folyamat működése” (90–109) című alfejezetben a szerző „a hierarchikus építkezésű, interaktív beszédmegértési modellt” ismerteti, amely „a teljes feldolgozási folyamatot reprezentálja, és a beszédészlelési, beszédmegértési folyamat működésének csaknem valamennyi kérdésére megoldást kínál (90). A feldolgozás első lépcsője az elsődleges hallási elemzés, amely folyamat

bemutatásakor a szerző alkalmat talál arra, hogy felhívja az olvasó figyelmét a beszédfeldolgozás során a hallás és az észlelés különbségére, továbbá elkülönítse az észlelést a megértéstől, azt pedig az asszociációk útján történő értelmezéstől. Részletes bemutatását kapjuk a hallás funkcionális anatómiájának és különféle hallásvizsgálati eljárásoknak, majd a hierarchiában egyre magasabb szintek feltérképezése történik. A beszédészlelés akusztikai, fonetikai, majd fonológiai elemzése egyre inkább támaszkodik a kognícióra: míg az elsődleges hallási elemzés az akusztikai jel hullámtulajdonságait tárja fel, addig az akusztikai elemzés már támaszkodik az emlékezetre, a fonetikai szint az osztályozás műveletére, a fonológiai szint pedig az absztrakcióéra. Ezekkel az elemzési folyamatokkal párhuzamosan működnek olyan, a nyelvinél tágabb hatókörű mentális műveletsorok, mint például a hangok lineáris sorrendjének azonosítását biztosító szeriális észlelés vagy a közlés időzítési viszonyait elemző ritmusészlelés.

Az alfejezetet a szupraszegmentális tényezők észlelési kérdéseinek bemutatása zárja. Megtudjuk többek között, hogy nemcsak az artikuláció sebessége és a szünetek száma és időtartama befolyásolják a beszédtempó észlelését, hanem „a dallamstruktúra, az intenzitásviszonyok vagy az adott szöveg tartalma” (107) is.

„A beszédmegértési szintek működése” (109–115) című alfejezet arról tájékoztatja az olvasót, hogy egy hallott közlés mint üzenet teljes feldolgozásáról csak akkor beszélhetünk, ha abban a komponensek felismerési, azonosítási műveletén kívül (amelyek lényegében észlelési és megértési algoritmusok automatikus lefutásai) és a közlés egységeinek szerkezeti–szemantikai összefüggésének dekódolásán túl a közlés értelmezése is megtörtént. A közlés értelmezése azt jelenti, hogy „az adott szöveget behelyezzük egy tágabb ismeretanyagba és/vagy egy korábban tárolt információsorozattal hasonlítjuk össze” (110). Vagyis feltehető a tudás és a nyelvi megértés közötti kapcsolat, amelyre vonatkozó hipotéziseket szintén bemutat a kötet. A két szélsőséges vélemény arra keres választ, vajon a megértés létrehoz-e új ismeretet vagy csak a tudatunkban már meglévő dolgok közt vezető ösvényeket járja be új módon.

Az utolsó tematikai egység a mondatmegértéssel foglalkozik, s a főbb nemzetközi kutatásokon kívül rövid tájékoztatást kap az olvasó a magyarra vonatkozó, hazai mondatmegértési vizsgálatokról is. A magyar mondatmegértési és morfológiai pszicholingvisztikai vizsgálatok olyan széleskörűek és érdeklődésre különösen számot tartók (már csak a magyar nyelv topikprominens voltából adódóan is), hogy az elsősorban magyar anyanyelvűeknek szóló „Pszicholingvisztika” olvasója szívesen látna ezeknek kísérleteiből és eredményeiből gazdagabb ízelítőt is.

A kötet ötödik fejezete „A mentális lexikon” szerkezetével és hozzáférési folyamataival foglalkozik (121–150). Az első alfejezet bevezetője vázolja a korai modelleket (a szótár-, a könyvtár- és a térképanalógiát), majd definiálja a

mentális lexikon főbb komponenseit, az aktív, a passzív és az aktivált szókin-
cset. „Az aktív szókinccs azon nyelvi és beszédjelek összessége, amelyek haszná-
lata egy adott személy esetén gyakori. A passzív szókinccs ezzel szemben ugyan-
azon személy ritkábban használt nyelvi és beszédjeleit foglalja magában. Az
éppen aktivált szókinccs ugyanazon személy egy adott beszédhelyzetben aktivált
nyelvi és beszédjeleinek összessége” (122). Megtudjuk, hogy az egyedi nyelvek
szerkezete befolyásolja a mentális lexikon szerkezetét, például a „szómorfémák
tárolása megoszlik az aktív és a passzív rész között, a toldalékmorfémák azon-
ban, nagyon kevés kivétellel, az aktív szókinccs részei” (122). Vannak lexikai
egységek, amelyek – elsősorban a használati gyakoriság függvényében – vándor-
rolnak az aktív és a passzív szókinccs között.

„A mentális lexikon nagysága” című szakasz az egyedi szókinccs terjedelmére
vonatkozó becsléseket, illetőleg felméréseket mutat be. „... kimutatták, hogy egy
amerikai főiskolai hallgató 580 000 »alapszót«, 1700 ritka alapszót és 96 000
nem alap-, illetőleg összetett szót ismer” (124). Természetesen nem 580 ezer,
csupán 58 ezer az első adat, különben hogyan lenne lehetséges, hogy „ez meg-
felel a körülbelül százötvenezer feltételezetten ismert szónak” (124)?

A felépítés és működés című egység a mentális lexikon szerveződésére vo-
natkozó főbb megközelítéseket veszi górcső alá, többek között először a kevésbé
sikeres atomgömb-, majd a szóasszociációs kísérletekkel hatékonyabban verifi-
kált pókháló-elméletet. „A pókháló-elmélet lényege pedig az, hogy az egyes sze-
mantikai egységek (itt: szavak) egymáshoz úgy kapcsolódnak, hogy egy egység-
nek akár több más egységgel is lehet közvetlen kapcsolata. Ugyanakkor a köz-
vetlenül nem kapcsolódó egységek is tarthatnak kapcsolatot egymással további
egység(ek)en keresztül” (125).

A különféle (és eltérő vizsgálati személyekkel végzett) szóasszociációs vizs-
gálatok eredményeinek számos közös vonását a prototípuselmélet magyarázza.
„A prototípus elmélet arra a kérdésre próbál választ adni, hogy miként vagyunk
képesek a szójelentések rögzítésére és használatára, amikor egy szó szemantiká-
ja – finoman fogalmazva – legalábbis bizonytalan (gondoljunk egy címszó ma-
gyarázatára a szótárban) [...] A prototípus elmélet szerint a szónak van egy
alapjelentése, amelyhez képest a szót egy más kontextusban elemezzük. Ez ma-
gyarázatot ad arra, hogy vagyunk képesek ugyanazt a szót kissé vagy nagyon
eltérő jelentésben is használni” (125).

Valójában a prototípuselmélet ennél lényegesen körülhatároltabban fogalmaz.
Az ezt a elméletet is magában foglaló holisztikus kognitív szemantikai irányzat
szerint a jelentés az ember kategorizálási képességére épül, amely prototípusok
alapján történik. Az, hogy egy dolog egy bizonyos kategóriához tartozik-e, foko-
zat természetű jellemző. A kategóriák prototipikus példányok körül szervező-
dnak – számos esetben kultúrafüggően. A prototípust az ún. tipikalitási feltételek

azonosítják, amelyek az adott kategóriára jellemző tulajdonságok (a tipikus *madár* tud repülni, szárnya, csőre és tollazata van és tojást tojik). Ezek a feltételek a nem prototipikus példányok esetében megsérthetők (a *házigazda* madarak többsége és a *strucc* nem tud repülni). Minél kevesebb tipikalitási feltétel teljesül, annál bizonytalanabbá válik, hogy az adott dolog beletartozik-e az adott kategóriába. A *veréb* tipikusabb madár, mint a földről soha fel nem emelkedő *strucc*, és még inkább, mint a *pingvin*, amely nemcsak nem tud repülni, de testét nem is tollazat borítja. A naiv beszélő bizonytalanosságát abban, hogy például madár-e a *denevér*, vagy hogy hal-e a *bálna*, az okozza, hogy a *denevér* a prototipikus madárhoz hasonlóan szárnyat visel és repül, a *bálna* pedig a prototipikus halnak megfelelően vízben él, áramvonalas teste van és tud úszni. Egy-egy dolog több kategóriához is tartozhat, és eltérő mértékben lehet tipikus példánya kategóriájának. Pszichológiai kísérletek tanúsága szerint a beszélők mentális lexikonában a *zongora* hangszer, de bútor is: tipikusan hangszer és kevésbé tipikusan bútor (Kiefer 2000: 92–105). Helyénvaló itt is egy lényegbe vágó kiegészítés. A prototipikus jegyek mindig a fogalomstruktúra egészének a hálójában szerveződnek. Ezért nem lehet az embert – bár „prototipikusan” ilyen – úgy leírni, hogy ’tollatlan kétlábú’.

Az alfejezetben bemutatott mentális lexikon-elméletek közös vonása, hogy szinte kivétel nélkül elismerik „a szemantikának mint vezérlő elvnek a működését” (126), s ennek a megállapításnak nyelvpatológiai vizsgálatok eredményei is független bizonyítékai. Ám más típusú deviáns nyelvi alakulatok (nyelvbottások, szójátékok stb.) arra utalnak, hogy „a hangzási reprezentáció is szabályozottan van jelen a mentális lexikonban” (127). Erre utal például a szavak felidézésével kapcsolatban a szóban kitüntetett pozícióban, vagyis a szóhatárjegyek közelében elhelyezkedő szegmentumok felidezésének kiemelkedő eredményessége.

A fejezet második része „A lexikális hozzáférés folyamata” címet viseli, s bevezető szakaszában bemutatja a folyamat alapvető eltérését a beszédprodukción és a beszédmegértésben: „A lexikális hozzáférés folyamata a beszédprodukción a szükséges lexikai egység (leggyakrabban szó) megtalálását jelenti; a beszédmegértésben pedig ez az a műveletsorozat, amelynek során létrejön a megfeleltetés a szót reprezentáló akusztikai jelsorozat és az egyén mentális lexikonának egy adott egysége között” (128). A beszédprodukción történő lexikális hozzáférés-koncepciók közül a korábban már bemutatott Levelt-féle hierarchikus modell kerül ismét terítékre, ezúttal egy speciális hozzáférés-egység, a lexikai egység kinagyításával. A részletek a következők.

A mentális lexikon a beszédprodukción mechanizmusának központi komponense, amely két, egymással kapcsolatban működő tárolóegységből tevődik össze. Az egyik a lexikai egységeknek elsősorban szemantikai vonatkozásait tárolja, a másik pedig fonológiai és morfológiai sajátosságait. Az első lexikon-

rész alapegysége a lemma, a másiké a lexéma. A beszédprodukción megelőző tervezési és keresési folyamatok előbb a lemmához (a szó fogalmi és egyéb jelentésszintjeihez, grammatikai kategóriáihoz, lehetséges szintaktikai szerepeikhez), később pedig a lexémához (a szó alaki – morfológiai és fonológiai – vonatkozásaihoz) férnek hozzá. Tévesztések adatai bizonyítják a két tárolóegység viszonylagos függetlenségét: az ún. *nyelvemen van* (the tip of the tongue) jelenség esetében „pontosan tudjuk, »mire gondolunk« – a lemma már megvan – a szót mégsem tudjuk kimondani. Töredékes információink azonban annak hangzó alakjáról is lehetnek, például két szótagból áll, d-vel kezdődik [...] Ha a működési zavar [...] a lexémakeresés során lép fel, a végeredmény a szándékozotthoz hangzásban hasonló lexéma lesz” (Huszár 2000: 69–70).

Bár maga a modell világos, bemutatásában néhány zavarba ejtő részlet nehezíti az olvasó eligazodását. Noha a lexikai egység lemma- és lexéma-szintje a szövegben elkülönül, a modell 9. ábrán történő megjelenítése (130) egyáltalán nem tünteti fel a lexémát. Elkülönül azonban a hierarchiában legfelül elhelyezkedő s a fogalmi előkészítés eredményét képező „lexikai fogalom” az alatta lévő, a lexikai válogatásból eredő lemmától, amelyből a következő lépcső a morfológiai kódolás egységéhez, a morfémához vezet. Az ábrát értelmező szöveg ezzel szemben így szól: „A lemma szint maga a lexikai egység, egy önálló morféma” (129). De hogyan lehet a lemma önálló morféma, amikor a lemma még nem tartalmazza a lexikai egység alakjára vonatkozó információkat?

A beszédmegértésben történő lexikális hozzáférés modelljei két nagy irányzat köré csoportosulnak: a moduláris (később: aktivációs) és az interaktív (később: lexikális kereső) megközelítés köré. „A moduláris hipotézis lényege, hogy a lexikális hozzáférés folyamatában a műveletek nem (vagy csak igen kevésbé) kapcsolatosak egymással, párhuzamos működések jellemzik a folyamatot [...] Az interaktív modellek lényege, hogy az egyes szinteken történő műveletek állandó kapcsolattartásban zajlanak, ily módon állandó, valós idejű (real-time) lehetőség van az együttműködésre... Az első feltevés szerint [...] a szavak önmagukat hasonlítják a bejövő jelhez, míg ez utóbbiban a központi komparátor végzi ezt a feladatot” (134–135). Az interaktív megközelítésre a Marslen-Wilson féle 1973-as cohort-elmélet, a modulárisra Morton 1969-es logogén-modellje jelenik meg példaként – sajnálatosan rövid kifejtésben és a kísérletek bemutatása nélkül. Továbbá részletesebb problémafelvetés híján az olvasó nem érti a cohort-elméletre vonatkozó értékelő megjegyzést: „Hátránya ugyanakkor, hogy nincs egyértelmű magyarázata azon szavak felismerésére, amelyeknél a felismerési pont gyakorlatilag egybeesik a szó abszolút végével, a lecsengéssel, például *lemeZ*, *lemeGY* vagy *majoM*, *majoR*, *MajoS*” (137). A modell nem tiltja, hogy a szó felismerési pontja egybeessen a szó végével, ha pedig a kérdés arra vonatkozik, hogyan ismerheti fel a szót a hallgató már az elkülönítő utolsó elem

előtt, arra azok a kísérletek adhatnak választ, amelyeknek eredménye szerint megfelelő kontextus esetén a szót akár már az első szótagja alapján felismerjük (vö. Marslen-Wilson 1975, 1989, ismerteti Pléh 1998: 26).

„A lexikális hozzáférés tényezői” című szakaszban arról kapunk tájékoztatást, hogy milyen tényezők befolyásolják a szöfelismerés sikerességét, illetőleg időtartamát. Amíg kizárólag az izolált szavak voltak a vizsgálat tárgyai, az akusztikai szerkezetet és a szógyakoriságot találták meg okként. A későbbi eredmények egyértelműen kimutatták a mindegyik grammatikai elemzési szinten előforduló kontextuális hatást, még későbbi kutatások, amelyekben a kötet szerzőjének is jelentős szerepe volt, pedig a szó fonotaktikai szerveződésének és az artikuláció tempójának a hatását is kimutatták a lexikális hozzáférésben. Nemcsak izgalmas adalékok a kérdéshez, de a feldolgozás során működő stratégiáknak – mint például a morfémahatárookra vonatkozó predikcióknak – független bizonyítékait adják a felismerésben történő tévesztések, amelyekből egy csokornyi példa zárja a „Téves riasztások” szakaszt.

A fejezet zárása a lexikális hozzáférés időviszonyait, továbbá a mentális lexikon aktiválását előidéző folyamatokat tárgyalja. Megtudjuk, hogy kísérletekkel sikerült meghatározni azt a 250–500 ms közötti időtartományt, amelyen belül a hozzáférési folyamatok párhuzamosnak, s amely fölött egymást követőknek tekinthetők. Elméleteket és kísérleteket ismerhetünk meg arra vonatkozóan, hogyan befolyásolják a hangzás és az asszociációk az aktiválási folyamatokat: a szemantikai összefüggések erősebben, a fonetikai hasonlóságok kevésbé segítik elő a szótalálást. A kezdő szegmentumok alapján egyszerűbb feladat megtalálni egy szót, mint a záró szegmentumok alapján. A szófaji besorolás tekintetében viszont ellentmondásosnak látszó eredményekre talál az olvasó a szerző saját kísérleteinek bemutatásában. „Szigorúan rövidebb idő kellett ugyanakkor a főnevek aktiválásához, mint az igékéhez” (145). Majd: „Az egyes szavak aktiválása a személyre jellemző reakcióidő alatt zajlik, egy adott feladatban a kísérleti személyek átlagos reakcióideje közötti legnagyobb különbség 2,35 s volt. Nincs különbség a főnevek és az igék lexikális hozzáférése között; a kísérleti személyek a legtöbb szót és a legrövidebb időtartamokat azonban a szófaji korlátozás feloldása esetén produkálták” (147).

A kötet hatodik fejezete, „Az anyanyelv elsajátítása” (151–197) címmel, két részre tagolódik. Az elsőben a nyelvelsajátítás univerzális aspektusai, a kérdés elméleti háttere és főbb működési modelljei kerülnek terítékre, a második pedig a magyar nyelv elsajátítására vonatkozó kutatások, kísérletek, megfigyelések eredményeibe enged bepillantást.

Az „Elméleti kérdések, felfogások, modellek” című alfejezet a nyelvelsajátítás két fő filozófiai megközelítését mutatja be, amelyek a pszicholingvisztika két eltérő paradigmájának is alapját képezik. A behaviorista nyelvelsajátítás-koncep-

ció az empirista, a generatív a racionalista felfogásban gyökerezik. Az előbbi szerint minden tudás – így az anyanyelvé is – tanulás, tapasztalás eredménye, az utóbbi szerint viszont a tapasztalásnak az a szerepe, hogy aktivizálja a velünk született ismereteket.

Noha már az ókorban felmerült az érdeklődés a gyermeknyelv iránt, a tudományos alapú és a nyelvet legalább bizonyos mértékig önálló entitásnak tekintő gyermeknyelv-kutatás egészen a 19. századig váratott magára. Az első eredmények Schulze (német fiziológus), Herbart (a pedagógus), Wundt (pszichológus és nyelvész) és Wernicke (agykutató) nevéhez fűződtek. Nem véletlen, hogy a nyelvészetben a gyermeknyelv vizsgálata a strukturalizmus idején virágzik fel, amely irányzat alaptétele szerint a nyelv rendszer. Bár Jakobsonnak a 20. század derekán megfogalmazott hipotéziseit – a gyermek szegmentumkészletének elsajátítási sorrendjének és a világ nyelveiben lévő szegmentumok implikációs sorrendjének összefüggései, a fonológiai oppozíciók elsajátításának sorrendje, illetőleg a nyelv kiépülésének és afáziás regressziójának inverz folyamatai – a későbbi kutatások bizonyos mértékig cáfolták, a főbb elvek ma is hitelesek. A nyelvelsajátítás folyamatában szigorú implikációs összefüggésrendszer érvényesül: bizonyos kognitív ismereteknek meg kell előzniük a nyelveket, s a nyelvi ismeretek között is – mind univerzálisan, mind az adott nyelvre jellemzően – egyesek megléte feltétele mások kialakulásának.

A generatív paradigmaváltás előtti és utáni gyermeknyelv-kutatások három tekintetben térnek el egymástól: (i) a szó- vs. mondatközpontúság, ami azt jelenti, hogy míg a behaviorista megközelítés azt igyekszik általános tanulás-elméleti modellek segítségével leírni, hogyan tanulja meg a gyermek a szavakat dolgok nevéként használni, addig a generatív indíttatású pszicholingvisztikát elsősorban az érdekli, hogyan von el szabályokat a gyermek a hallott mondatokból, s hogyan alkot azok alapján újakat; (ii) a nyelvhasználat mint pusztán tanulással elsajátított, ingerfüggő viselkedésforma vs. az egyedi nyelvi környezet által aktivizált, velünk született, univerzális elvekre és paraméterekre épülő szabályrendszer működésén alapuló kreatív tevékenység; (iii) az új nyelvi alakulatok létrehozásának alapműveleteként meghatározott analógia (a mintául szolgáló elemsorozat lineáris elemzése) vs. absztrakt szerkezeti elemzés (szabályok hipotetiko-deduktív elvonása). Az újabb kutatások szerint a két művelet hierarchikusan egymásra épül a nyelvelsajátításban: „A kezdeti szakaszokban a gyermek mechanikusan ismételi, majd analógiákat és „túláltalánosításokat” alkalmaz. A további fejlődés szakaszaiban kristályosodnak ki a szabályok, jön létre a szabályalkotás. A gyermek, amikor beszélni tanul, a felnőtt nyelv szempontjából „hibákat” követ el. Ezek a hibák azonban éppen azt mutatják, hogy miként próbál analógiákat, majd szabályokat érvényesíteni” (153). Éppen ezek a devianciák, a standard formáktól eltérő alakulatok keltik azt a benyomást – nem is csak a naív nyelvhasz-

nálóban –, hogy a gyermeknek külön nyelve van. S ha az nincs is, az eltérő hatókörű és összefüggést eltérő mértékben mutató szabályok végigkísérik a nyelvelsajátítást.

A paradigmaváltás utáni, nyelvelsajátításra vonatkozó kutatások ugyanúgy hűségesen követik a generatív tanok változását, mint a pszicholingvisztika más ágai. A szintaxisközpontúság után szemantikai, majd pragmatikai természetű magyarázó elvek jelennek meg. Az általános áttekintés után a nyelvelsajátítás kritikus periódusának kérdésével ismerkedhetünk meg, vagyis azzal, hogy „Meddig sajátítható el az anyanyelv? Egészen biztosan válaszolhatjuk, hogy ez az időszak nem korlátlan, vagyis az agy csak egy bizonyos életkorig marad rugalmas annyira, hogy képes a nyelvi és beszéd folyamatok kívánt szintű vezérlésére” (161). Ha a nyelvelsajátítás nem indul meg 6–7 éves korban, illetőleg a gyermeket nem éri 10–13 éves koráig megfelelő nyelvi inger, „akkor a nyelvelsajátítás igen nagy mértékben korlátozódik [...], a gyermek nyelvtudása soha nem fogja elérni az életkorának megfelelő szintet” (162). A kritikus periódusról szóló részt megelőző szakaszban legendák és valós esetek sorakoznak arról, milyen mértékben sajátíthatja el anyanyelvét emberi környezet, illetőleg beszédinger nélkül egy gyermek.

A fejezet második fele, „A magyar gyermek beszédprodukciónak és beszédmegértésének fejlődése” részletesen beszámol a kutatások mai állásáról a nyelv előtti hangadástól a gyermeknyelvi fejlődési szakasz 6–7 éves kori lezárásáig, elkülönítetten – bár szükségképpen eltérő arányban – tárgyalva a produkciós és a percepció folyamatokat.

A „Preverbális hangjelenségek” című szakasz elkülöníti a fiziológiás hangjelenségeket (sírás, köhögés stb.) a kifejező sírástól, amely már lényegét tekintve kommunikáció: „a gyermek jelzi a környezetének a számára fontos történéseket, állapotokat. [...] hangjelenségei akusztikailag is egyértelműen differenciálhatók” (163). A szerző azután be is számol az akusztikai vizsgálatok eredményeiről, amelyek alapján megkülönböztethetők a „fájdalomsírás, éhség-sírás, diszkomfort jelzésére szolgáló sírás és unalom-sírás” (163). Ezeknek akusztikai szerkezetéről is kap tájékoztatást az olvasó. Sajnálatos, hogy a szöveges kifejtés és magyarázatot segítő 11. ábra nincs összhangban egymással. Az ábraalírással a bal oldali hangszínekép az unalom-sírást mutatja be, a szöveg szerint pedig a fájdalom-sírást (163–164).

A preverbális hangjelenségek elemzését a néhány hetes korban elkezdődő és legkésőbb 15 hónapos korban befejeződő gögicselés bemutatása követi. Külön érdekes, de indokolható a terminológia használata: vannak, akik elkülönítik – a szerző azonban nem – az elsősorban az anyanyelvi intonációs minták megjelenésével jellemezhető és erősen kommunikatív funkciójú gögicselés-szakaszt a kb. négy hónapos kor körül kezdődő gagyogás-szakasztól, amelyben világos szótag-szerkezetek jelennek meg, és a világ nyelveiben fellelhető mindenféle beszéd-

hang gyakorlása történik – kommunikációs funkció nélkül is. Bár mindkét szakasz megelőzi és bevezeti az anyanyelv rendszerszerű elsajátítását, a (nemcsak anyanyelvi) beszédhangokra való tagolhatóság egyértelműen csak a második szakaszban jelenik meg.

Az anyanyelv elsajátítás kezdeti szakaszának történéseiből képet kaphatunk még az elsajátítás lehetséges meneteiről, a folyamatos és az ugrásszerű fejlődésről, illetőleg az elsajátításban jelentkező esetleges nemi különbségekről is. Az anyanyelv rendszerének elsajátítása különféle rendszerszintek szerint vizsgálható: például az első, felismerhetően anyanyelvi közlések fonémaállománya az „artikulációs könnyebbség” (176) elve alapján korlátozódik elsősorban a bilabiálisokra, a zárhangokra, illetőleg néhány semleges és hátul képzett magánhangzóra, a morfológia pedig a *-t* tárgyrag és az *-é* birtokjel használatát foglalja magában. „A kisgyermek szavai a felnőttek ejtette szavak kisebb-nagyobb mértékű torzításai. Ezek a torzítások általában egyszerűsítések és az artikulációs könnyebbséget szolgálják” (175). A deviáns jelenségek olyan egyszerűsítő folyamatok alapján jönnek létre, mint a hasonulások, illetőleg a helyettesítések. Sajnálatos véletlen folytán a hasonulások egyik altípusának, a távhasonulásoknak bemutatásakor kimaradt a hivatkozások és a fejezetvégi irodalomjegyzék tételei közül Kassai (1981a). A hasonulások közé tartoznak az elhasonulások is. „A hasonulások leggyakoribb oka a nehezen ejthető hangkapcsolatok feloldása hasonulásos folyamattal. Az eredmény rendszerint az egyik beszédhang hosszú változatának megjelenése” (176).

A hasonulások altípusai között jelenik meg a hasonulás hiánya is (pl.: *malacval* 'malaccal'), bár maga a szerző is megállapítja, hogy ennek a jelenségnek nem az artikulációs könnyítés a mozgatórugója, „hanem a morfémakapcsolás hangsúlyozása még akkor is, ha ezzel éppen az artikulációs feladat nehezedik” (178). Talán érdemes lett volna önálló kategóriát felvenni a tagolási határ kiemelését végző eljárásnak, hiszen igen jelentős stratégiai mozzanatról van szó – nem is csak a gyermeknyelvben, hanem bármely más, deviáns alakulatokat létrehozó közlésformában is, mint az afázia, a nyelvbtlás, a mentális deviancia vagy regressziós folyamatok által meghatározott beszéd. A tagolási határ kiemelése a beszéd létrehozás keresési folyamatait könnyíti. A tagolási határ kiemelése vagy határjelöléssel történik ott, ahol a folyamatos közlés szekvenciaszervezési szabályai ezt nem írják elő vagy éppen tiltják, vagy többféle tagolási jel együttes alkalmazásában nyilvánul meg morféma-, szó-, frázis- vagy szekvenciakezdeten, illetőleg -határon. A tagolás kijelölésében posztlexikális hasonulások elmaradása vagy szupraszegmentális tényezők megjelenése mellett szegmentális komponensek is részt vehetnek. A szegmentális komponensek a tagolási határon a közlés folyamatának átmeneti felfüggesztésére törekszenek, vagyis vagy a glottisz működését függesztik fel zöngétlen hang beiktatásával, vagy zárkomponenst tar-

talmazó hanggal akasztják meg a levegőáramlást, sőt gyakran a két komponenst együtt tartalmazó elemet választanak a határ megerősítésére (vö. Szépe 2003). Néhány, e stratégia által irányított művelet például a morfémahatár-bevezetés egymorfémás szóba (gyermeknyelvi példa: [vɪmlɑjɔf] 'villamos'); zöngétlen mássalhangzó betoldása magánhangzós indításba ([hujtsipø:] 'új cipő'), zöngés helyett zöngétlen indítás ([fira:g] 'virág') vagy zárás ([dop] 'dob'). Így a szóvégi zöngétlenítésre is kézenfekvőbbnek tűnik a tagolási határ kiemelésének feltevése, mint az, hogy a jelenség „feltehetően az artikulációs fáradtság eredménye [...] A hangsor végén a gyermek megtakarítja a zöngékezéshez szükséges „extra” energiát [...] (*kopok* – 'kopog' ...)” (179). De amit a gyermek ezzel a megtakarítással nyer a réven, azt el is veszti a vámon, hiszen a zöngétlen levegőoszlop visszatartása az akadály fortis képzésű fenntartásával a zöngétlen mássalhangzó képzésekor ugyanúgy energiabefektetést igényel, mint a hangszalagok és a káncapocok közti laza zár fenntartása a zöngézéskor.

A nem normatív zöngésítés helyettesítő stratégiái közé becsúsztott egy nem odaváló példa, hiszen a *kinég bemondtad* (179) alak normatív zöngésítés. Ennek a stratégiának a definíciójában is sajnálatos keveredés történt, és így ellentmondásba kerül a példasorral: „nem normatív zöngésítés: zöngés mássalhangzó helyett a zöngétlen pár megjelenése (*gristály* – 'kristály', *kizslány* – 'kislány', *holnabra* – 'holnapra'). Zöngésítés esetén természetesen a kiinduló szegmentum zöngétlen és a végállomás zöngés. Egy másik helyettesítéstípus az, hogy „az egyes mássalhangzók az azonos képzésmódú hanggal pótlódnak (... *szegedű* – 'hegedű')” (179). Osztályozási szempontból mind az [s], mind a [h] valóban réshang, de akármennyire is réshang mindkettő, nem hihetünk komolyan abban, hogy a gyermek artikulációs rendszerében egy laringális spiráns képzése közel esik egy denti-alveoláriséhoz.

A zéró-helyettesítés adatai között előforduló *sapa* – 'sapka' és *helikóter* – 'helikopter' biztosan nem ugyanarra a jelenségre példa: a *sapa* alakban valóban egy teljes szegmentum törlése történik, ám a *helikóterben* a magánhangzó időtartam-növekedésében képviselve van a kieső mássalhangzó, vagyis a moratartás elve maradéktalanul érvényesül. Maga a szerző is megállapítja, hogy „a gyermek a nyúlást mintegy ellensúlyozásul alkalmazza az adott szó „teljes időtartamának” jelzésére akkor, ha egyéb torzítási folyamatok is végbemennek” (182). Noha a szerző éppen itt nem jelöli az ellensúlyozó magánhangzó-nyúlást, ugyanerre – a felnőttek folyamatos beszédében is működő – folyamatszabályra lehet gyanakodni a *mekkamóta* 'megkarmolta' és a *mel etölöd* 'mert eltöröd' (185) alakokban az *r-*, illetőleg az *l-*kiesésekor. Az előbbi adat téves példaként szerepel arra, hogy „A nehezen artikulálható hangkapcsolatokban teljes hasonulás történik; vagy úgy, hogy az egyszerűbb mássalhangzót a gyermek hosszan ejti, például *mekkamóta* – 'megkarmolta', *pikkos* – 'piszkos', *meffázik* – 'megfázik',

esennyődet – 'esernyődet', *lögdöllek* – 'lökdöslek' ..." (185). Az, hogy a [k] egyszerűbb az [s]-nél vagy az [ɲ] az [r]-nél, belátható, s a sokszor cáfolt jakobsoni elveknek is megfelel. Az [f] egyszerűbb volta a [g]-nél már kicsit ingatabb minősítés, de hogy a *mekkamóta* alakban [g] és a [k] közül miért a [k] az egyszerűbb, az végképp nem látható be. Ráadásul az igekötő és az ige határán lévő [k:] ejtése egyáltalán nem illik a többi példa közé, hiszen benne nem nehezen artikulálható hangkapcsolat átalakítása történik, hanem a normatív nyelvben működő zöngésségi hasonulás posztlexikális szabálya.

A nyelvelsajátítás morfológiai szintjének szabályvonási folyamataira a 20–36 hónapos életkor közötti szakasz bemutatása kínál izgalmas példákat, különösen a tő és a toldalék közötti határ, illetőleg a toldalék előtt alkalmazandó tőváltozat megállapításának nehézségeire. A *-t* ebben a tekintetben különösen komoly fejtörést okoz a gyermeknek. Hol úgy látszik, mintha a tárgyrag a tő utolsó mássalhangzója lenne (*Kérek banántot!*), hol pedig „[...] tévesen azonosítja [...] a *-t* tárgyragot a szótővégi mássalhangzóval, s alkotja meg a *láttam elefánt* vagy *kélem a papírt* ('papírt') közlést" (183). Ez utóbbi példában nem világos, hogy a gyermeknyelvi alakban miért tartozna a *-t* a tőhöz.

A morfofonológiai szabályok túláltalánosítása következik be a toldalékok kétszeres alkalmazásánál, mint például a „[...] *lábája, látottam*. Ilyen túlszabályozás eredményezi a hangrendi harmónia látszólagos megsértését: *sírnák, olvasnák, aludnák*" (183). Az utóbbi két esetben éppen nem a harmónia megsértése, hanem a harmóniára való erős törekvés látszik: a hátul képzett magánhangzót tartalmazó tőhöz (az alaktani paradigmában nem létező) hátul képzett toldalék illesztésével. A látszólagos harmóniasértés inkább a szabálykövető alak használatakor következik be, miután a toldalék egyalakú.

A morfoszintaktikai rendszer alakuló állapota ebben az életkorban komoly fejlődésen megy keresztül. „Például: *Ezsi néni memmotta; hójan a pejenkája ész a kutának a guminaggága; anuka szaladnak a hegyek; dobátam a kavicsokat a Dunába; Alanka is nagy vagy; bácsi nem kiszáll motolba*. Ezekre a közlésekre jellemző, hogy nagymértékben megjelennek az egyes lexikai egységeken a szükséges toldalékok – függetlenül attól, hogy a létrehozott végforma a normatívák szerint helyes-e vagy nem, ugyanakkor jellegzetesen hiányoznak a névelők" (184). Ez utóbbi állítás helytállóságát ugyan nincs okunk megkérdőjelezni, de ne tévesszük szem elől, hogy az idézett közlésekben összesen nyolcszor lett volna alkalma a közlőknek névelőt használni, s ebből hat alkalommal meg is tették. A névelők jellegzetes hiánya ezúttal a lehetséges névelőhasználat 75%-ának előfordulásában nyilvánult meg.

A gyermeknyelvi prozódia (dallamminták, hangsúly) alakulásával kapcsolatban – főleg a nyelvész olvasó számára – különösen érdekes lett volna még Kassai Ilona tanulmányaiból a magyarra vonatkozó igazoló eredmények bemuta-

tása (Kassai 1979, 1981b). Hasonlóképpen indokolt lett volna Fónagy Ivánnak a gyermeknyelvi mondat geneziséét prozódiai összetevők alapján is bemutató tanulmányára utalni (Fónagy 1972).

Az alfejezet hátralévő szakaszai egyfelől tájékoztatják az olvasót a nyelvelsajátítás 3–4 éves kor utáni főbb eseményeiről, továbbá bemutatják a nyelvelsajátítás beszédészlelési és beszédmegértési folyamatainak fejlődését. Megtudjuk, milyen tényezők segítik, illetve gátolják az óvodáskorú beszélőket a beszédfeldolgozás eredményességében: a kiegészítő vizuális információk, a gyermek számára eredményesebben azonosítható hátul képzett magánhangzók, a szavaknak nem izolált megjelenése, a grammatikai viszonyok felismerése és a zajtalan közlési helyzet elősegíti a közlés sikeres feldolgozását. Az olvasó számára különösen érdekes, hogy a beszédmegértés mennyire korán megjelenik: „[...] kialakulásának kezdetei a születéshez nyúlnak vissza. [...] A csecsemő a beszédnek a jelentést nem tartalmazó összetevőire reagál először: figyel a dallam változására, a hangsúlykülönbségekre, a tempóváltásokra, a hangerősségre, majd a hangszínre” (190). A monoton magyarban a szó dallamváltozásai és hangsúlykülönbségei valóban nem jelentésmegkülönböztető szerepűek, de az állításban a beszédről, s nem az izolált szóalakról volt szó. Márpedig a mondatbeli dallamváltozások (kijelentő, kérdő stb.) vagy a hangsúlykülönbségek (irtóhangsúly a fókuszon, potenciális szóhangsúlyok a semleges mondatban) éppen hogy jelentéskülönítő eszközök.

A beszédfeldolgozás fejlődésének következő állomása a globális beszédmegértés, amelynek révén a gyermek az általa csak részlegesen felismerhető beszédet más tényezők segítségével azonosítja (szituáció, mimika, gesztusok). Másfél-két éves korra a gyermek egyre kevesebb külső tényezőt alkalmaz a feldolgozáshoz, bár értése még nem teljes. Ebben az életkorban a kulcsszó-stratégiát alkalmazza, amelynek alapján ki tudja következtetni a teljes közlés tartalmát. Jellemző ilyenkor a mentális lexikonra a kettős tárolás: „az adott szemantikai tartalomnak megfelelő felnőtt nyelvi (konvencionális) hangsor és a gyermek saját (gyermeknyelvi) ejtése. [...] A következő fejlődési szintre akkor jut el, ha egyre pontosabbá váló beszédprodukciója következtében mind jobban szűkíthető a kettős tárolás [...] A harmadik szinten a gyermek már egyáltalán nem fogadja el a saját ejtésén alapuló beszédmegértést” (191–192). Ekkor jut el a gyermek odáig, hogy képes „[...] csupán a verbális inger hatására hibátlanul felismerni és azonosítani a felnőtt nyelvi közléseket [...]” (192).

A kötet hetedik fejezete „A beszédprodukció és a beszédfeldolgozás zavarai”-t tekinti át (198–234). A bevezető „Beszédzavar – nyelvi zavar” című alfejezet bemutatja a patológiás folyamatok szerepét az ép folyamatok megismerésében, továbbá elkülöníti a beszédzavart a nyelvi zavartól, és felsorolja azok különféle típusait a zavart kiváltó ok, keletkezési körülményei, folyamatműködései, életkori

meghatározottságai és neurológiai, mentális, illetőleg pszichés státus szerint.

A második és a harmadik alfejezet két, a köztudatban nemritkán összemósódó terminust különít el. „A diszfázia” című rész a gyermekkori beszédprodukciónak megkésett fejlődését fejti ki, amely olykor jelentkezik izoláltan, de gyakrabban a beszédfeldolgozás nehézségeivel együtt, főképp ha a jelenséget hallásvazavar is súlyosbítja. A tünetek nemcsak a jellegzetes artikulációs hibákban, hanem a gyér szókincsben és a grammatika fejletlenségében is megmutatkoznak. Az afázia című alfejezet az agy organikus eredetű károsodására visszavezethető, az esetek túlnyomó többségében felnőttkori, a már elsajátított nyelv használatában megjelenő zavart tekinti át. Bemutatja az egyes afázia típusok elkülönítésének szempontjait és nyelvi sajátosságait. Ezek a nyelvi sajátosságok rendszeres párhuzamot mutatnak egyéb kognitív funkciók – mint az olvasás, írás, számolás, figyelemkoncentráció – károsodásával.

A nagyothallás című alfejezet azt a kérdést veti fel, hogy milyen hatást gyakorol a hallássérülés a nyelvelsajátításra. A három éves koruk előtt nagyothallóvá váló vagy nem hallóként született gyerekek nagy részénél nem alakul ki a félteke-dominancia, verbális gondolkodásuk elmarad halló társaik szintjétől, ám a kísérletek azt mutatják, hogy „a korai hallókészülék-ellátás szoros összefüggést mutat a félteke-dominancia megfelelő kialakulásával” (213). A halló–hangzó csatornát információcserére használni nem képes siketek kommunikációját a jelnyelv teszi lehetővé, amely vizuális alapú jelrendszer: „mozdulatokat, rámutatásokat, kifejező mozgásokat, mimikát, gesztust” (214) vesznek igénybe üzenetátadásra. A jelnyelv „természetes jelek alapján jött létre, de elvont fogalmak jelölésére vagy például az igeragozás pontos kifejezésére is tartalmaz jelet”, vagyis pontosan ugyanolyan értékű és funkciójú szemiotikai rendszer, mint a hangzó nyelv. Ha a jelnyelvet a minden szegmentumot külön jellel kifejező ujj-ábécével kombinálják, akkor a vizuális kommunikáció alkalmas lesz még „az elvont fogalmak és az azok közötti viszonyok pontos reprezentálására” (214) is.

A zöngképzés és a hangszínezet zavarai című alfejezet a gégetérség és a toldalékcso szerkezeti és funkcionális károsodásaiból adódó beszédrendellenességeket veszi sorra: a serdülőkori elhúzódó mutációt, az öregedési folyamatból eredő időskori sajátos hangszínezetet, a hangszalagok túleröltetéséből származó rekedtséget, a pszichés eredetű zöngképzési képtelenséget, a toldalékcso üregeinek és a lágyszájpadnak a különféle rendellenességeit és a gége nélküli beszédképzés anatómiai és technikai sajátosságait.

A fejezet utolsó két egysége a beszédprodukciónak és a beszédfeldolgozás zavarait ismerteti. „A beszédprodukciónak zavarai” című alfejezet kitér a jelenségnek mind gyermekkori, mind felnőttkori vonatkozásaira. A gyermekkori zavarok oka lehet organikus, mentális vagy pszichés károsodás, de „A legtöbb anyanyelvelsajátítási zavar oka [...] ismeretlen [és] a nyelv használatának rendszerint vala-

mennyi területét érinti (a hangképzéstől a szóformálásig, a mondat szerkesztésig stb.). Nem ritka azonban, hogy csupán egyetlen területet érint (pl. artikulációs ügyetlenség)” (219–220). A logopédiai terápiával számos esetben eredményesen korrigálható hangképzési zavarok – a pöszesség, a selypesség és a raccsolás – mellett maga a grammatikai rendszer is lehet érintett. Ennek megnyilvánulási formája az agrammatizmus, amely „a kívánt nyelvi formák, illetőleg a szabályok téves alkalmazását jelenti [...] Ezek a hibák érintik a toldalékolásokat, a paradigmatiszter rendszereket, a szintaktikai szabályokat [...] Az agrammatikusan beszélő gyermek [...] hozzáférése az ún. mentális grammatikához korlátozott” (220–221). A közlés folyamatát általában pszichés eredetű devianciák bontják meg. A gyermekkorban kialakuló, de akár a felnőttkorban is gátló dadogás és hadarás mellett megismerkedhetünk két olyan ejtéshibával, amely elsősorban a felnőtteket érinti: a pattogással és a lepegéssel. Mindkettő időzítési probléma, ritmuszavar: az előbbi esetében a beszélő „a szótagokat hasonló, rövid időtartamban ejti ki”, az utóbbi pedig „a közlés szótagjainak hasonló, relatíve hosszú időtartamban kiejtett sorozatát jelenti” (223).

„A beszédészlelés és a beszédmegértés zavarai” című alfejezet a környezet által igen nehezen, és számos esetben túlságosan későn tapasztalható nyelvhasználati problémára hívja fel a figyelmet. A kisgyermekkorban beszédfeldolgozás fejlődésének lemaradása igen gyakori, nem ritkán az iskolakezdésig sem rendeződik, sőt akár a felnőttkori verbális kommunikációt is akadályozhatja. A hangtani szint fejlődésének elmaradása, a sorrend-felismerést lehetővé tevő szeriális észlelés, illetőleg az auditív és vizuális csatornán keresztül történő észlelés közötti átkapcsolást biztosító transzformációs és a vizuális percepció zavarai, továbbá a beszédértés nehézségei mind hátráltatják a kisiskolás gyermek kognitív fejlődését és – elsősorban az olvasásra gyakorolt hatásuk miatt – iskolai teljesítményét, ezért a korai fejlesztés nélkülözhetetlen.

A szerző maga is – diagnosztikai eljárások kidolgozásával, széles körű alkalmazásuk bevezetésével és számos nagy hatókörű (többször többszáz gyermekben) elvégzett vizsgálat eredményeinek közzétételével – hatékonyan dolgozik annak érdekében, hogy az iskolába kerülő és nyelvileg nem bernsteini értelemben hátrányos helyzetű gyermekek mielőbb megkaphassák a szükséges segítséget, hiszen „A beszédmegértési zavarok végigvonulhatnak a gyermekkoron, sőt fiatal felnőttkorban is tetten érhetők. Fiatalabb életkorban nemritkán viselkedési zavarokkal, idősebbeknél deviáns magatartással járhatnak együtt. Közvetlenül érintik az egyén kognitív szintjének a fejlődését és a személyiség alakulását; a szükséges korrekció tehát minél korábban szükséges” (231).

A kötet nyolcadik fejezete „Az olvasás” folyamatával, elsajátításának kérdéseivel, típusaival és nehézségeivel foglalkozik (236–265). Az olvasás folyamata című alfejezet körüljárja az olvasásdefiniciókat, s bemutatja az olvasási esemény

két fő részét, amelyek segítségével „jól modellálható a kezdő és a gyakorlott olvasó közötti különbség is. Az első rész a dekódolás, vagyis a vizuális élmény alapján a betűsorok megfejtése; a betűknek a megfelelő beszédhangokkal történő megfeleltetése, a szó szegmentálása (elkülönítése). A második részben történik a megértés, vagyis a szegmentált szó morfológiai struktúrájának felismerése és a jelentés azonosítása. Az olvasástanulás kezdetén a két részfolyamat egymásutániségben zajlik, gyakorlott olvasó esetén a dekódolási rész olyan mértékben automatizálódik, hogy a vizuális inger hatására a szóstruktúra azonosítása azonnal bekövetkezik” (235–236).

Megtudjuk, hogy az agy eltérő területeinek működéséhez köthető a hangos és a néma olvasás. A olvasáskor történő szófelismerést az olvasó speciális szemmozgásai alapozzák meg: az olvasás irányában (néha pedig visszafelé) haladó gyors szemmozgásokat hosszabb szünetek (fixálások) szakítják meg, és ezalatt a kép „mindkét szem recehártyáján a legjobb látás helyén jelenik meg” (236). Ezek a képbeállítások olvasásnál „döntően az ún. tartalmas szavakra esnek” (237). A kutatások életkor- és gyakorlottságbeli eltéréseket mutattak ki abban, hogy egyetlen fixálás alatt hány szót olvas ki az olvasó.

Az alfejezet következő része olvasási modelleket mutat be. A két fő irányzat között az az alapvető különbség, hogy „a közvetett olvasási modellben feltételezik, hogy a jelentés felismerése a betűk szeriális azonosítását és tárolását követi [...] A közvetlen modellekben [...] a jelentés felismerése gyakorlatilag egyidejű a betűsor azonosításával” (238). A gyermekek olvasástanulását a közvetett modell reprezentálja hitelesebben: „Amikor a gyermek felismeri a betűk közvetítette hangsort és kiejti, például, hogy *asztal*, majd rögtön utána megismétli: *ASZTAL*, ez azt jelzi, hogy az első kiejtéskor a dekódolási folyamat történt meg, a második ejtéskor pedig a mentális lexikonban azonosította a szót a megfelelő jelentéssel. Ha a hangos olvasáskor már elmarad az »aha«-élményt jelző jelentésfelismerés, vagy a második ismétlés, akkor nagy valószínűséggel létrejött az értő olvasás...” (240).

Mint látjuk, az olvasásban, az olvasástanulásban jelentős szerepet játszanak a nyelvi folyamatok. Megfelelő nyelvelsajátítási szint nélkül – s ez elsősorban a feldolgozási oldalt jelenti – nem lehet eredményes az olvasástanulás. Az előző fejezetben közölt adatokból – abból, hogy az óvodás gyermekek harmadánál beszédfeldolgozási zavarok állnak fenn – egyenesen következik az olvasástanulás nehézsége az érintett csoportnál. Az olvasás elsajátítása című alfejezet bemutatja az olvasáskutatás főbb irányzatait, amelyek rendre meghatározták a különféle olvasástanítási módszereket. Egyes irányzatok „elvetették a hang-, illetőleg betűtanítást” (244), mások fontosnak tartották a hang tudatosítását, amelyről széles körű vizsgálatok bizonyították, hogy „nagy mértékben elősegíti az olvasás megtanulását” (245–246). Külön szakasz foglalkozik a magyar olvasástanítással,

amelynek mind történetét, mind mai és a maít közvetlenül megelőző állapotát megismerhetjük. Az olvasó fellélegezhet: az olvasástanítás több évtizedes kudarca után a kutatások meghozták eredményüket. Az 1990-es évekre neves szakemberek (Adamikné Jászó Anna, Gósy Mária, Lénárd András) munkájaként megszületett „A mesék csodái” című ábécé és olvasókönyv, amely minden tekintetben megfelel az elvárt módszertani kritériumoknak, vagyis többek között igazodik a gyermek életkori és mentális szintjéhez, figyelembe veszi az anyanyelv sajátosságait és fokozatosan növekvő terheléssel vezeti be a tanulót az olvasásba.

Az alfejezetet az olvasás típusainak ismertetése zárja, amelyek közül részletes kifejtést kap a korrektúraolvasás, amelynek elemzése arra a kérdésre keres választ, vajon „Miért nem vesszük észre olvasáskor a hibásan írt (nyomtatott) szót?” (254). Kísérletek igazolják, hogy „A megértési részfolyamatok ugyanis felülbírálják az elsődlegesen működő dekódolási, szóészlelési folyamatokat. Ez azt jelenti, hogy bár a dekódolás jól működik, azonban a ráépülő szemantikai tényezőkkel megtörténik az önkéntelen korrekció” (254–255). Ha pedig az a feladat, hogy az olvasó kifejezetten vadásszon a hibákra, akkor „Minél több hibát azonosított a kísérleti személy, annál kevésbé tudta a szöveg tartalmát követni” (256). Ebből adódik az is, hogy erősen csökken a felfedezés esélye, ha a hibásan írt szóalak a hiba ellenére értelmes marad. Az sem mindegy, hogy a hiba hol helyezkedik el és milyen alakot eredményez. Legkevésbé a szó elején és a szövegoldal közepén előforduló hibákat veszi észre a korrektor, illetőleg a mássalhangzó-torlódásból kimaradó valamelyik elem hiányát.

Az utolsó alfejezet az „Olvasási nehézség és diszlexia” kérdéskörét tekinti át, amelynek jelenségeivel az utóbbi évtizedekben a kutatókon kívül a gyakorlati szakemberek, tanítók, tanárok, logopédusok és a szülők is sűrűn találkozhatnak. Megtudjuk, hogy a két fogalom nem azonos: „A diszlexia ugyan olvasási nehézség; azonban nem minden olvasási nehézség egyben diszlexia [...] A diszlexia [...] olyan rendellenességeket takar, amelyek egyébként ép értelmű, egészséges gyermekeket megakadályoznak abban, hogy a nyomtatott betűsorokat képesek legyenek értelmezni” (257). A diszlexiát az olvasási nehézségtől pontosan elkülönítő módszerek azonban még nem állnak a szakemberek rendelkezésére. Ez annak is következménye, hogy a diszlexia okait még nem sikerült felderíteni. Feltevések szerint oka lehet a látással kapcsolatos emlékezet hibás működése, organikus eredetű agyműködési zavar, illetőleg a nyelvi tevékenység károsodása: érintett lehet a fonológiai kódolás–dekódolás vagy a mentális lexikon elérése. Az organikus okok kutatása egyelőre kezdeti lépéseit teszi meg, s noha mutatkoznak eltérések az ép és a diszlexiás agyi struktúrák és folyamatok között, még nem sikerült olyan faktort találni, „amelyik valamennyi esetben jelentkezett volna” (262). Többek között a szerző kutatásai is kimutatták, hogy a diszlexiával rendszeresen együtt jár a „beszédészlelési elmaradás” (260). Ez azt is jelenti, hogy „a

dizlexiások nincsenek tudatában annak, hogy a kiejtett és a leírt szavak önálló fonémákra bonthatók. Ez megnehezíti számukra azt, hogy megtanulják a hangbetű megfeleltetést” (260).

A kötetet zárófejezetekként a fonetikai átírásban közölt jelek listája (266) és tárgymutató zárja (267–270).

*

Kétségtelen, hogy óriási felelősség elsőként alkotni tankönyvet egy, a magyar felsőoktatásban még igen fiatalnak minősülő, ráadásul interdiszciplináris tudományterület oktatásához. Éppen ezért nem ítélné el eléggé a könyv kiadója, amiért egy olyan fontos mű esetében, amely évekre, talán évtizednyi időtartamra is meghatározza a magyar pszicholingvisztika-oktatás irányválasztásait, elmulasztotta biztosítani a szerző számára a lektorálást és a szükséges korrektúrafordulókat, amelyek kiküszöbölhették volna a szakember-olvasó számára csupán bosszantó, de a kezdők számára, akiknek a kötet elsősorban készült, a félreértés veszélyét magában hordozó tévesztéseket, elírásokat.

Ennek ellenére Gósy Mária kötete jelentős állomása a magyar pszicholingvisztika-oktatás történetének. Nemcsak egyetemi kurzusok tankönyveként tartható számon, hanem összegzi a nemzetközi pszicholingvisztika ötven évének és a néhány évtizeddel fiatalabb magyar pszicholingvisztikának a tudományág főbb területein elért eredményeit. Az egyik vagy másik témában dolgozó szakember számára a kötet útikalauz a többi területen való barangoláshoz, noha a térképek között van még kiigazítandó. Jól tagolt, világos szerkezete, közérthető fogalmazása és a szakirodalomban való eligazodást segítő, fejezetenkénti irodalomjegyzékei pedig lehetővé teszik, hogy segítségével a pszichológiában vagy a nyelvészetben kevésbé jártas érdeklődők és gyakorlati szakemberek is megszerezzék pszicholingvisztikai alapismereteiket. A telhetetlen olvasó azonban ennél is többet kíván: több kísérletismertetést, valamint a hihetetlen sebességgel fejlődő magyar morfológia- és szintaxis-pszicholingvisztika, továbbá neurolingvisztika eredményeit, Williams-szindróma-vizsgálatokat, autizmuskutatásokat, diszfázia-terápiát, nem látók nyelvi fejlődését és dizlexiáját – egyszóval referenciakönyvet. A folytatásnak következnie kell.

Irodalom

- Bánréti Zoltán (1992), A mellérendelés. In: Kiefer Ferenc (szerk.), Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan. Akadémiai Kiadó, Budapest. 715–796.
- Beaugrande, R. de – Dressler, W. (2000), Bevezetés a szövegnyelvészetbe. Corvina, Budapest.

- Csoknya Mária – Hámori József (1998), *Az idegrendszer összehasonlító morfológiája*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs.
- Fónagy, I. (1972), A propos de la genèse de la phrase enfantine. *Lingua* 30: 31–71.
- Goldman-Eisler, Frida (1968), *Psycholinguistics: Experiments in Spontaneous Speech*. Academic Press, London.
- Grice, Paul Herbert (1975), *Logic and conversation. Syntax and semantics. Speech acts. III*. Academic Press, New York. 41–57.
- Hámori József (1985), Nem tudja a jobb kéz, mit csinál a bal... Az emberi agy aszimmetriái. *Kozmosz Könyvek*, Budapest.
- Huszár Ágnes (2000), A versengési elv a nyelvbötlások létrejöttében. In: Gósy Mária (szerk.), *Beszédkutató 2000*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 63–74.
- Jackson, John Hughling (1958), *Selected Writings of John Hughling Jackson. Basic book*, New York.
- Kassai Ilona (1979), Gyermeknyelvi dallamminták. *Magyar Fonetikai Füzetek* 4: 147–171.
- Kassai Ilona (1981a), Távhasznulás a gyermeknyelvben. *NyK* 83: 160–167.
- Kassai Ilona (1981b), A hangsúly kialakulása a gyermeknyelvben. *Magyar Fonetikai Füzetek* 7: 156–174.
- Kenesei István (2000) (szerk.), *A nyelv és a nyelvek*. Corvina, Budapest.
- Kiefer Ferenc (2000), *Jelentélmélet*. Corvina, Budapest.
- Lotz János (1976), A magyar magánhangzók rendszeréről. In: *Szonettkoszorú a nyelvről*. Gondolat, Budapest. 71–86.
- Lurija, Alexander R. (1975), *Válogatott tanulmányok*. Gondolat, Budapest.
- Marslen-Wilson, William D. (1975), Linguistic structure and speech shadowing at very short latencies. *Science* 189: 226–228.
- Marslen-Wilson, William D. (1989), *Lexical representation and process*. MIT Press, Cambridge MA.
- Osgood, Charles E. (1980), Mondatok megértése és létrehozása. In: Pléh Csaba (szerk.), *Szöveggyűjtemény a pszicholingvisztika tanulmányozásához*. Tankönyvkiadó, Budapest. 136–167.
- Pap Mária (1970), Vissza a nyelvészethez! *ÁNyT* 7: 207–228.
- Pléh Csaba (1980), *A pszicholingvisztika horizontja*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pléh Csaba (1998), *A mondatmegértés a magyar nyelvben*. Osiris, Budapest.
- Pusztai Ferenc (főszerk.) (2003), *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Sallai János – Szende Tamás (1975), A szünet mint funkció. *MNyTK* 143.
- Szépe Judit (2003), Univerzális vs. rendszerszabályozott elem- és szerkezetválasztás (Parafáziák szegmentumválasztó és hangsorépitő stratégiái). In: Dános Kornél (szerk.), *Az V. Dunaújvárosi Nemzetközi Nyelvvizsgáztatási és Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia előadásai*. Dunaújvárosi Főiskola, Dunaújváros. (Megjelenés előtt.)

Zavarok a nyelvi zavarok körül

Gósy Mária: Pszicholingvisztika.

A beszédprodukción és a beszédfeldolgozás zavarai. 198–234.

Egyetemi Könyvtár sorozat, Corvina, Budapest 1999. 270 o.

Bevezetés

Gósy Mária arra a nagy feladatra vállalkozott, hogy Magyarországon elsőként adjon átfogó képet a pszicholingvisztikáról, annak főbb kérdésfeltevéseiről és a mindezidáig megfogalmazott válaszokról. Bár a szerző szerényen nem ad hangot abbéli reményének, hogy könyve főiskolai, egyetemi tankönyv lesz, egy ilyen jellegű, összefoglaló munka, amelynek Magyarországon nincs konkurenciája, szükségyszerűen kerül be kötelező tananyagként vagy ajánlott olvasmányként a felsőoktatásba. (Lengyel (2001) recenziójából értesülünk arról, hogy ez be is következett.) A felsőoktatásban elsajátított tudás (és főleg: szemlélet) lesz az, amelyet a legtöbb leendő középiskolai, egyetemi tanár továbbad diákjainak, azok pedig az ő diákjaiknak; többek között ez az oka annak, hogy a felsőoktatás által közvetített tudás minimum évtizedekkel van elmaradva attól, amit „korszerűnek” nevezhetnénk.

Azok a nyelvészek, akik küldetésüknek tekintik, hogy Magyarországon a nyelvtudomány eredményeit népszerűsítsék, nap mint nap tapasztalják ennek a feladatnak a nehézségeit: az átlag értelmiségi nem tűnik fogékony és hálás közönségnek. A nyelvről való gondolkodást vagy fontosnak nem tartja, vagy eléggé „tudományosnak” (csakúgy, mint például a pszichológiát). A legnehezebb – és talán legfontosabb – dolga akkor van az elhivatott nyelvésznek, ha olyan nézetek tarthatatlanságát próbálja bebizonyítani (egyébként hibátlan érveléssel), amelyeket immáron több száz éve hirdetnek ex cathedra ihletett (és saját korukban esetleg modernnek számító), önmagukat kompetensnek tartó politikusok és művészek. Igazán komoly baj akkor van ezzel, amikor a tudatlanság vagy az áltudományosság közvetlenül árt másoknak: amikor – „értékek” nevében – emberek diszkriminációjának alátámasztására szolgál. Ilyenkor a dogmákkal szembeni fellépés már nemcsak tudományos, hanem egyszersmind morális kérdés is. És mert a mélyen rögzült tévedéseket nagyon nehéz később korrigálni, az oktatásnak a korrekt, a tudomány mai szemléletét közvetítő ismeretek kialakításában kiemelkedő szerepe lenne.

Van még egy olyan terület, ahol a megfelelő ismeretek vagy azok hiánya közvetlen hatással van kiszolgáltatott emberek életére, tehát az azokat közvetítő szakember felelőssége különösen nagy: a beszéddel, nyelvvel és kommunikáció-

val kapcsolatos zavarokról van szó. A problémakörrel kapcsolatos alapvető ismeretek hiánya okozza az érintettek, valamint családjaik amúgy is nehéz helyzetét súlyosbító diszkriminációt és izolációt, amelyek enyhítésében, sőt megszüntetésében az ismeretterjesztésnek és az egyetemi oktatásnak kulcsfontosságú szerepe volna.

Igen hasznos lenne, ha minél többen tájékozottak lennének a nyelvi és beszédzavarok mibenlétét illetően: érintett családtagjaiknak komoly segítségükre lehetnének. Fogyatékos gyermekek ellátásában a korai fejlesztésnek van (lenne) kulcsfontosságú szerepe, az ezt lehetővé tévő korai diagnózis azonban gyakran azért nem születik meg, mert sok szülő, rokon, óvónő, orvos(!) még csak nem is gyanítja, hogy a gyermekkel valami baj van. Ami viszont ennél sokkal súlyosabb probléma: még az érintettek ellátására szakosodott ellátórendszerben dolgozó szakemberek (logopédusok, gyógypedagógusok, orvosok) is csak évtizedekkel ezelőtt tanult, esetenként már akkor is elavultnak számító információöredékek birtokában kezelik (félre) az érintetteket, vagyis ha a beteg végre eljut a megfelelő szakemberhez, akkor sem kapja meg az állapotának megfelelő ellátást.

Ilyen közegben vállalkozott a szerző a Pszicholingvisztika megírására, valószínűleg a legjobb szándékkal, a hazai helyzet sajátosságainak ismeretében. (Navracsics (2000) recenziójában kiemeli, hogy a szerző az elsők között volt, aki Magyarországon a nyelvi zavarokkal kezdett foglalkozni). Az elkötelezettség és a segíteni akarás azonban sajnos kevés.

Az eddigi recenziókkal (Navracsics 2000, Lengyel 2001, Németh 2001) ellentétben célunk nem a teljes kötet bemutatása vagy méltatása. Csupán egyetlen fejezet alapos bírálata a célunk, ez pedig A beszédprodukción és a beszédfeldolgozás zavarai, amelyben a szerző Magyarországon először kísérli meg átfogóan bemutatni ezt a területet. És bár a célt egyértelműen tiszteletreméltónak tartjuk, véleményünk szerint az eredmény – legalábbis igen sok fontos pontban – éppen azzal ellenkező: felvilágosítás, korszerű ismeretek átadása helyett (többnyire elavult) részizgagságok differenciálatlan és félrevezető halmazát kapjuk. Ezen véleményünket a következőkben részletesen indokoljuk.

A szerző védelmében meg kell jegyeznünk, hogy az ilyen átfogó, egyszerűs munkák, amelyek sok-sok részterület, probléma legfontosabb aspektusait kívánja bemutatni, különleges nehézségek elé állítja az általában egy-két szűk területen tapasztalt, alaposabban tájékozott szakembert. Ha nem is természetesnek, de érthetőnek tartjuk, hogy legyenek aránytalanságok, kevésbé kifejtett részek, amelyekkel kapcsolatban az olvasó nem kap választ felmerülő kérdéseire. Az azonban nem megengedhető – főleg, ha a szerző külföldön is ismert, nagy tekintélynek örvendő szakember –, hogy rendszeresen tévedésekbe, átgondolatlan, kidolgozatlan, félrevezetően megfogalmazott részekbe ütközzön az alapos olvasó. Mindez talán kivédhető lett volna, ha a könyv gondos, a részletekre is odafigye-

lő, a tudományterületen jártas, tapasztalt lektor kezébe kerül, azonban ez sajnos nem történt meg. A lektorálás hiánya különösen súlyos felelőtlenség, mivel különböző elméleti és alkalmazott tudományterületek diákjainak ezrei (leendő tanárok, nyelvészek, logopédusok, pszichológusok) által tankönyvként használt műről van szó.

A továbbiakban a teljesség igénye nélkül sorra vesszük – alfejezetek szerint haladva – azokat a részeket, amelyekkel kapcsolatban fontos kifogásaink vannak.

Beszédzavar – nyelvi zavar

Nagyon fontos distinkcióra hívja fel a figyelmünket az első alfejezet címe, azonban egyértelműbbé kellett volna tenni a két fogalom közti különbség lényegét: „Felmerül a beszédzavar és a nyelvi zavar meghatározásának kérdése. A beszédzavarok többsége a nyelvi zavarok megjelenési formája” (198).

A szerző explicit válasz nélkül hagyja az általa felvetett fontos kérdést. A következőkben példákkal illusztrálja, hogy a nyelvi zavarok a beszédben jelentkeznek (valószínűleg ez az összefüggés az oka annak, hogy a különbségek nem elég hangsúlyosak). Az egyik ezzel kapcsolatos megállapítása azonban némi kommentárt igényel: „Ha az ötéves gyermek sorozatosan téved a ragozásban vagy a toldalékok megválasztásában (pl. azt mondja *alszottam* vagy *hót láttam*), akkor a beszéde agrammatikusnak tekinthető” (198).

Pléh, Palotás és Lőrök (2002) egy széles körben alkalmazott logopédiai szűrvizsgálati módszer elővizsgálatainak eredményeit elemezve kimutatta, hogy a középső csoportos gyerekek több mint ötven százaléka analógiás alakot használ a normatív helyett a *v*-töví főnevek toldalékolásakor, sőt bizonyos szavak (pl. *víziló*) esetében a tévesztések még második osztályos korban is jellemzőek. Ez azt jelenti, hogy az ötéves gyermekek többsége valószínűleg sorozatosan téved a megfelelő *t*o~~l~~l~~o~~m~~r~~f~~o~~k *k*i~~v~~á~~l~~a~~s~~t~~á~~s~~á~~b~~a~~n (a szerző mindkét példája ezt illusztrálja, vagyis nem a toldalékok közötti helytelen választást).

A szerző által is fontosnak tartott, ezért az alcímben kiemelt fogalompár közötti különbség a továbbiakban nemigen jelenik meg (igaz, a következetes differenciálás valóban nem egyszerű, de sokkal jobban is megoldható lett volna). Talán azért, mert a szerző szerint „Csupán néhány olyan beszédzavar létezik, amely mögött nem áll nyelvi zavar” (198). Az egyetlen példa, amelyet említ, a bővebben nem kifejtett *pszichogén afónia*. Nem említi itt a szerző az ennél sokkal gyakrabban előforduló beszédhibákat (pöszesség v. diszlália), mint az artikuláció (cseppet sem nyelvi) szintjének zavarait, de állhatott volna itt a szintén gyakori és az olvasónak többet mondó dadogás, a szelektív mutizmus

vagy az artikuláció agysérülés következtében kialakuló károsodása, a diszartria. Ide tartoznak még a zöngképzés vagy a hangszínezet zavarai (rinofónia) is. Nem tartjuk tehát elfogadhatónak az előbb idézett állítást a nem nyelvi eredetű beszédzavarok alacsony számával kapcsolatban. Igencsak bizonyításra szorul, ugyanis meglehetősen intuícióellenes az az állítás is, amely szerint „nyelvi zavarok is kialakulnak a beszédzavar következtében” (198–199). Bizonyos zavarokra ez igaz lehet, de egyáltalán nem evidens, tehát részletes kifejtést igényelne, hogy a nyelvi rendszer egészére vagy bizonyos komponenseire nézve milyen káros következményekkel járhat például a raccsolás.

A fejezet egészének nagy hibája, hogy hiányzik belőle a rendszerezés igénye. A szerző megad ugyan néhány osztályozási szempontot, amelyek alapján a nyelvi diszfunkciók csoportokba sorolhatók, azonban az egyes kategóriákba csak egy-egy zavar kerül példaként. Nem látjuk tehát egészében a nyelvi és beszédzavarok rendszerét, nem válik nyilvánvalóvá az egyes állapotok közötti különbség lényege. A klasszifikáció lehetséges szempontjainak használatával kapcsolatban ellenvetések merülhetnek fel: az idegrendszeri zavarok az organikus eredetű beszédzavarok között kapnak helyet, az autizmus viszont, amely szintén idegrendszeri zavar, a funkcionális beszédzavar példajaként van említve – nem világos, miért. Az organikus–funkcionális fogalom-pár közötti különbség kifejtésére is szükség lett volna, igaz, ez intuitíve világos szembenállás, azonban a tudományos igényű differenciálás fontos lenne.

Meglehetősen végiggondolatlan a nyelvi és beszédzavarok „folyamatműködés” szerinti osztályozása. A szerző által elkülönített kategóriák a következők:

- a) a zöngképzés zavarai,
- b) a beszédprodukción zavarai,
- c) a beszédészlelés zavarai,
- d) a beszédmegértés zavarai
- e) a beszédindulás zavara (199).

Ezek közül a zöngképzés valójában beszédprodukción zavar, a beszédészlelés és a beszédmegértés a beszédfeldolgozás részfolyamatai. Ha külön kategóriaként kezeljük őket, akkor más részfolyamatokat is fel kellene vennünk mint önálló kategóriákat – például a beszédfeldolgozás elemi szintjének, az akusztikai szintnek a zavarát (siketség, nagyothallás), vagy külön a beszédlétrehozás fonológiai komponensének zavarát. A beszédindulás zavara, amennyiben a szerző a nyelv-elsajátítás késését érti rajta, nehezen illeszthető ezek közé a kategóriák közé, és ismét a klasszifikáció inkoherenciáját illusztrálja.

Az első, áttekintésnek szánt alfejezet további részében a szerző néhány nyelvi diszfunkciót mutat be igen röviden, néhány mondatban. Az értelmi fogyatékos-sággal kapcsolatban néhány tünet említésén kívül igen kevés információt kapunk, hiányoznak az állapot diagnosztikus kritériumai, a fogyatékos-ság lényegét

képező deficit definiálása. Egyáltalán nem esik szó az intenzíven kutatott Williams-szindrómával kapcsolatos elméletekről, kísérletekről, eredményekről.

A következő állapottal kapcsolatban, amelyet a szerző néhány mondat erejéig tárgyal, sajnos azt kell mondanunk: szerencsésebb lett volna meg sem említeni. Nem mintha érdektelen lenne, éppen ellenkezőleg: az autizmus kutatása – a Williams-szindrómához hasonlóan – igen lényeges tanulságokkal szolgálhat a nyelv és más funkciók kapcsolatának és fejlődésének feltérképezésében. A szerző által leírtak azonban – ahelyett, hogy ezekbe a kutatásokba nyújtanának bepillantást – azokat a téveszméket erősítik, amelyekre a bevezetésben utaltunk. Ismét találkozhatunk a definíció kidolgozatlanágának, átgondolatlanágának problémájával: „Az autizmus olyan rendkívül összetett viselkedési zavar, amelynek vezető tünete a nyelv, illetve a beszéd változóan korlátozott használata (szituáció-, személyfüggő kommunikáció)” (200).

Az autizmus viselkedési zavarként való definiálása megengedhetetlen torzítás. Tény persze, hogy az autizmus legszembetűnőbb vonásai a viselkedésben észlelhetőek, de ez igaz szinte minden állapotra – legyen az betegség vagy fogyatékosság. Ezeknek mind jellegzetes viselkedéses jellemzői vannak (mint ahogy a fáradságnak vagy a szerelemnek is); ez alól nem kivétel a fejezetben tárgyalt nyelvi vagy beszédzavarok egyike sem (gondoljunk csak a jelelő sike-tekre). Az autizmus viselkedéses tünetei mögött a pszichikus funkciók deficitjei, egy alsóbb szinten (ahogy a szerző egyébként említi idegrendszeri abnormitások, amögött pedig heterogén, de csak és kizárólag biológiai kiváltó okok húzódnak meg. A viselkedés az a szint, amely a külvilág számára a legkönnyebben megfigyelhető, vizsgálható, de az e szinten jelentkező anomáliák hangsúlyozása – a szerző szándékától függetlenül – azt a régi és évtizedekkel ezelőtt megcáfolt, de a köztudatban hihetetlenül szilárdnak mutatkozó téveszmét erősíti, amely szerint az autizmus valójában furcsa és súlyos *m a g a t a r t á s z a v a r*, amely pszichés okokra vezethető vissza. Ezt az elképzelést támogatják – valószínűleg ismét a szerző szándékától függetlenül – a következő állítások is: „[az autizmussal élő] gyermek a verbális kommunikációt visszautasítja” (200); [a gyermek] „beszélni nem hajlandó” (200).

Visszatérve az autizmus idézett definíciójára, annak sajnos nem az az egyetlen félreérthető része, amely az autizmus viselkedésbeli megnyilvánulásait hangsúlyozza. A „szituáció-, személyfüggő kommunikáció” kifejezés, főleg, ha az előbb kritizált kontextusban jelenik meg, arra utal, hogy a gyermek csak és kizárólag általa preferált személyekkel, bizonyos helyzetekben hajlandó kommunikálni. Ez azonban nem az autizmus, hanem a *szelektív mutizmus*nak nevezett kommunikációs zavar jellemzője, amely azonban – a szerző állításával ellentétben – csak a rendkívül felületes szemlélő számára hasonlít az autizmushoz. Igaz ugyan az autizmussal élő gyermekek egy részére, hogy ismeretlen

helyzetben, ismeretlen személyekkel kapcsolatba kerülve súlyos szorongás és magatartásproblémák léphetnek fel, ennek részei lehetnek bizonyos kommunikációs problémák is. Az autizmussal élő gyermekekre mint csoportra azonban ez általában nem igaz. Sokkal inkább arról van szó, hogy az autizmussal élő gyermekek nem képesek arra, hogy a kommunikációs partner személyéhez vagy a helyzethez alkalmazkodjanak, így mindenki velük ugyanúgy kommunikálnak – csak hogy előfordul, hogy ez egyesek (például a családtagok, gondozók) számára érthető vagy értelmezhető, míg mások számára nem. Az alapvető és általános probléma ezen a téren tehát a szerző által megfogalmazottnak – bizonyos értelemben – éppen az ellentéte.

A diagnosztikus kritériumok között (WHO 1989, APA 1994) ugyan *expressis verbis* nem szerepel – mivel közvetlenül nem megfigyelhető –, de a szakirodalomban az egyik legtöbbször hivatkozott tény az autisztikus deficitek között a beszédértés károsodása. Azért is különösen fontos ezt hangsúlyozni, mert a jól funkcionáló gyerekek esetében gyakran a közvetlen környezet sem sejtí, hogy a gyermek kommunikációs nehézségeinek, viselkedésproblémáinak egy részét elmaradott beszédmegértése okozza. A beszédészlelési zavarokkal kapcsolatban éppen a szerző emeli ki a probléma felismerésének és kezelésének jelentőségét a jó képességű, éppen ezért jól kompenzáló gyerekeknél; nos, nincs ez másképpen az autizmussal élő gyerekek esetében sem. Ennek értelmében, bár akad olyan autisztikus kisgyermek, aki jól irányítható verbálisan, az az állítás, amely szerint az autista gyermek „beszélni nem hajlandó, de a verbálisan közvetített utasításokat végrehajtja”, többnyire egész egyszerűen nem igaz – a mentális korhoz, sőt a beszédprodukciónak szintjéhez viszonyított beszédmegértési elmaradás többnyire megakadályozza az autista gyerekeket abban, hogy végrehajtsák a verbálisan közvetített utasításokat. (Ehhez járul még az a súlyos és jellegzetes figyelemzavar, amely hajlamossá teszi a gyerekeket bizonyos, főleg szociális ingerek teljes kizárására). Éppen a beszédmegértés és általában a (verbális és nonverbális) kommunikáció minőségi károsodása miatt kényszerülnek a gyermekekkel foglalkozó szakemberek arra, hogy a verbálisan közvetített utasításokat szinte teljesen kiiktassák a gyermekkel való interakcióból, és helyette vizuális (a jelnyelvénél jóval egyszerűbb, egyértelműbb, képes) kommunikációs rendszert alkalmazzanak, vagy vizuális támogatással segítsék a gyermek a beszéd feldolgozásában.

Az autizmussal kapcsolatban különösen sok hamis vagy csak félig-meddig igaz, félrevezető sztereotípiát él, például a „saját világában” élő kisgyermek, a furcsa zseni stb. És bár tény az, hogy az autizmus mint szindróma rendkívül heterogén az említett szintek mindegyikén, a kutatók között már évtizedekkel ezelőtt kialakult a konszenzus arról, hogy valójában fogya té k o s s á g r ó l (az értelmi fogyatékoságtól eltérő, bár azzal nemritkán együttjáró, az élet folyamán alapvetően nem változó fogyatékos állapotról) van szó. Ennek a fogyatékoság-

nak alapvető sajátossága, hogy nem specifikus (azaz egy-egy részképességre korlátozódó), hanem pervazív, azaz a személyiség egészét átható jellegű: a kommunikáció, a szociális kapcsolatok és a kreativitást, képzeletet igénylő tevékenységek károsodásáról van szó.

Általános az egyetértés az autisztikus zavarok probléma ismerői és kutatói között abban, hogy az autizmus ma az egyik legmegbízhatóbban diagnosztizálható gyermekkori pszichiátriai kórkép. A klinikai gyakorlatban elterjedt ICD10 (WHO 1989) és az elsősorban a kutatásban használt DSM IV–R (APA 1994) diagnosztikus rendszere között nincs lényeges különbség. Ezek ismeretében – és kellő tájékozottság, valamint a szakterületen szerzett tapasztalat birtokában – egyáltalán nem igaz, hogy „fiatal gyermeknél igen nehéz differenciálni a diszfáziát és az autizmust” (200). A szerzőnek igaza van viszont abban, hogy a differenciáldiagnózis nehéz lehet abban az esetben, ha a diagnosztikát nem a problémára szakosodott szakemberek (köztük gyermekpszichiáterek és pszichológusok) tapasztalt teamje, hanem egy-egy logopédus végzi egy-egy nyelvi teszt alapján, ahogy az Magyarországon gyakran megtörténik.

A differenciáldiagnózis alapja többnyire az, hogy a diszfáziás gyermekek nem mutatnak autisztikus jellegű zavarokat a szociális kapcsolatok terén, játéktevékenységük, képzeletük, gondolkodásuk nem mutat az autizmusra olyannyira jellemző korlátozottságot; kommunikációs nehézségeik alapján véve nyelvi eredetűek, tehát reaktívak és nem megfordítva – az autisztikus kisgyerekek nyelvi problémái (legalábbis az esetek nagy többségében) a kommunikációs és szociális fejlődés primer zavarainak következményei. Az elmondottak alapján talán nem meglepő, hogy a következő állítás súlyos tévedés: „A gesztusnyelv sok esetben akkor is működik, amikor a gyermek a verbális kommunikációt visszautasítja” (200).

Éppen a verbális kommunikáció gesztusokkal, mimikával stb. történő kompenzációjára irányuló törekvés hiánya (amely egyébként egyike az autizmus diagnosztikai kritériumainak) különbözteti meg a diszfáziát az autizmustól; a szerző szemléletes példával illusztrálja, hogyan kompenzálja a diszfáziás kisgyermek differenciált jelhasználattal a nyelvi rendszer specifikus, veleszületett károsodását (202). A diszfáziával szemben, ami a nyelvi rendszer fejlődési zavara, és amit a nemzetközi szakirodalomban már régóta SLI-nak (Specific Language Impairment) neveznek, az autizmus esetében elsősorban tehát a k o m m u n i k á c i ó érintett.

A diszfázia

A fejlődési diszfáziát (a szó egyébként nem „nem beszélést”, hanem „rosszul/nehezen beszélést” jelent) tárgyaló alfejezetben további, ilyen jellegű mun-

kában megengedhetetlen hibákra bukkanunk. Ismét problematikus a definíció: „Ha a normális kezdethez képest a kisgyermek késést mutat a beszéd indulásában, akkor fejlődési diszfáziáról, azaz megkésett beszédfejlődésről beszélünk. A teljes beszéd mechanizmusát figyelembe véve akkor beszélünk diszfáziáról, ha a leánygyermek kettő, a fiúgyermek pedig kettő és fél éves korában még nem beszél, avagy csak néhány szót mond (a holofrázisok korában van)” (201).

Nemcsak a beszédindulás idejének és a beszédfejlődés tempójának kérdésével kapcsolatban vannak eltérő vélemények, bár ez is fontos. A leglényegesebb pont ezzel kapcsolatban, hogy a szerző meg sem említi: az általa egyetlen kategóriába sorolt, szinonimaként említett fejlődési diszfáziát és megkésett beszédfejlődést a szakirodalomban többnyire sokkal differenciáltabban kezelik (magyarul l. pl. Gerebenné 1995). Szükség lett volna a diszfázia modern szemléletéhez vezető út jelentősebb állomásainak bemutatására, de legalább arra mindenképpen, hogy a fejlődési diszfázia és az egyszerű megkésett beszédfejlődés közötti alapvető különbség említve legyen. Ráadásul a továbbiakban a szerző a nyelv szelektív károsodását teljesen összemosza a többi nyelvi diszfunkcióval: „A beszéd késésének számos oka lehet: örökletes sajátosság, neurológiai zavar, mentális retardáció, agyi károsodás, ingerszegény környezet stb. A diszfáziához vezető okok sokfélesége eredményezi magának a beszédzavarnak a sokféleségét is, és meghatározza a gyermek anyanyelv-elsajátításának további útját” (201).

Ismét nincs megkülönböztetve a nyelvi fejlődés késésének szűkebb és tágabb értelmezése: a tágabb értelmezésbe beleférnek azok a zavarok, amelyek – mindegy, milyen okból, a nyelvi fejlődés elmaradását okozzák, vagyis az értelmi fogyatékoság, a szegényes nyelvi input stb., vagyis mindazok a tényezők, amelyek nem elsősorban vagy nem szelektíven a nyelvet károsítják. A fejlődési diszfázia fogalmába azonban mindez nem fér bele; elsősorban és specifikusan a nyelv problémamentes elsajátítását gátló, más fogyatékoságból nem eredeztethető zavart értünk rajta.

Az afázia

Az afáziával kapcsolatban is súlyos tévedésekkel jár nyelv és beszéd szétválasztásának hiánya. Az afáziás beszéd egyik sajátosságát, a fonémikus parafáziákat a szerző mint „jellegzetes kiejtési hibákat” (208) említi, megerősítve ezzel azt a teljesen komolytalan, de a köztudatban rendkívül szilárdnak mutatkozó szemléletet, amely szerint a beszédben realizálódó, nyelvvel kapcsolatos összes atipikus jelenség „beszédhiba”, vagyis az implementáció (ismét hangsúlyozzuk: nem nyelvi!) szintjének zavara. A helyzet ráadásul az, hogy a szűken értelmezett kivitelezés is tud sérülni agyi károsodás következtében: ezt azonban diszartriá-

nak nevezik, és elválasztják az afáziától (bár természetesen és sajnos – a károsodás helyétől és súlyosságától függően – együtt is megjelenhet a két állapot). A szerző körül is írja (211), de nem ad nevet a károsodásnak, illetve nem teszi nyilvánvalóvá, hogy az artikuláció szelektív sérülése nem afázia. A kritizált szemléletet erősíti meg egy másik helyen: „Pszicholingvisztikai szempontból úgy is mondhatjuk, hogy a beteg a lemma szintre eljut, a lexéma szint elérése már bizonytalan, az artikuláció azonban egyáltalán nem működik” (208–209) (kiemelés tőlünk).

Az afáziával kapcsolatos részben érzékelhető különösen, hogy mennyire hiányoznak az adatok, a példák: ahogy a nyelvelsajátítással foglalkozó rész értékes vonása a példaanyag bősége (igaz, ott is számtalan hibával találkozhatunk az adatok rendszerezésével kapcsolatban), úgy a nyelvi zavarok jellegzetességeinek illusztrálására is szükség lett volna – nemcsak azért, mert ezek a példák lebilincselően érdekesek, hanem azért is, mert a definíciók hiányoznak vagy kidolgozatlanok, és a példák sokat segítenének a jelenségek lényegének megértésében. Az egész fejezetben mindössze négy beszélt nyelvi adat (198), három jelnyelvi jel leírása (218), egy diszfáziás, kompenzációs jelsorozat leírása (202), valamint a magyar ujjábécé található. (A fejezet terjedelme bibliográfia nélkül 34 oldal.)

Komoly nehézséggel kellene szembenéznie annak, aki a klasszikus klinikai afáziatípusok között szeretne eligazodni a fejezet alapján. Az egyes típusok jellemző tüneteinek pusztá felsorolása ugyanis nem sok támpontot ad erre vonatkozóan. Nem tudja meg az olvasó, hogy a Lurija által kidolgozott rendszer kategóriái és a szerző által ismertett diagnosztikus kategóriák hogyan kapcsolódnak egymáshoz. Komoly tévedés ráadásul, hogy – talán mert hangsúlyozni kívánja beszédprodukción és beszédfeldolgozás függetlenségét – azt állítja, a Broca-afáziásoknak „hosszabb közlések feldolgozása általában nem jelent problémát” (209); ezzel az állítással ellentétben a morfoszintaktikai feldolgozás érintettsége, ami igencsak befolyásolja hosszabb közlések problémamentes feldolgozását, Broca-afáziában teljesen egyértelmű.

A nagyothallás

Egy (főként Magyarországon) súlyosan hátrányos helyzetű fogyatékos csoporttal, a hallássérültekkel kapcsolatban is nélkülöznünk kell a korrekt információkat. (Nem világos egyébként, hogy az alfejezet címe miért éppen a hallássérülteknek csak egy formájára utal.) Sőt, igen sok téves információt kapunk, például: „A hagyományos jelnyelv a természetes jelek alapján jött létre, de elvont fogalmak jelölésére vagy például az igeragozás kifejezésére is tartalmaz jeleket. A természetes jel közvetlen kapcsolatban van a jelentés valamely megjelenési

formájával. Például a 'szekrény' jele a szekrény négyszögletes formájának a levegőbe rajzolása és a kulccsal való nyitás mozgásának utánzása vagy a 'kecske' jele a szarvak és a szakáll jelölése, a 'mély' jele a kéz mozgatása fentről lefelé fordított mutatóujjal" (214).

Való igaz, hogy a jelnyelvek sok olyan jelet tartalmaznak, amelyek vizuálisan percipiálható sajátosságokat ragadnak meg. De a hangzó nyelv is tartalmaz olyan szavakat (mint például *brekeke, lötyög, ugat, cammog, dörög*), amelyek „természetes jelek” módjára, érzékelhető sajátosságokat közvetítenek. Az a tény, hogy ezek száma kevesebb, mint a jelnyelv ikonikus eredetű jeleié, véleményünk szerint egyértelműen a közvetítő modalitással áll kapcsolatban. Mi, hallók, nagy bajban lennénk, ha a 'szekrény' vagy a 'mély' hangzó sajátosságait kellene megragadnunk: a tárgyak, jelenségek, fogalmak(!) döntő többségének ugyanis *n i n c s* auditíve érzékelhető tulajdonsága. V a n viszont vizuálisan percipiálható sajátosságuk, amelyek közül néhány – forma, méret, mozgás – mozdulatokkal meg is jeleníthető (a szín például már nem ilyen). Mindez ugyanakkor csak etimológiai érdekessége a jelnyelveknek, és semmiképpen sem fogalmazhatunk úgy, hogy a jelnyelvek „a természetes jelek alapján” jöttek volna létre. Vannak ugyanis valódi ikonikus vonásai is a jelnyelveknek – mert a vizuális közeg erre módot ad –, de azokat gondosan meg kell különböztetnünk a többé-kevésbé áttetsző és hiteles etimológiáktól. (A hangzó nyelvekben az iconicitás sokkal perifériusabb, pl. a magánhangzó nyújtása fokozást fejezhet ki: *réeééégesrégen* 'nagyon régen'.) Annak hangsúlyozása, hogy a jelnyelv „természetes jelekkel” való kapcsolata erősebb, mint a verbális nyelveké, félrevezető, és ismét csak olyan előítéletek alapja, amelyek az érintettek életét igencsak befolyásolják. Általánosan elterjedt nézet, hogy a jelnyelv alacsonyabb szintű, kezdetlegesebb, mint a hangzó nyelvek, sőt akadnak olyanok is, akik szerint a jelelés nem más, mint egyszerű gesztikulálás, amelyre már a preverbális korban lévő gyerekek is képesek. Mindezek a butaságok jelentősen hozzájárulnak a jelnyelv rendkívül alacsony presztízséhez, amely – más tényezőkkel együtt – oda vezet, hogy a siket gyermekeket n e m jelelni, hanem b e s z é l n i tanítják. A leggyakrabban hangoztatott érv e mellett a későbbi integráció esélye és a diszkrimináció elkerülése. A diszkriminációt azonban soha nem azzal lehet leginkább elkerülni, ha az alapját képező „eltéréseket”, „másságokat” kiküszöbölni vagy letagadni próbáljuk, hanem azzal, ha minél jobban megismerjük és másokkal is megismertetjük. A beszélő siketek hangképzése a hallási visszacsatolás hiánya miatt jellegzetesen furcsa, emiatt a laikusok gyakran értelmi fogyatékosoknak gondolják őket, ez persze diszkriminatív következményekkel jár. Az oktatás, az ismeretterjesztés igen sokat változtathatna ezen a helyzeten, de nem azzal, ha a jelnyelv „ikonikus”, azaz kevésbé szimbolikus jellegét emlegetjük.

Gósy igen gyakran úgy beszél „a jelnyelvről”, mintha az egyetlen nyelv volna (holott máshol kimondja, hogy ez nem így van), például, amikor kiemeli, hogy a *gyógyszertár* jele „a jelnyelvben” nem összetett szó. Lehet, hogy az egyik jelnyelvben az, a másikban pedig nem, ahogy hangzó nyelvek között is van ilyen különbség (pl. az angolban vagy a németben nem összetett szó jelöli).

A beszédészlelés és a beszédmegértés zavarai

Ezen a részen érzékelhető elsősorban, hogy a szerző valóban jártas az általa ismertett tudományterületen. Itt is vannak azonban alapvető problémák. A legfontosabb talán az, hogy nem említi, az általa tényként közölt eredmények (pl. a magyar nyelvű diszfáziás gyerekek beszédészlelésével kapcsolatban) többnyire saját vizsgálati eredményei, amelyeket az ő általa kidolgozott vizsgáló-eljárás (Gósy 1995) alkalmazásával nyert. Ennek a vizsgálóeljárásnak a bemutatása nem szerénytelenség lett volna, hanem az olvasó tájékoztatása arról, hogy a jelenségeket milyen mérési módszerekkel vizsgálja. Nem magától értetődő ugyanis, hogyan tud a külső szemlélő meggyőződni arról, hogy másvalaki hogyan észleli vagy érti a beszédet. Ha Gósy ismertette volna a vizsgálati módszereit, akkor nyilvánvalóvá vált volna, hogy a GMP-vizsgálat legnagyobb része a vizsgálati alany beszédprodukciónak következtet vissza a beszédészlelés és beszédértés szintjére, s emiatt az eredmények értelmezésével kapcsolatban problémák merülhetnek fel. (Például: az utánmondás károsodhat szelektíven is, az észleléstől és a megértéstől függetlenül, a rossz ismétlési képesség tehát nem feltétlenül jelenti a feldolgozás bizonyos részeinek, a szerző által vizsgált észlelésnek és megértésnek a sérülését.) Ezenkívül a feladatok instrukciói is verbálisak, azok esetleges meg nem értése a teljesítményt jelentősen csökkentheti, akkor is, ha az észlelés szintje tökéletes.

A nyelvi diszfunkciók diagnosztikájára, differenciáldiagnosztikájára(!), illetve kutatási célokra használt vizsgálóeljárások, tesztek bemutatása, a kísérletek módszertani alapjainak ismertetése egyébként is egy ilyen témájú fejezet fontos része kellett volna hogy legyen – ezek hiányát a fejezet komoly hiányosságának tartjuk.

Összegzésképpen felmerül a kérdés: milyen közönségnek szánta a szerző munkáját? Szakmunkának ugyanis – az eddigiek értelmében, a vizsgált fejezetből kiindulva – teljességgel használhatatlan. Ha célja a pszicholingvisztikába való bevezetés, az alapok lerakása lett volna – mondjuk egyetemista vagy laikus célközönségnek –, akkor erre didaktikai szempontból alkalmatlan: hiányoznak az alapvető distinkciók, a pontos fogalmi körülhatárolások, az egyértelműen megfogalmazott, kidolgozott, informatív leírások. Határozott véleményünk sze-

rint – az általunk megfogalmazott szakmai, illetve módszertani kifogások értelmében – a Pszicholingvisztika tárgyalt fejezete arra is alkalmatlan, hogy a felsőoktatásban tankönyvként vagy akár ajánlott olvasmányként használják.

Forró Orsolya – Kálmán László

Hivatkozások

- American Psychiatric Association (1994), Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders IV. American Psychiatric Association, Washington DC.
- Gerebenné Várbró Katalin (szerk.) (1995), Fejlődési diszfázia. Tanulmányok a gyermekkori nyelvi zavarok köréből. Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Főiskola, Budapest.
- Dr. Gósy Mária (1995), GMP-diagnosztika – A beszédészlelés és a beszédmegértés folyamatának vizsgálata. Nikol GMK., Budapest.
- Lengyel Zsolt (2001), Gósy Mária: Pszicholingvisztika. MNy 47: 97–99.
- Navracsics Judit (2000), Gósy Mária: Pszicholingvisztika. Nyr: 124: 126–128.
- Németh Dezső (2001), Pszicholingvisztika – alapozó kurzus. Gósy Mária: Pszicholingvisztika. Magyar Pszichológiai Szemle 56: 485–487.
- Pléh Csaba – Palotás Gábor – Lőrök József (2002), Nyelvfejlődési szűrővizsgálat (PPL). Akadémiai Kiadó, Budapest.
- WHO (1989), Tenth Revision of the International Classification of Diseases. World Health Organisation, Geneva.

Navracsics Judit: A kétnyelvű gyermek

Corvina, Budapest. 1999. 204 o.

Hiánypótló alkalmazott nyelvészeti munkát jelentetett meg a Corvina Kiadó, Egyetemi Könyvtár sorozatában. Navracsics Judit: A kétnyelvű gyermek címmel a két-, ill. többnyelvűségről (a továbbiakban: kétnyelvűség) készített értékes, szocio- és pszicholingvisztikai szempontokat egyesítő monográfiát, mely méltán számíthat nyelvészeken, nyelvpedagógusokon és nyelvszakos hallgatókon kívül többnyelvű családok érdeklődésére is. A kötet kiadásának időszakában a kétnyelvűségi kutatások eredményeinek összefoglalása más írásokban is komoly hangsúlyt kapott Magyarországon (vö. pl. Bartha 1999). Különleges aktualitást ad a kötetnek az a tény is, hogy modern világunkban több nyelv ismerete nem

csupán erény, de már-már elengedhetetlen követelmény. A könyvben felsorakoztatott kétnyelvűségi gyakorlat mind szülőknek, mind oktatóknak hasznos útmutatóul szolgál a felnövekvő generációk esetében alkalmazott nyelvelsajátítási és nyelv tanulási módok kiválasztásához.

Az Európában élők többsége számára a többnyelvűség ritka jelenség, mégis – világméretekben gondolkodva – kiderül, hogy az emberiség több mint a fele többnyelvű, annak ellenére, hogy hazája egy vagy néhány hivatalos nyelvet ismer el. A kétnyelvűség vizsgálata tehát egyrésztől tömeges, társadalmi, nyelvpolitikai, szociolingvisztikai aspektusokat érvényesít, másrésztől a soknyelvűségi kutatások középpontjában az áll, hogy miként válik az egyén kétnyelvűvé, hogyan marad az, milyen stratégiákat alkalmaz a nyelvelsajátítás során, ill. a különböző kommunikációs helyzetekben. Bár a szerző könyvének első részében röviden bemutatja a kétnyelvű világ földrajzát, a létező nyelvek államokéi megoszlását és státuszát, külön kiemelve a magyarországi nemzetiségek és a határainkon túl élő magyarok kisebbségi nyelvi helyzetét (2. fejezet), e monográfiában elsősorban az egyedi kétnyelvűséget, s azon belül a gyermekkori kétnyelvűséget helyezi fókuszba.

Elsőként – a téma kiterjedt nemzetközi szakirodalmára támaszkodva – a kétnyelvűség változatos, legelfogadottabb meghatározásait tekinti át (1. fejezet). A definíciók kialakításában fontos szerepet kapott pl. a különböző nyelvek agyi reprezentációjának kérdése (egy összetett rendszer vagy két koordinált, egymástól elkülönült rendszer) és a nyelvismeret minősége és mennyisége (a domináns kétnyelvű nyelvtudása egyik nyelven nagyobb, mint a másikon; nyelv tanuló az, aki a második nyelvet tudatosan, többnyire instrukcionált módon fejleszti; a kiegyensúlyozott, „igazi” kétnyelvű mindkét nyelvet anyanyelvi szinten birtokolja). Az utóbbi megközelítés veti fel a kétnyelvűség értelmezésének kitágítását arra a helyzetre is (mely második és idegen nyelvet tanulóknál gyakran előfordul), mikor az egyén egyik nyelvén csak olvasni, érteni képes, produkálni azonban (még) nem. A szociolingvisztikai kutatások szintén segítettek abban, hogy a kétnyelvűség perfekcionista szemlélete visszaszorult: ahogy ideális, tökéletes egynyelvű sem létezik, ezt a kétnyelvűektől sem lehet elvárni. Navracsics munkadefiníciónak végül a legmodernebb, s módszertanilag is legfrissebb nézet meghatározását fogadja el: hibás a kettős monolingvis elméletet követve az egynyelvűségből levezetni a kétnyelvűséget. A kétnyelvű nem két tökéletes egynyelvű egy személyben; a holisztikus szemlélet funkcionalista megközelítése követendő: az a kétnyelvű, akinek a mindennapi életben szüksége van mindkét (vagy több) nyelv rendszeres használatára. Különböző mértékben ismeri és használja a különböző nyelveket, együtt vagy külön, különböző célokkal, más-más emberekkel és más-más szituációkban. Így a félnyelvű vagy szemilingvis kifejezés sem az ún. nem kiegyensúlyozott vagy domináns kétnyelvűekre vonatkozik,

hanem bárkire, aki a mindennapi kommunikáció során nem tudja kifejezésre juttatni érzéseit, gondolatait.

A kétnyelvűség definícióinak és kutatástörténetének bemutatása után, a szerző esettanulmányok sokaságának felvázolásával szemlélteti a kétnyelvűvé válás módozatait (bevándorlás, ideiglenes bevándorlás, kisebbségi helyzet, iskoláztatás, családi kétnyelvűség), s betekintést nyújt számos kétnyelvű család életébe, nyelvi viselkedésébe (3. fejezet).

A kétnyelvű állapot egyik természetes velejárója a kódváltás jelensége, melyet még a kétnyelvűek egy része is ambivalens módon ítél meg, s feltehetően a máig uralkodó monolingvis szemléletmód hatására szégyenkezve vallja be, hogy olykor észre sem veszi, ha ugyanazon kommunikációs helyzetben különböző nyelveket használ. A kódváltás azonban korántsem jelenti a szükséges nyelvi ismeretek hiányát: a 80-as, 90-es évek vizsgálati eredményei rávilágítottak bizonyos tényezőkre, melyek befolyásolhatják egy bilingvis személy nyelvválasztását adott témakörben, adott beszélgetőpartnerekkel, adott szituációban vagy adott céllal a különböző nyelvi szinteken. Az első fejezet röviden osztályozza e tényezőket, melyhez a negyedik fejezet adja a bővebb elméleti keretet, de a hetedik fejezetben a gyermekkori kétnyelvű elsajátításról tárgyaltakban is felbukkannak.

Két vagy több nyelvnek egy adott interakcióban történő természetes használata során joggal merül fel az érdeklődők körében a kérdés: vajon a két nyelvet a bilingvis személy hogyan működteti, „kapcsolja ki és be” az adott helyzetben, azaz, hogyan reprezentálódnak a különböző nyelvek a kétnyelvű agyban, s milyen kapcsolat van közöttük. A 4. fejezetben azokat a legfrissebb szakirodalmi adatokat sorakoztatja fel a szerző, melyek a kétnyelvű agy működését, valamint a beszédprodukciós és beszédpercepciós folyamatokban végbemenő kétnyelvű nyelvválasztást próbálják változatos elméletekkel, modellekkel leírni. Az „elkülönült nyelvi rendszerek” és az „egységes nyelvi rendszer” hipotézisek versengése máig folyik, bizonyossággal csak annyi állítható, hogy több nyelv tudásának agyi strukturálódási következményei vannak, s a kódváltást, mint beszédműveletet is adott agyi szerveződés szolgálja ki. Navracsics átfogó elemzést nyújt a vita lehetséges kimeneteléről, ehhez külföldi és hazai vizsgálati eredményeket hasonlít össze (különböző nyelvi síkokat bevonva), és különleges figyelmet fordít a kétnyelvű mentális lexikon strukturálódására. Az „egységes nyelvi rendszer” hipotézis hívei a gyermeki kétnyelvű nyelvsajátítás folyamatát három lépcsőben képzelik el, s a nyelvi keverést a nyelvek szerinti differenciáltság hiányával magyarázzák. A gyermek először egy hibrid rendszert használ, majd fokozatosan elkülöníti a két nyelv lexikáját, végül szintaxisát, amíg kb. két év alatt a két nyelvi kód teljesen szétválik. Az „elkülönült nyelvi rendszerek” hipotézis követői szerint a bilingvis gyermekek már korán különbséget tudnak tenni a két nyelvi rendszer között. Elfogadható bizonyíték nem létezik a kezdeti,

még egységes nyelvi rendszer meglétére, a nyelvi keverés ténye sokkal inkább két tökéletlen, állandó interakcióban lévő nyelvi rendszer egymás mellett élésére utal. A szerző érvelését e két, a szakirodalomban vetekedő feltevés mellett, ill. ellen különösen értékessé teszi mintegy 34 órányi, saját felvételének feldolgozása, mely két angol–perzsa–magyar háromnyelvű kisgyermek (2 és 3 éves) nyelvi fejlődését kíséri végig Magyarországra érkezésük időpontjától három éven át. A Veszprémi Egyetem Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékén végzett kutatásainak eredményei azt látszanak igazolni, hogy egyes nyelvi szintekre az egységes nyelvi rendszer érvényes, míg mások már a kezdetektől elkülönült nyelvi rendszerek létét bizonyítják.

A könyv második része tehát a kétnyelvűség és az életkor viszonylatában a korai két-, ill. többnyelvűséget részletezi. A csecsemőkori kétnyelvűség a születéstől fogva elsajátított kétnyelvűséget, míg a gyermekkori a három éves kor körül megkezdett második nyelv elsajátítását jelenti. Mindkét változatot a természetes körülmények közti, spontán nyelvelsajátítás jellemzi, mely a gyermekek szocializálódásának szerves része, szemben a felnőttkori vagy kései, gyakran intézményes keretek között zajló, tudatos nyelvtanulással.

A korai kétnyelvűség nyelvelsajátítási típusait az 5. fejezet mutatja be. Számos esettanulmány ismertetése során egyértelművé válik, hogy bármi legyen is a környezet, a család és az egyes szülők nyelve, a gyermeki nyelvelsajátítás sikerét és a kódkeverés mielőbbi megszűnését az ún. „egy személy – egy nyelv” szabály alkalmazása biztosíthatja leghatékonyabban. A szülők anyanyelvükön beszéljenek a gyermekkel, a személyekhez kötött nyelvhasználat elősegíti a nyelvi rendszerek korai szeparált fejlődését, mely kiegyensúlyozott kétnyelvűséget eredményez.

A kétnyelvű gyermek nyelvi tudatosságának kialakulása, a két nyelvi kód differenciálódásának folyamata követhető végig a különböző nyelvi síkokra kivetítve (fonetika/fonológia, morfofonológia, morfológia, lexika, szintaxis, diskurzus) a 6. fejezetben.

A korai kétnyelvűségre oly gyakran jellemző kódkeverés tehát az idő előrehaladtával eltűnik, s ettől fogva a bilingvis gyermekek nyelvi teljesítményének vizsgálatában a kódváltás jelenségének jut kulcsszerep. A kötet 7. fejezete arra a kérdésre keresi a választ, hogy vajon a korai kétnyelvűségben is létezik-e kódváltás, s ez minőségileg és mennyiségileg különbözik-e a felnőttekre jellemzőktől. Azok a kutatók, akik lehetségesnek tartják azt, hogy a kódváltás létezik gyermekkorban is, egyetértenek abban, hogy azt nem annyira lingvisztikai, mint inkább pszichológiai hatások váltják ki, s mindig köthetők valamihez. Navracsecs Judit vizsgálati eredményei is igazolták az ilyen típusú kódváltási szokásokat, melyek minőségileg egyeznek a felnőttekével, mennyiségük pedig a nyelvi ismeretek gyarapodásával folyamatosan csökken.

A kétnyelvű gyermekek nyelvválasztásának mechanizmusát és tudatosságát illusztrálja részletesebben a 8. fejezet. Az interakcióban résztvevő személyek vonatkozási pontként szolgálnak a kisgyermek számára, s az adott nyelvi kód használatát e mellett a szövegkörnyezet, a téma, a hely, a szituáció, a beszélgetés célja, a gyermek nyelvtudásának szintje s számos érzelmi, pszichológiai tényező egyaránt befolyásolhatja.

A kötet zárófejezete visszavezeti az olvasót ahhoz az egynyelvűek által gyakran elfoglalt állásponhoz (l. 1. fejezet), mely főként a korai kétnyelvűséget hátrányosnak tartja. Mára bizonyítottá vált az: ha a kétnyelvű gyermeket olyan következetes nyelvi környezetben nevelik fel, amelyben a kétnyelvűséget kívánatos célnak tartják és magasra értékelik, ott intelligenciája, nyelvi képességei nincsenek veszélyben, sőt nyelvi érzékenysége, absztraháló képessége, kognitív flexibilitása, nyelvi és kulturális toleranciája nagyobb lesz egynyelvű társainál. A korai, pl. óvodáskori nyelvtanulásnak tehát megvannak a maga előnyei, mivel más-más nyelvi tapasztalatok különböző irányt és jelentést adnak a kognitív fejlődésnek. Nem célszerű azonban kritika nélkül elfogadni azt az általánosan elterjedt nézetet, mely hajlamos egyenlőségjelet tenni a korai és az igazi kétnyelvűség közé, ugyanis a kétnyelvű gyermekek esetében is létezik domináns vagy jobban kedvelt nyelv; és arra sincs egyértelmű bizonyíték, hogy a gyermekek jobban és gyorsabban el tudnának sajátítani egy nyelvet, mint a felnőttek. Tény, hogy az életkor befolyásolja a nyelvsajátítás mikéntjét: a természetes, korai nyelvsajátításban sokkal fontosabb tényező, mint az intézményes keretek között zajló, felnőtt nyelvtanulás esetében. Ennek ellenére leszögezhető, hogy a biztos kétnyelvűség kialakulása nem csupán biológiai, fiziológiai faktorok függvénye, pszichológiai tényezők, magatartásbeli, motivációs hozzáállás erősebben meghatározzák. A szerző szavaival élve: „csak venni kell a bátorságot, nem szabad sajnálni az időt, le kell vetkőzni a gátlásokat” és felnőttként is meg lehet sikeresen tanulni idegen nyelveket.

Simon Orsolya

Irodalom

Bartha Csilla (1999), A kétnyelvűség alapkérdései. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

Borbély Anna: Nyelvcseré

MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztálya, Budapest. 2001. 306 o.

A magyarországi és külföldi kutatóműhelyek érdeklődése viszonylag későn, a hetvenes évektől kezdve fordult a magyar nyelv más nyelvekkel való kapcsolatai felé (például Réger 1974, 1978, Göncz 1985, Kovalcsik 1998, Kontra 1996, Gal 1979). A tanulmányok nagy része a szomszédos országokban élő magyarokkal foglalkozik (Gal 1979, Csernicskó 1998, Göncz 1999, Sándor 1998, 2000, Csernicskó – Fenyvesi 2000, Lanstyák 2000, Langman – Lanstyák 2000). Részletes képet kaphatunk a Közép- és Kelet-Európában élő német beszélőközösségekről is (vö. Gal 1993, Mclure – Mclure 1988, Gehl 1998). A mai magyarországi kisebbségek kétnyelvű nyelvi helyzetét, illetve nyelvhasználatát vizsgálja például Gyivicsán (1993), Réger (1995), Gal (1993), de ezen a téren a szakirodalom még hiányos. Vitathatatlan tehát, hogy Borbély Anna Kétegyháza (Chitighaz) román-magyar kétnyelvű közösségét bemutató munkája hiánypótló a magyarországi szociolingvisztikában. Munkájának köszönhetően mostanra a magyarországi románság szociolingvisztikai helyzetéről rendelkezünk a legponosabb képpel.

Tanulmányában Kétegyháza kisebbségi román beszélőközösségeiben gyűjtött adataira támaszkodva vizsgálja a nyelvcseré jelenségének legfontosabb jellemzőit, jeleit, az azt előidéző, valamint a folyamatot lassító, ill. gyorsító tényezőket. A munka külön érdeme, hogy felismeri azt a tudományos igényt, amely szerint több módszer együttes alkalmazása biztosítja a vizsgálat megbízhatóságát. Ezért a román beszélőközösség nyelvi repertoárjának feltérképezésére tesztek alkalmaz, a nyelvhasználati színterek nyelvválasztási mintáinak feltárásához interjúkra támaszkodik, a nyelvváltás szabályszerűségeinek felismeréséhez pedig megfigyeléseire hagyatkozik. A szerző 1996-ban megjelent disszertációjának alapját az 1990 folyamán gyűjtött adattömeg és az azokból összeállított tanulmány képezi.

Borbély munkájában egy viszonylag kis nyelvi közösséggel, a magyarországi románokkal foglalkozik. Vizsgálatának színhelye Kétegyháza, ahol a román nemzetiségűek aránya eléri a 40%-ot, ideális helyzetet teremtve a nyelvcseré helyzet tanulmányozására (Magyarországon a román nemzetiségűek aránya csak Méhkeréken éri el a 84%-ot). A könyv első, bevezető részében a szerző a nyelvcserékutatás módszertani alapvetéseit és terminusait tekinti át. Az alapos áttekintés érdeme, hogy elkészültekor, az eredeti disszertáció megírása idején

(1996) a kétnyelvűségről még nem létezett magyar nyelvű, tudományos igényű áttekintés. Ebben a fejezetben meggyőződhetünk tehát a további fejezetek elméleti megalapozottságáról, ráadásul egy sor, a nemzetközi szakirodalomban is fontos tanulmánnyal ismerkedhet meg az olvasó. Végezetül ez a rész kritikus összefoglalást ad a Magyarországon élő románok nyelvét érintő korábbi munkákról, kiemelve az itt-ott tapasztalható felületességeket.

Borbély a magyarországi románok helyzetének felvázolásával vezeti be vizsgálatát. Az 1990-es népszámlálás adatai szerint Magyarországon több mint 10.000 román nemzetiségű és 8000 román anyanyelvű ember él. Említésre méltó, hogy saját becslésük szerint számuk mintegy 20-25 ezerre tehető, amit ezidáig még nem sikerült igazolniuk. A legtöbb magyarországi román a magyar-román határ közelében található kis falvakban él, ahová elődjek több hullámban telepedtek le. Nagyobb számban utoljára a 17-18. században érkeztek Magyarországra. A mai kétnyelvű – Battonyán magyar-román-serb, Eleken magyar-román-német többnyelvű – nyelvi helyzet a 20. században alakult ki, miután a magyarországi nemzetiségek elszigeteltsége fokozatosan megszűnt. Ez köszönhető volt egyrészt az 1950-es évek kollektivizálásának, másrészt pedig annak, hogy a románok szocioökonómiai helyzetük előmozdítása érdekében elvándoroltak őseik lakhelyéről.

A munka negyedik fejezete jelöli ki a kutatás céljait, módszerét, valamint az adatgyűjtés körülményeit. Borbély a következőkben határozza meg vizsgálatának céljait: (1) a nyelvcsere folyamatában lévő beszélőközösség szociolingvisztikai jellemzése, (2) a kódváltás körülményeinek, befolyásoló tényezőinek feltárása, (3) a beszélőközösség nyelvi repertoárjának leírása, valamint (4) a nyelvválasztás és a nyelvcsere kapcsolatának vizsgálata. Az adatgyűjtést kérdőív, irányított beszélgetés és nyelvi tesztek segítségével végezte, amit résztvevő megfigyeléssel egészített ki. Az értelmezett mintában szereplő adatközlőket az életkor, a nem és az iskolázottság figyelembevételével választotta ki (50 gyermek, 96 felnőtt). Adatgyűjtése során a Kétegyházi beszélt románt használta. Hangsúlyozza, hogy kizárólag olyan adatközlőket választott, akik beszélnek a román nyelvet.

A szerző könyvének második egységében a kétegyházi románok – a román nyelv és a magyar nyelv jegyeit magán viselő – nyelvi repertoárját mutatja be, különös tekintettel a helyi román nyelvváltozat stílusváltozataira. A stílusvizsgálat újszerűsége abban rejlik, hogy mindezidáig igen kevés olyan tanulmány készült, amely nem egynyelvű, hanem többnyelvű közösségben írja le a különböző stílusváltozatokat (vö. Gal 1979). A kétegyházi románról a szerző azt állítja, hogy nem egységes; az egyes stílusváltozatok, amelyek a fonológia, a morfológia és a szintaktika szintjén érhetők tetten, bizonyos nyelvhasználati színterekhez kötöttek. Megkülönbözteti a Romániában beszélt standard romántól

a helyi, köznapi román nyelvváltozatot és a standard román alakokat is tartalmazó, kidolgozott stílust. Utóbbit a mindennapi élet nyelvhasználati színterein csak egy szűkebb elit kör használja. A beszélőközösségben az anyanyelv átadását a család helyett az iskola képes a leghatékonyabban elvégezni. Annak ellenére, hogy a legtöbb magyarországi román iskola oktatási programját a kétnyelvű oktatási-nevelési folyamat szerint alakította ki, a magyarországi kisebbségi iskolák nagy részében a kisebbségi nyelv második vagy idegen nyelvként háttérbe szorul, elősegítve ezzel a többségi magyar nyelv előretörését (vö. Bartha 1999).

Az irányított beszélgetések és a magnófelvételek elemzése alapján a szerző rávilágít arra, hogy a kétegyházi román kidolgozott beszédstílusának elemei a mindennapi társalgás színterein soha nem fordultak elő. Sokkal inkább találjuk meg a kidolgozott stílust az intézményes, hivatalos nyelvhasználati színtereken (templom, interjú), valamint az udvarias és megszólító nyelvi alakokban. Az interjúkban olyan változatok is előfordultak, amelyeket a szerző hiperkorrekt alakoknak minősít. Ezek eltérnek az eredeti nyelvjárási alaktól és a standard alaktól is.

Az interjú adatainak statisztikai értékelésében Borbély rámutat arra, hogy jelentős különbségek mutatkoznak az egyes korosztályok román nyelvi repertoárjában. A legidősebb korosztály (70–85) az interjúk során majdnem kizárólag a köznapi stílust használta, míg a következő korcsoport adatközlőinek (59–69) beszédstílusa tartalmazta a legtöbb standard és hiperkorrekt alakot. A fiatalabb korcsoport kevesebb standard alakot használt az interjúkban. Borbély azt a következtetést vonja le ebből, hogy a fiatalabb generációval ellentétben az idősebbek soha nem értek hozzá a standard alakokhoz. A fiatalok szociális mobilitásának köszönhető, hogy ismerik a standard alakokat, amelyek nagyobb presztízzsel is rendelkeznek. Ma a gyermekek esetében a kidolgozott és a vernakuláris stílussal ellentétben a legnagyobb presztízzsel a magyar nyelv rendelkezik.

A nyelvcserre jeleivel a hatodik fejezet foglalkozik. Borbély egyértelmű bizonyítékokat talál a szóteszt és az önértékelések adataiban arra nézve, hogy a nyelvcserre folyamata előrehaladott fázisba érkezett. Az adatközlők önértékelése a standard alakok ismeretén alapszik; a köznapi alakok ismeretét a szerző nem veszi figyelembe a következtetések levonásakor. A szóteszt eredménye valószínűsíti a magyar nyelv jobb ismeretét a román nyelvvel szemben. Minél fiatalabb az adatközlő, annál kevesebb standard vagy köznapi román alakot produkált a tesztelés során. A nyelvcserre a fiatal nők körében a legelőrehaladottabb.

A kérdőíves vizsgálat alapján Borbély meghatározza azokat a tényezőket, amelyek pozitív hatással vannak a nyelvválasztásra. Ezek szerint a kétegyházi románok nyelvválasztási szokásait egyértelműen meghatározza a nyelvhasználati színtér, a beszélő életkora (neme), a román nyelvtudás, a házastárs anyá-

nyelve és a választott nyelv presztízse. A román nyelv használata főként a falun belüli nyelvhasználati színterekre jellemző, ahol a közösség imádkozáskor és a templomban elsőként választja a román nyelvet. Ezzel szemben a magyar nyelvet gyakrabban választják vásárlás közben, otthon, a munkahelyen, az orvosi rendelőben. A fiatalok és a fiatal nők körében legnagyobb mértékű a magyar nyelv választása.

A nyelvcsere felgyorsító és a nyelvválasztást meghatározó tényezők együttesen fejtik ki hatásukat. Egy kétnyelvű beszélőközösség életében nyelvcsere előmozdító hatással bírhat többek között a beszélőközösség nagysága, földrajzi elhelyezkedése, területi-demográfiai koncentráltasága, a beszélők iskolázottsága, az exogám házasságok aránya, a kormány nyelvpolitikája és a többségi/kisebbségi attitűdök (l. még Bartha 1999). A nyelvcsere kutatások kiindulópontja ezen tényezők azonosítása a vizsgált kétnyelvű beszélőközösségben. Haugen (1972) szerint a nyelvcsere folyamatát kevésbé a nyelvi, sokkal inkább a társadalmi, gazdasági és politikai tényezők mozdítják elő. Ezzel összhangban Borbély a hetedik fejezetben rámutat arra, hogy a kétegyházi román közösség nyelvcsere-folyamatát leginkább a társadalmi, demográfiai tényezők, valamint a többség és a kisebbség attitűdje siettetik. A statisztikai eredmények alapján a szerző a továbbiakban az alábbi nyelvcsere-folyamatot gyorsító tényezőket emeli ki: (1) a második világháborút követő társadalmi, gazdasági, politikai változások, (2) a közösség elszigeteltségének megszűnése, (3) a vegyes házasságok arányának növekedése, (4) a magyarországi román kisebbség kis létszáma, és (5) a település román anyanyelvű lakosainak alacsony számaránya. Ezzel szemben a nyelvcsere lassítja: (1) a görögkeleti egyház működése, (2) az endogám román házasságok, (3) a település román anyanyelvű lakosainak viszonylag magas számaránya, és (4) az a tény, hogy a román kisebbség Magyarországon őshonos.

A szerző következtetéseit résztvevő megfigyelése és statisztikai adatok alapján vonja le, annak ellenére, hogy pl. Gal (1993) rámutat arra, hogy a rendszerváltás előtti Magyarország idején készített statisztikai adatok nem megbízhatóak. Így például a magyarországi németajkú kisebbségeket érintő kormánypolitika gyökeres változáson ment keresztül, ami hatással volt mind a statisztikai adatok gyűjtésének módszereire, mind pedig a kisebbség hajlandóságára anyanyelvtudásuk megbecsülésére (Gal 1993: 342–346). Ezért a 7.1.4 táblázat (A magyarországi kisebbségi anyanyelvűek száma 1970-ben és 1990-ben) inkább a jelenkor kisebbségi politikáját és statisztikai adatgyűjtéseinek módszereit tükrözi, mint a kisebbségi nyelveket beszélők valódi számarányát.

Borbély vizsgálatának érdeme, hogy különösen fontos szerepet tulajdonít a kisebbségek attitűdjeinek, mint olyan kutatási célterületnek, amely magyarázatot adhat az egyes korcsoportok és nemek szerinti nyelvválasztási minták közötti különbségekre. Korábbi munkájában úgy véli, hogy az attitűdvizsgálatok segít-

ségével több szempont figyelembevételével írhatjuk le egy kétnyelvű közösség tagjainak viszonyát a közösségben használt nyelvhez (Borbély 1995). Ismert tény az is, hogy a nyelvi helyzet attitűdökben is realizálódik, tehát a nyelvcserevizsgálatok nem nélkülözhetik sem a kisebbségek, sem pedig a többség attitűdjeinek vizsgálatát, például a kisebbséggel/kisebbségi nyelvvel, a nyelv jellemzőivel, nyelvjárásokkal, akcentussal, a kétnyelvűséggel, a nyelvhasználattal, az érintkező nyelvek közötti szerep megoszlásával, vagy a megoszlásban észlelhető változásokkal kapcsolatban (vö. Baker 1992, Fasold 1984, Fishbein – Ajzen 1975, Giles – Ellen 1982, Ryan – Giles 1982). Az attitűd összefügghet a nyelv választással, az életkorral, a nemmel, vagy az iskolázottsággal. A nyelvi attitűdök nyelvcsere-kontextusban való vizsgálata annál is inkább igazolható, mert a nyelvi attitűdök némi hatással lehetnek a nyelvi magatartásra, megváltoztatva a beszélők nyelvi szokásait. Borbély könyvének 7.2. alfejezetében tárgyalja az attitűdök kérdését. A „Melyik a szebb nyelv a kettő közül” kérdés rá is világít arra, hogy az életkor és a nem együttesen fejt ki hatását. Figyelemreméltó, hogy a fiatal nők (18–38) és az idősebb férfiak (59–69) jobban szeretnek magyarul beszélni, illetve, hogy a magasabb presztízsű nyelveket a nők hajlamosabbak előnyben részesíteni. A szerző nem állítja, hogy a kétegyházi román anyanyelvű közösségek nyelvcserejét az attitűdök megváltozása indította volna el, de azt igen, hogy az attitűdök megváltozása összefüggésbe hozható a nyelvcserevel.

A szerző a könyv utolsó fejezetében vizsgálja az anyanyelvi társalgásokban előforduló (egy- és többszavas) kódváltásokat és kölcsönszavakat. A statisztikai elemzéshez szükséges nyelvi adatokat, vagyis a természetes beszédben előforduló kódváltást résztvevő megfigyeléssel, a másik típusú kódváltást interjúkon keresztül érte tetten. Ezek szerint gyakori kódváltástípusnak számít az idézés, az üzenet pontosítása, továbbá az érzelmek kinyilvánítása. Kódváltást eredményezhet ugyanakkor egy-egy téma is. Így például az adatközlők többsége a munkát érintő kérdésekre magyarul válaszolt (l. még politika, szórakozás, hivatalos ügyintézés). Kíváncsi lett volna megvizsgálni a kódváltás jelenségeit és funkcióit is (vö: Gal 1979, Auer 1984).

Borbélynak nem állt módjában Kétegyháznál román anyanyelvű értelmiségi csoportot kialakítani, mégis beszámol itt a magyarországi román értelmiségi nyelvhasználatáról általában. Megfigyelte, hogy az értelmiségi egymás között inkább azt a kódot választják, amely a beszélők közötti viszonyból egyértelműen következik. Eszerint a köznapi román a „mi” kódunk, az intimitás jele, míg a magyar a „többiek kódja”, a formális érintkezés kódja. A standard magyarországi román a két előbbi kód közötti státusszal bíró egyfajta „semleges” kód. Ezen állítások bizonyítására a vizsgálat adatai között azonban nem találunk elegendő bizonyítékot.

A továbbiakban a kódváltás és az életkor összefüggésének statisztikai vizsgálata következik. Megállapítja, hogy bár a fiatalabb korosztályok beszédében fordul elő a legtöbb kölcsönszó és kódváltás, az adatokból mégsem vonhatunk le messzemenő következtetéseket, hiszen a fiatalok körében nagyok voltak az egyéni különbségek. Arra is utal továbbá, hogy az erős kisebbségi identitással rendelkező beszélők negatívan viszonyulnak a kódváltáshoz, ezért a vendégnyelvi stílusváltások jegyeként is értelmezhetők.

Borbély vizsgálata a következőkben összegezhető: A kétegyházi román nyelvi repertoárja szűkös; a fiatal, és különösen a női beszélők kevésbé ismerik a standard vagy a köznapi román nyelvet. Az adatközlők szerint a román nyelv használatának legfontosabb színtere a templom. A többi színtéren egyre gyakoribb a magyar nyelv használata. A beszélők kora, neme és nyelvi attitűdjei összefüggnek továbbá a nyelvhasználattal és a nyelvtudással. Végül Borbély megállapítja, hogy a Kétegyházaán élő románok nyelvcseré folyamata előrehaladott állapotban van, a román–magyar kétnyelvűség a magyar egynyelvűség előtti átmeneti fázis. A szerző azonban nem szolgál kellő bizonyítékkal azt illetően, hogy a nyelvcseré folyamata feltétlenül egynyelvűséghez vezet-e. Ahogyan Gal (1979: 154) is megjegyzi, egy kétnyelvű beszélőközösség kódváltási, nyelvhasználati mintái, valamint a beszélők nyelvtudása a kor előrehaladtával megváltozhatnak. Ezzel összhangban és azért, hogy átláthassuk a nyelvhasználati minták változásait, Borbély kénytelen korábbi tanulmányok eredményeire támaszkodni. Kérdéses azonban, hogy a korábbi vizsgálatok megbízható szociolingvisztikai módszerekkel készültek-e, azaz későbbi elemzés céljából alkalmazhatók-e. Ezért kívánatos lenne visszatérni Kétegyházára és újra górcső alá venni a románajkúak nyelvi repertoárját. Jó hír, hogy Borbély részben ugyanazon adatközlőktől már elkezdte gyűjteni az újabb adatokat, ezért hamarosan egy aktuális elemzéssel gazdagodhat a magyarországi szociolingvisztika.

Borbély vizsgálata a magyarországi román nyelv használatára és beszélőinek nyelvtudására irányul. A vizsgálat attitűdelemzése főként a román nemzetiségűek viszonyára összpontosít a többségi magyar nyelvvel és saját anyanyelvükkel kapcsolatban. Mivel a kétegyházi románok életét alapvetően meghatározza a kétnyelvű nyelvi helyzet, mindkét esetben gyümölcsöző lenne a holisztikusabb megközelítés. Az attitűdvizsgálatokat kívánatos lenne kiegészíteni a többség attitűdjeinek felmérésével, valamint a kétnyelvűséggel kapcsolatos attitűdökre vonatkozó interjúval (vö. Baker 1992).

Konklúzióként megállapíthatjuk, hogy Borbély Anna „Nyelvcseré” című munkája a Kétegyházaán beszélt román nyelv használatának igényes, alapos, statisztikai számításokkal alátámasztott szociolingvisztikai vizsgálata. Örömkre szolgál továbbá, hogy más hasonló tanulmányokkal ellentétben (Cserniczkó 1998, Lanstyák 2000) jelen vizsgálat oroszánrészét nem a történelmi, demográfiai,

politikai és kulturális fejtegetések teszik ki. Ilyen értelemben a „Nyelvcseré” témáját és a téma feldolgozását tekintve úttörő munka egy kevésbé ismert közép-európai nyelvi kisebbségről, amely szilárd alapját képezheti a további kutatásoknak.

Duray Zsuzsa – Petteri Laihonen

Irodalom

- Auer, Peter (1984), *Bilingual Conversation*. Benjamins, Amsterdam.
- Baker, Colin (1992), *Attitudes and language*. Multilingual Matters. Clevedon, [England]/Philadelphia.
- Bartha Csilla (1999), *A kétnyelvűség alapkérdései*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Borbély Anna (1995), *Attitűd és nyelvválasztás egy magyarországi román nyelvközösségben*. In: Kassai Ilona (szerk.), *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat*. A 6. élőnyelvi konferencia előadásai. MTA Nyelvtudományi Intézet Élőnyelvi Osztálya, Budapest. 287–297.
- Csernicskó István (1998), *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Osiris, Budapest.
- Csernicskó István – Fenyvesi Anna (2000), *The sociolinguistic stratification of Hungarian in Subcarpathia*. *Multilingua* 19: 97–124.
- Gal, Susan (1979), *Language shift: social determinants of linguistic change in bilingual Austria*. Academic Press, New York.
- Gal, Susan (1993), *Diversity and contestation in linguistic ideologies: German speakers in Hungary*. *Language in Society* 22: 337–359.
- Gehl, Hans (Hrsg.) (1998), *Sprachgebrauch-Sprachanpassung: Eine Untersuchung zum heutigen Gebrauch der deutschen Sprache in Westrumänien und zur sprachlichen Anpassung der Donauschwaben*. Institut für donauschwabische Geschichte und Landeskunde. Tübingen.
- Göncz Lajos (1985), *A kétnyelvűség pszichológiája: A magyar–szerbhorvát kétnyelvűség lélektani vizsgálata*. Forum, Újvidék.
- Göncz Lajos (1999), *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Osiris, Budapest.
- Gyivicsán Anna (1993), *Az anyanyelvi értékvesztés folyamata a magyarországi szlovák nyelvterületeken*. In: *Hungarológia* 3: 35–39.
- Fasold, Ralph (1984), *The sociolinguistics of society*. (Ch. 6 Language attitudes). Basil Blackwell, Oxford.
- Fishbein, M. – Ajzen, I (1975), *Belief, attitude, intention and behaviour; An introduction to theory and research*. Addison – Wesley, Reading, MA.
- Giles, Howard – Ellen B. Ryan (eds). (1982), *Attitudes towards language variation. Social and applied contexts*. Edward Arnold, London.
- Haugen, Einar (1972), *The stigma of bilingualism*. In: Dil, A. S. (ed.), *The Ecology of Language. Essays by Einar Haugen*. Stanford UP, Stanford. 307–344.
- Kontra Miklós (1996), *Magyar nyelvhasználat határainkon túl*. In: Diószegi László (szerk.). *CÍM* 1996: 113–123.

- Kontra Miklós (1997), Article No. 210: Hungary. In: Goebel, Hans et al (eds), *Contact linguistics: An International Handbook of Contemporary Research*. Walter de Gruyter, Berlin. Volume 2: 1708–1723.
- Kovalcsik Katalin (1998), A cigány nyelv társadalmi helyzete. In: Lanstyák István – Szabó Mihály Gizella (szerk.) *CÍM* 1998: 60–66.
- Langman, Juliet – Lanstyák István (2000), Language negotiations in Slovakia: Views from the Hungarian minority. *Multilingua* 19: 55–72.
- Lanstyák István (2000), *A magyar nyelv Szlovákiában*. Osiris, Budapest.
- Mclure, Erica – Malcolm Mclure (1988), Macro- and Micro-sociolinguistic dimensions of Code-Switching in Vingard. In: Monica Heller (ed.), *Code-Switching: Anthropological and Sociolinguistic Perspectives*. Mouton de Gruyter, Berlin. 25–51.
- Réger Zita (1974), A lovári-magyar kétnyelvű cigánygyermek nyelvi problémái az iskoláskor elején. *NyK* 76: 229–255.
- Réger Zita (1978), Cigányosztály, „vegyes” osztály – a tények tükrében. *Valóság* 8: 77–89.
- Réger, Zita (1995), The language of gypsies in Hungary: an overview of research. *IJSL* 11: 79–92.
- Ryan, Ellen.B. – Howard Giles (eds) (1982), *Attitudes towards Language Variation*. Edward Arnold, London.
- Sándor Klára (1998), A nyelvcsere és a vallás összefüggése a csángóknál. A magyar művelődés és kereszténység. A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai. Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, Róma – Nápoly. 1130–1150
- Sándor, Klára (2000), National feeling or responsibility: The case of the Csángó language revitalization. *Multilingua* 19: 141–168.
- Wei, Li (1998), The 'why' and 'how' questions in the analysis of conversational code-switching. In: Auer, Peter (ed.), *Code-Switching in Conversation: Language, interaction and identity*. Routledge, London. 156–179.

Sándor Anna: Anyanyelvhazsztat és kétnyelvűség egy kisebbségi magyar beszélőközösségben, Kolonban

Kalligramm Könyvkiadó, Pozsony. 2000. 173 o.

A kétezredik esztendő gazdag könyvterméssel ajándékozta meg a szlovákiai magyar nyelvész (és nem nyelvész) olvasóközönséget: Lanstyák Istvánnak a szlovákiai magyar nyelvről szóló munkáját (Lanstyák 2000) Sándor Anna könyve követte, amelyben a nyitrai Konstantín Egyetem Magyar Tanszékének tanára lakhelyének, Kolon községnek az anyanyelvhazsztatát és kétnyelvűségét mutat-

ja be. (A könyvet a szerző az ELTE Magyar Nyelvtudományi Doktori Iskolájában PhD-disszertációként védte meg.)

Ismert nyelvészeti tény, hogy a magyar dialektológia egy megközelítőleg két évtizede indult és ma is folyamatban lévő szemléletváltáson ment-megy keresztül. Ennek a szemléletváltásnak alapvető oka, hogy a mai falu nyelvhasználatában megváltozott a dialektológia kutatási tárgyának, a nyelvjárásnak a helyzete. Ez a módosulás és a módosulásból következő nyelvi jelenségek vizsgálata a tárgya Sándor Anna könyvének, amelyet a szerző a tőle megszokott áttekinthető rendszerezéssel, hitelességgel és alaposággal ismertet. A tanulmány több szempontból is figyelemre méltó. Egyrészt, mert ilyen jellegű, a szlovákiai beszélőközösség anyanyelvhasználatát és kétnyelvűségét egy viszonylag zárt közösségen bemutató monográfia eddig kevés született. Másrészt pedig azért, mivel a munka nagyszerű példája a szociolingvisztikai szemléletmóddal megújult nyelvjárás-kutatásnak.

A Zoboralján fekvő Kolon község egyszerre van szerencsés és szerencsétlen nyelvi helyzetben. A Nyitrától északkeletre fekvő magyar falvakhoz hasonlóan a község beszélőközössége itt is erősen kétnyelvű, és a magyar nyelvű középiskolai oktatás hiánya előrevetíti a lassú nyelvcserle lehetőségét. Szerencsés helyzete inkább nyelvészeti szempontból értendő, hisz Kolon község tájszavainak, később pedig nyelvjárásának kutatása csaknem száz évvel ezelőtti kezdetekre tekint vissza. Turzó Ferenc, Szűcs István írásai még a múlt század elején születtek, de a huszadik század nyelvészei is élénk érdeklődést tanúsítottak az alig másfélezer lakost számláló zoboralji község nyelvjárása iránt. Dallos István. Sima Ferenc a mai nyelvészeti kutatások számára is forrásértékű tanulmányait Arany A. László gyűjtő és feldolgozó munkája követte. Az ő nevéhez fűződik az egyetemes magyar dialektológiának mindmáig egyedülálló, Kolon nyelvjárásának fonológiai rendszerét bemutató strukturalista szemléletű alkotása (Arany A. 1944). Talán nem túlzás azt állítani, hogy ilyen gazdag és folytatólagos nyelvészeti elemzéssel a világ nagyon kevés települése büszkélkedhet. És az sem túlzás, hogy Sándor Anna anyanyelvhasználatot és kétnyelvűséget elemző munkája újabb mérföldkő Kolon község nyelvének vizsgálatában.

A nyolc fejezetből álló, logikusan és arányosan felépített könyv első részében a szerző a nyelvjárás-kutatás és a szociolingvisztika bizonyos kérdéseit, ill. a község legfontosabb történeti adatait és a lakosság szociológiai összetételét mutatja be. Ebbe a fejezetbe került az anyaggyűjtés során felhasznált módszerek leírása is, amelyben a szerző többéves nyelvészeti kutatásainak mikéntjével ismerteti meg az olvasót. Tanulságos része ez a könyvnek, mivel a Kolonban végzett gyűjtések módszereit alkalmazva további faluközösségek anyanyelvhasználatát és kétnyelvűségét elemző munkák szülehetnek.

A könyv második része a társadalmi és nyelvhasználati rétegződés tényezői mellett a magyar nyelvhasználat színtereit taglalja. Empirikus adatokra támaszkodva mutatja be Kolon község lakosságának az életkor szerint rétegződő nyelvi képét, ahol az egységes nyelvhasználatot mutató idős nemzedék mellett egy, az iskolázottság és foglalkoztatottság alapján kettős- és egyesnyelvű középgeneráció, és az iskoláztatás nyelve alapján több különböző csoportra különülő fiatal nyelvhasználói réteg él. A nemek között már Arany A. László által megfigyelt eltéréseken túl ebbe a fejezetbe került az iskoláztatásnak a nyelvhasználatra gyakorolt hatása is. A fejezet legnagyobb terjedelmű egységét egy attitűdvizsgálat ismertetése tölti ki. A vizsgálatban Sándor Anna a magyar és szlovák középiskolában végzett koloni adatközlők mellett a nem Nyitra-vidéki magyaroknak a koloni nyelvjáráshoz és a magyar nyelvhez való viszonyulását mutatja be. Az áttekinthetőséget táblázatok és grafikonok segítik. A beszédhelyzet és a nyelvhasználati színtér általános kérdéseinek és definícióinak ismertetése után a szerző bemutatja Kolon község mindennapi nyelvhasználati színtereit: megtudhatjuk, hogy a községben működik a Nyitrai Járás egyetlen magyar nyelvű csoporttal rendelkező óvodája, megemlíti a magyar és a szlovák tagozattal működő kisiskolát, az egyházi és kulturális életet, továbbá jellemzi a televízió és a rádió hatásait, illetve a könyv- újság- és folyóirat-olvasásnak a nyelvi életre gyakorolt hatását.

A könyv harmadik, a tanulmány gerincét alkotó része a koloni nyelvjárás hangtani, alaktani és mondattani jelenségeit változásukban mutatja be. A szerző az egyes nyelvi szinteken mindenekelőtt azokat a jelenségeket veszi szemügyre, „amelyek az alapnyelvjáráshoz viszonyítva változást mutatnak” (61), s a változás folyamatában társadalmilag kötött és nyelvileg többféleképpen megvalósuló alakváltozatokként, tehát szociolingvisztikai változóként jelentkeznek. A hangtannal foglalkozó részben a magánhangzó-jelenségek között a zárt *ĕ* fonéma változásától kezdődően a munka tudományos módszerességgel vezeti végig az olvasót a zárt–nyílt, illetve a labiális–illabiális tendencia, a hangszín-realizációk és további hangtani jelenségek használatában jelentkező változásokon, mind-egyiket empirikus kutatásokból származó gyűjtésekből nyert példákkal illusztrálva. Ugyanez vonatkozik a mássalhangzó-jelenségek ismertetésére is, ahol az *ly* fonéma helyzete, a szótagzáró *l* fonéma, a palatalizáció, a hasonulás, a hangátvetés jelenségeivel kapcsolatos változatok kerülnek részletes bemutatásra.

Az alaktani jelenségek vizsgálata a magyar dialektológiában a jóval alaposabban felgyűjtött hangtani vizsgálatok mellett legtöbbször mostohagyermekként kezeltetett. Sándor Anna könyve üdítő kivétel ebből a szempontból is, mivel dolgozatában részletesen érinti az alaktan egyes részterületeinek kérdéseit, beleértve a fő- és toldalékmorfémák típusait (90–97), de a hangtani részhez hasonlóan a hangsúly itt is a köznyelvi megfelelőjüktől eltérő jelenségek elemzésén van. A mondattani rész érdekessége, hogy olyan visszaszorult vagy visszaszorulóban lévő

jelenségeket vizsgál, amelyek főleg a hetven év feletti idős adatközlők nyelvhasználatát jellemzik. Újszerű szemléletmódot tükröz az is, hogy a kontaktushelyzetből eredő változások ismertetése ugyancsak ebben a fejezetben kapott helyet (102).

A IV. fejezet a nyelvi tiszteletadás sajátosságait tárja fel, míg az V. a koloni személynevek világába kalauzolja az olvasót. Bizonyára sokakban felvetődik a kérdés, hogy ezek a fejezetek miképpen illeszkednek a munka eddigi részeihez, de nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a munkában ismertetett anyagot a nyelvi változás vizsgálata fogja össze. A szerző a két utóbbi fejezetnek a dolgozatba való beiktatását azért tartja indokoltnak, „mert mind a nyelvi tiszteletadás, mind pedig a személynevek szoros összefüggésben vannak a vizsgált közösség társadalmi helyzetével, és így hűen tükrözik azokat a változásokat, amelyeket a megváltozott társadalmi körülmények idéznek elő” (12). Nyelvészeti unikum a munkában a személynevek rendszerének szociolingvisztikai szemléletű ismertetése is.

A VI. fejezet időszerű kérdést feszeget, mivel az itt közölt megfigyelések a koloniak kétnyelvűségére vonatkoznak. A kontaktusjelenségek részletes leírását a dolgozat keretei eleve nem tették lehetővé, Sándor Anna csupán azoknak az összefüggéseknek az ismertetésére szorítkozik, „amelyek a magyar és a szlovák nyelv használatának az arányletolódására hívják fel a figyelmet” (125). A kódváltást, a kétnyelvűségnek a családban és az oktatásban felmerülő problémáit kérdőíves vizsgálatokból nyert nyelvi adatok illusztrálják. Csak remélhető, hogy a szerző nem elégszik meg a helyhiány miatt rövidre sikerült, csupán kilenc oldal terjedelmű (125–134) ismertetéssel, és vállalkozik a téma mélyebb, alaposabb kidolgozására is.

A tanulmány utolsó előtti, VII. fejezetében a változásvizsgálatok során szerzett észrevételek olvashatók. Ezt az összegzést kettős cél vezérli: igyekszik egyrészt levonni a III–VI. fejezetekben részletesen kifejtett változásokban jelentkező szabályszerűségeket, másrészt pedig megpróbálja megállapítani, hogy a változásokban milyen mértékű a magyar köznyelv és a kontaktushelyzetből adódóan a szlovák nyelv szerepe (137).

Az utolsó fejezet hét pontba sűrített következtetéseiben Sándor Anna Kolon domináns nyelvváltozataként az egyes nyelvi szinteken eltérő mértékben változó nyelvjárást jelöli meg. Felhívja a figyelmet a nyelvjárási jelenségeknek legfeltűnőbbben a hangtan szintjén jelentkező bomlására, amely társadalmilag kötött szociolingvisztikai változatok létrejöttét és párhuzamos használatát eredményezi. Ezek az átmeneti változatok általában a nyelvjárástól távolodva a köznyelv felé közelednek, keletkezésüket pedig a köznyelvi kontaktushelyzetből adódó szlovák nyelvi hatásnak köszönhetik. A szerző rámutat az anyanyelv használati terének beszűküléséből következő presztízscsökkenésre, felveti a nyelvi erózió és a szlovákdomináns kétnyelvűséget követő nyelvcserle lehetőségét is (144).

Sándor Anna külön érdeme, hogy világos nyelvezetű, áttekinthető szerkezetű könyvet írt, amely a szociolingvisztikai-nyelvjárási gyűjtések fontosságára hívja fel a figyelmet. A munka végén a felhasznált szakirodalom alapos ismertetése mellett megtalálhatók az élőnyelvi kutatásokban felhasznált kérdőívek is. Örülünk kell, hogy a szlovákiai és az egyetemes magyar nyelvészet újabb izgalmas és igényes munkával gazdagodott. Sándor Anna nyelvhasználattal és kétnyelvűséggel foglalkozó műve méltó folytatása a Kolon község nyelvét immár csaknem száz éve kutató nyelvészeti hagyománynak. Elmondható tehát: ez a munka újabb mozaikkocka Kolon csodálatos nyelvi képéhez.

Menyhárt József

Irodalom

- Lanstyák István (2000), A magyar nyelv Szlovákiában. Osiris Kiadó – Kalligram Könyvkiadó, Budapest – Pozsony.
- Arany A. László (1944), Kolon nyelvjárásának fonológiai rendszere. Bevezetés a szerkezeti nyelvjárásba. Szlovákiai Magyar Közlemények, Pozsony.